پښتو متون سمېدل غواړي

(لومړی ټوک)

لیکنه، څېړنه او ژباړه

د محمدمعصوم هوتک

Download from; aghalibrary.com

د کتاب ټول حقوق په خپروونکي اړه لري

- ✷ **پښتو متون سمېدل غواړي**
- ✷ لیکنه، څېړنه او ژباړه: **محمد معصوم هوتک**
- ✷ مهتمم: مطیع الله روهیال

- ✷ خپروونکی: **علامه رشاد خپرندویه ټولنه**
- ✷ کندهار – افغانستان
- ✷ تلیفون: ۰۷۰۰۳۲۶۰۱۱
- ✷ ایمیل: mrohyal@yahoo.com

- ✷ کمپوز او ډیزاین: **روهیال کمپیوټر اداره**
- ✷ لومړی چاپ: ۱۳۹۰ ش – ۲۰۱۲ ع
- ✷ کچه: ۱۳/۵۰ × ۲۱ سانتي متره
- ✷ چاپ شمېر: زر ټوکه
- ✷ د مخونو شمېر: ۳۴۴
- ✷ د خپرونو لړ: ۵۴

بسم الله الرحمن الرحیم

اهداء

د حضرت مولانا ابوالوفاء افغاني درانه نامه ته!

م. هوتک

د خپرووونکي یادښت

په افغانستان کې د پښتو متونو د چاپ او خپرولو لړۍ د کندهار او علامه حبیبي د نامه سره تړلې ده. لوی استاد علامه حبیبي رحمة الله علیه په ۱۳۱۷ش کال له کندهاره څخه د پښتو ژبې د پلار خوشحال خان ختک مرغلرې خپرې کړې. په ۱۳۱۸ کې د خوشحال خان د زوی عبدالقادر خان ختک دېوان چاپ او خپور کړ.

دا په افغانستان کې د پښتو متونو د چاپ پیل وو. له پیله تر اوسه په لسونو متون ترتیب سوي، چاپ سوي او خپاره سوي دي. خو له هماغه وخته بیا تر نن ورځې پورې ټول خپاره سوي متون د متن څېړنې له اړخه کمې و کاستې لري. دغه ډول ستونزې او مشکلات د نورو ژبو په خپرو سوو متونو کې هم موجود دي خو که د کمیت او کیفیت له زاویې ورته وکتله سي نو د پښتو په تناسب ئې ستونزې لږ دي. د یوه متن د تصحیح، نقل او ترتیب په وخت کې که متن څېړونکی له دقت او احتیاط څخه کار واخلي، دغه دقت او احتیاط کېدای سي د پښتو متونو په باب ټولې هغه ستونزې چې له بې احتیاطۍ او عجلې او شخصي سلیقو څخه وړېښې دي رالږ کړي.

که د یوه زاړه متن د انتقال، ترتیب، تصحیح او مقایسې پروسه له شخصي سلیقې و نه ژغورله سي کېدای سي زموږ د ژبې متون د لیکدودي، لهجوي او سلیقوي ګډوډیو ښکار سي. د یوه متن څېړونکي له پاره لازمه او ضروري ده چې د یوې زړې قلمي نسخې د ترتیب او چاپ ته د آماده کولو په وخت کې د هغې د

ليکوال د لهجې او ليکدود پوره درناوی وکړي او متن د يوه امانت په ډول تر خپله ځښتنه ورسوي.

د پښتو ژبې تکړه محقق او ليکوال استاد محمدمعصوم هوتک له ډېري مودې راهيسې د پښتو پر متونو کار کړی دئ. دغه حاضر کتاب د دوی د اوږدو او مثمرو تحقيقاتو نتيجه ده، چې د متن پوهنې او متن څېړنې په اړخ کې د پښتو آثارو پر کوټه وراضافه کېږي.

د استاد هوتک صاحب دغه اثر په دوو برخو او اوو څپرکو کې ليکل سوی دئ، لومړۍ برخه چې څلور څپرکي لري د متن، متني نقاد، خطي نسخې، متن څېړنې اصولو او روشونو، د ژبپوه ستونزې او د متن پوه مسئوليتونو او بالاخره په پښتو متونو کې د پرتو ستونزو، لاسوهنو او تېروتنو د تحقيق او پلټنې له پاره ځانګړې سوې ده.

ورپسې دوهمه برخه شرو کېږي. دوهمه برخه درې څپرکي لري. لومړی څپرکی ئې د هغو متونو د معرفۍ، پېژندنې او کره کتنې له پاره خاص سوی دئ چې د مستشرقينو په لاس تهيه سوي او خپاره سوي دي. په راتلونکو دوو نورو څپرکو کې هغه متون د کره کتنې له زاويې څخه څېړل سوي دي چې په افغانستان کې تر ۱۳۵۲ش کال مخکې او وروسته چاپ سوي دي. په دواړو څپرکو کې دوڅلوېښت متنه نقد سوي او د هر متن ښېګڼې او بدګڼې د متني اصولو او روشونو له مخې څېړل سوي او سپړل سوي دي.

دغه څېړنه د يوه کتاب په شکل د دغې لويې او اکاډيميکې علمي پروژې لومړی ټوک دئ، چې دوهم او دريم ټوکونه به ئې انشاء الله وروسته خپاره سي.

دغه اثر د خپلې علمي محتوی له رويه په پښتو ژبه کې لومړی کتاب دئ چې په دې برخه کې ليکل کېږي، تر دې مخکې په دغه شکل او دغه کميت و کيفيت د متونو په باب څېړنه او تحقيق نه وو سوی، دا پر پښتو ژبه د استاد هوتک صاحب هغه پېرزوينه ده چې تر اوسه چا نه وه پر کړې. که د پښتو ژبې متن څېړونکې او متن پوهان راتلونکې متون داسې ترتيب او تهيه کړي لکه په دغه اثر کې چې ئې

لاربښوونه سوې ده، زه باوري يم چي زموږ د ژبي متون به له ډېرو هغو ستونزو څخه نجات ومومي چي استاد ئې د لاربښوونو پېرزوينه راباندي کړې ده.

که د دغه اثر په مرسته د پوهنتونونو د محصلينو له پاره د پښتو متونو ليکچرنوټونه تهيه او جوړ سي زه په پوره يقين سره ويلای سم، چي زموږ راتلونکي متن څېړونکي او متني نقادان به له هماغه پيله د متونو په اړخ کي ستونزو او مشکلاتو ته متوجه سوي وي او هغه لار به ئې پرې ايښې وي چي د مکې پر ترکستان ته ځي*.

استاد هوتک صاحب ته مخکي له مخکي د دغه اثر د چاپ مبارکي وايم او د لويه خدايه دوی ته د اوږده او صحتمند ژوند خواست کوم.

مطيع الله ورهيال
د علامه رشاد څېړندويه ټولني مشر
نوی ښار – کندهار

* د کندهار پوهنتون تکړه استاد څېړندوی شېرشاه رشاد د تعليم او تربيې د پوهنځي د محصلينو له پاره د متونو د ليکچرنوټ په تهيه کولو کي د دغه اثر له موادو څخه استفاده کړې ده، زه د دوی دغه اقدام د افغانستان د پوهنتونو په سطحه د يوه ښه پيل پيلامه بولم او خدای دي وکي چي زموږ د پوهنتونونو محترم استادان د دوی پر پله پل کښېږدي او د ليکچرنوټونو په تهيه کولو کي د داسي موادو څخه کار واخلي چي د محصلينو درد ته د پټۍ کار وکي.

فهرست

۱. پر (پښتو متون سمېدل غواړي) علمي پروژه ۱۴
۲. سریزه ۲۵

لومړۍ برخه

لومړی څپرکی

۳. متون ۳۰
۴. متني نقاد څوک دئ؟ ۳۱
۵. خطي نسخې د متونو د اصلي منابعو په توګه........... ۳۴
۶. خطي نسخه څه ته وايي؟ ۳۴
۷. متون د خپل عصر ژبه تمثیلوي........................... ۳۵
۸. متون د زړو لغاتو ذخیره لري........................... ۳۷
۹. متون د خپل عصر لیکدود راښیي........................... ۳۷

دوهم څپرکی

۱۰. د متن څېړنې اصول او روشونه........................... ۳۹
۱۱. د متونو د تصحیح اصول ۳۹

۱۲. ډاکټر صلاح الدین المنجد څوک وو؟............ ۴۰
۱۳. د نسخو راغونډول او اوډل ۴۳
۱۴. د متن څېړنه............ ۴۶
۱۵. د څېړنې هدف او روشونه ئې............ ۴٦
۱٦. لیکدود............ ۵۰
۱۷. د لنډیز نخښې ۵۲
۱۸. د اعراب شکل ۵۴
۱۹. سرلیکونه (عنوانونه)............ ۵۴
۲۰. د متن وېش او نومره ایښوونه ئې............ ۵۵
۲۱. ټکي، فاصلې او اشارې ۵۵
۲۲. قوسونه، کرښکي او نخښې............ ۵٦
۲۳. لمن لیکونه (حاشیې)............ ۵۷
۲۴. اجازات او سماعات............ ۵۹
۲۵. فهرستونه ٦۰
۲٦. د سریزې کښلو روش............ ٦۲
۲۷. په سریزه کې باید درې مطلبه شامل وي ٦۲
۲۸. د نسخې د معرفي له پاره باید دغه لاندې لارښوونې ٦۳
۲۹. د مأخذو فهرست............ ٦۵

دریم څپرکی

۳۰. د متونو په مسخه کېدلو کې د پیوریزم اغېزه............ ٦٦
۳۱. د ژبپوه ستونزې او د متنپوه مسئولیتونه ۱۲۲
۳۲. پر خطي نسخو باندې د اعتبار ستونزه ۱۲۲

ځلرم څپرکی

۳۳. په پښتو متونو کې پرتې ستونزې ۱۲۹
۳۴. تېروتنې-لاسوهنې................ ۱۲۹
۳۵. تېروتنې ۱۲۹
۳۶. د پښتو الفبې نیمګړتیا................ ۱۳۰
۳۷. د لیکدود عدم تجانس ۱۳۱
۳۸. الف: ارادي................ ۱۴۲
۳۹. ب: غیر ارادي ۱۴۳
۴۰. لاسوهنې................ ۱۴۴
۴۱. په متن کې لاسوهنه (مداخله) څه ته وايي؟................ ۱۴۴
۴۲. لاسوهنې د چا له لاسه پېښېږي او ولې پېښېږي؟ ۱۴۶
۴۳. الف: ناسخان، کاتبان او د متن ترتیبوونکي د خپلې ۱۴۷
۴۴. ب: د متن لیکونکي او برابروونکي د شخصي................ ۱۴۹
۴۵. ج-د چاپي متونو برابروونکي................ ۱۵۰
۴۶. د-د مادي ګټې په خاطر د نسخې زړول ۱۵۰
۴۷. هـ: د کتابت او تالیف د نېټو سره ګډول ۱۵۱
۴۸. ز: د خطي نسخو ناسمه لوستنه ۱۵۲
۴۹. زموږ زیاتره متون د سرکاري................ ۱۵۴
۵۰. ط: تعجیل................ ۱۵۴
۵۱. ي-او په پای کې باید ووایم ۱۵۴

دوهمه برخه

لومړی څپرکی

۵۲. پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې ۱۵۶
۵۳. د ختيځ پوهانو په لاس تهيه سوي متون ۱۵۶
۵۴. برنارد دورن او (کريستوماتي) ئې........ ۱۵۶
۵۵. هنري جورج راورټي او (ګلشن روه) ئې ۱۶۴
۵۶. دارمستتر او (د پښتونخوا د شعر هاروبهار) ئې........ ۱۶۶
۵۷. پادري هيوز او (کليد افغاني) ئې........ ۱۶۸
۵۸. هنري بيليو او (دېوان خوشحال خان) ئې ۱۷۴

دوهم څپرکی

۵۹. پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې ۱۷۶
۶۰. تر ۱۳۵۲ کال وړاندې چاپ سوي متون (افغانستان) ... ۱۷۶
۶۱. د خوشحال خان خټک مرغلرې........ ۱۷۶
۶۲. د عبدالقادر خان خټک دېوان........ ۱۸۰
۶۳. لوی احمدشاه بابا ۱۸۳
۶۴. پټه خزانه ۱۸۶
۶۵. د پيرمحمد کاکړ دېوان ۱۸۸
۶۶. د رحمان بابا دېوان ۱۹۷
۶۷. د کاظم شيدا دېوان........ ۲۰۱

۶۸. د عبدالحمید دېوان ۲۰۹
۶۹. د شمس الدین کاکړ دېوان ۲۱۵
۷۰. پښتو عروض ۲۱۶
۷۱. دستارنامه ۲۱۷
۷۲. طب نامه ۲۲۱
۷۳. د خوشحال رباعیات ۲۲۶
۷۴. د حنان بارکزي دېوان ۲۳۰

دریم څپرکی

۷۵. تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون (افغانستان)....... ۲۳۲
۷۶. د دولت لواڼي دېوان ۲۳۲
۷۷. د میرزا خان انصاري دېوان ۲۳۸
۷۸. معرفة الافغاني ۲۴۰
۷۹. د علم رساله ۲۴۴
۸۰. د رحمان بابا دېوان ۲۴۵
۸۱. د قلندر دېوان ۲۴۵
۸۲. یاقوت السیر ۲۴۹
۸۳. لیلې او مجنون د سکندر خټک ۲۵۴
۸۴. د صدیق دېوان ۲۵۶
۸۵. سواتنامه ۲۵۹
۸۶. د خوشحال کلیات لومړی ټوک ۲۶۱
۸۷. د کامګار خټک دېوان ۲۷۳
۸۸. د رحمت داوي لیلی او مجنون ۲۷۸
۸۹. د حاجي جمعه بارکزي دېوان ۲۸۰

۹۰. د حبيب الله دېوان ۲۸۴
۹۱. تذكرة الاولياء ۲۹۱
۹۲. د عبدالحميد مومند دېوان ۲۹۲
۹۳. د سكندر شمايلنامه او پندنامه ۲۹۵
۹۴. د ملا لتاړ دېوان ۳۰۵
۹۵. د عبدالقادر خټک دېوان ۳۱۰
۹۶. د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ ۳۱۲
۹۷. خلاصة المريدين ۳۱۴
۹۸. خيرالبيان ۳۱۷
۹۹. اسماءالحسنی ۳۱۹
۱۰۰. فوايد فقيرالله ۳۲۱
۱۰۱. فراقنامه ۳۲۳
۱۰۲. د يونس خيبري دېوان ۳۲۵
۱۰۳. اخلاقنامه ۳۳۳
۱۰۴. د ليكوال چاپ او ناچاپ آثار ۳۳۹

پر
(پښتو متون سمېدل غواړي)
علمي پروژه باندې يوه لنډه کتنه

پوهنوال دوکتور عبدالخالق رشيد

پيل:

د هندوستان په مغلي دربار کې د فارسي ژبې د مداح شاعر کليم دغه فی البد يهه رباعي تر ډېرو پورې له شاه تر گدا د ټولو په خولو کې وه، چې:

اين مژهٔ فتح از پی هم زيبا بود
اين كيف دو بالا چه نشاط افزا بود
از كشتن دريا سر پيرا هم رفت
گويا سر او حباب اين دريا بود *

* خان جهان لودي اصلي نوم پيرا و، هغه نوميالی سردار چې جهانگير او نورجهان او نورو درباريانو به ده ته د تره او کاکا په سترگو کتل، له شاه جهان سره يې ستونزه پيدا شوه او خبره مخامخ جگړې ته ورسېده او د پښتنو يو پراخ مقاومت د ده او دريا خان په مشری، پيل شو خو پای د هندوستان په جنوب کې د خان جهان او دريا خان د پوځونو په ماته او د دغو دواړو سردارانو په مړينه شو. کله ئې چې د دوی سرونه دربار ته راوړل پر همدغه مهال درباري مداح شاعر کليم همدغه رباعي ويلې ده.

کله چې دغه څلوريځه يو څوک لولي کېدای شي ووايي چې په دغه کې نو څه کمال او جمال نغښتی دی، شاعر دی، يو خيال ئې کړی، يو دريا او حباب ئې انځور کړی او يوه شېبه ئې خوشاله پرې تېره کړې ده، خو دا چې مغلو شهزادګانو او نورو چارواکو دا څلوريځه ولې تر ډېرو پورې په خپلو کې سره زمزمه کوله، دوی هغې ته د مغلو په وړاندې د پښتنو د مقاومت د تاريخ د يوې روښې پاڼې په ستر ګو کتل او يو څه ئې داسې پکې ليدل چې بايد له يوه نسله ئې بل ته د عبرت په توګه ولېږدوي، ځکه نو دغو څلورو نيم بيتيو د يوه منظوم متن په توګه له ځان سره د وخت د تاريخ يوه خورا حساسه او تاريخی واقعه درلوده. د همداسې متني غوټو د پرانيستلو په موخه په کره کتنه کې يوه ځانګه کار کوي چې هغه د متني کره کتنې په نامه سره يادېږي او د ادبي کره کتنې په علم کې تر ټولو مهمه پوهه او د ادبي متنونو د سمولو په برخه کې اړينه ځانګه منل شوې ده.

څلوريځه خو يوه يادونه وه، خو زه غواړم چې د هغې په بدرګه تاسې په دغه اړه د يوې متني ځېړنې، يوه ادبي اثر په لور چې هغه (پښتو متون سمېدل غواړي) لارښوونه کړم او د دغه مهم اثر د اهميت او ضرورت هغه نادره سيپې، ستاسې درنو لوستونکو په مخ کې په لنډه توګه پرانيزم چې دغه کتاب پر ليکل شوی او طرحه شوی دی. د نړۍ په ادب او کره کتنه کې نن سبا په دغه برخه (متني تنقيد) کې د بېلابېلو پوهانو او اکاډېميکو موسسو له خوا ډېر زيات کار شوی او د ادبي ميراثونو د خوندي ساتلو لپاره ئې د څېړنو دغه ډول په تېره بيا د کلاسيکو آثارو او نادرو نسخو د پېژندنې او معرفۍ په برخه کې ډېرمهم منلی او ارزولی دی. ادب پوهان په ادبي نقد يا کره کتنه کې يو نومونه (اصطلاح) کاروي چې هغې ته د کره کتنې يا کره کولو متني ډول يا (Textual Criticism) وايي، متني کره کتنه د کره

کتنې تر ټولو مهمه، د پاملرنې وړ او په ډېرو وختو کې ګرانه او سرخوږووونکې برخه ده چې دنده ئې د متونو کره کول او سره کول دي. متني کره کتنه په هندي ادبی بهیر کي هم د پاملرنې وړ ښپړکی دی. په سانسکریت او هندي ژبه کي میماسا (mimasa) ورته وایي چې له (nirukta) یا ایتمولوژۍ سره په رابطه کې د سانسکریت ژبي او ادبیاتو په څېړنه او شننه کې له پخوا تر ننه د اهمیت وړ ښپړکي وو، ځکه چې په هندي او سانسکریت کې د کلاسیکو آثارو چې سړی ئې په شمېر او د نسخو په تنوع کې د خلکو په وینا لېونی کېږي دا یواځنی پوهه ده چې هندي پوهانو د هغې په مرسته د کلاسیکو آثارو د زرګونو نسخو له منځه یوه را ایستلې او یو انتقادي متن ئې ترې برابر کړی دی.

په اوسنی عصر کې هم چې د نړۍ په ادبیاتو کې د پرتلیزو ادبیاتو څېړنه او مطالعه د یوه علمي مضمون په توګه د نړۍ په علمي موسسو او پوهنتونونو کې اهمیت تر لاسه کړی یو اړخ ئې د متنپوهني او متني کره کتنې تر سیوري او ښپړکي لاندې په خورا چټکۍ سره د ودې په لور روان دی. د متنی کره کتنې تر ټولو په زړه پورې تعریف په ویکیپیډیا کې داسې کښل شوی دی:

The ultimate objective of the textual critic's work is the production of a "critical edition" containing a text most closely approximating the original.

مانا دا چې د متني کره کتنې مطلق غرض او موخه دا ده چې له بېلابېلو متنونو څخه یو انتقادي متن هغه چې اصلي اثر او یا نسخې ته ډېر نژدې ایجاد شوی او لیکل شوی وي وڅېړي. د همدغې اړتیا او ضرورت له مخې هوتک صاحب هم پښتو ته یو غنیمت اثر ور ډالۍ کړی چې په لنډه توګه ئې یو لړ ښېګڼې په دغه پیل کي له درنو لوستونکو سره شریکوم:

د دغه اثر په اړه:

(پښتو متون سمېدل غواړي) د هغه درانه اثر نوم دی، چې د پښتو ژبې نومیالی څېړونکی او مسلکي لیکوال ښاغلی محمدمعصوم هوتک ئې د خپلو اوږدو څېړنو او اوږدو کالونو زیار په ترڅ کې زموږ په واک کې راکوي چې دا دی لومړی ټوک ئې زموږ مخې ته پروت دی. د اثرموضوع یوه نوې او نوښتي موضوع ده چې د پخوا په نسبت په نوي لید او نوي میتود سره کار او کتنه پرې شوې ده. کتاب په یوه لنډه مقدمه پیل شوی چې لیکوال په هغې کې د خپل کار اهمیت او انگیزه په ډاگه کړې او د دغې اوږدې او گټورې پروژې ادبي رسالت ئې په خپلو جامعو الفاظو کې په ډاگه کړی دی لکه چې لیکي: "موږ باید هڅه وکړو چې د اولنیو ادیبانو میراث د لرغونو تاریخي آثارو په شان وساتو او داسي و نه کړو چې هغه له خپلو سلیقو سره سم وتوږو او بدلون پکښې راولو. که مو دا کار وکړ، گویا اصل اثر مو له منځه یووړ" (د لیکوال مقدمه).

په لومړي څپر کي کې هوتک صاحب د متونو، متن او متني کره کتني په اړه یوه ژوره علمي څېړنه د لوستونکو په وړاندې ږدي چې هغه د نوې ادبپوهني او کره کتنې په پراخ علمي ډگر کې یو ژوندی او مهم تیوریکي بحث دی. لیکوال په دغه بحث کې پر متني نقد باندې لومړی په نړیوال او بیا په پښتو ادب کې د هغې پرڅر ک باندې په مفصله توگه غږېدلی دی، په نړیوال ادب کې ئې د متني کره کتني پر روان بهیر، ازرښت او د دغې پوهني پر اهمیت، له هغې سره اړوند د ادبي – قلمي آثارو په باریکیو او تاریخي لرلید باندې علمی کتنه کړې ده، چې بې شکه له لوستونکي سره د متني کره کتني د پوهې او لارښوونې په برخه کې ښه مرسته کولای شي، په زړه پورې مشوره او معلومات ئې په دغه برخه کې خپل لوستونکي ته دا دي:

"د متن پر ژبه باندي تسلط درلودل.

د متن د ژبې د تاريخي تحول او تطور په باب معلومات درلودل.

د متن له ژبې سره د نورو تړلو ژبو پوهنه درلودل.

د مؤلف په باب معلومات درلودل.

د مؤلف د عصر د تاريخي و ادبي جرياناتو په باب علم درلودل.

د مؤلف د نورو آثارو په باب، که موجود وي مطالعه درلودل".

په دويم څپرکي کې د بحث موضوع په پښتو متونو کې پرتې ستونزي دي، په دغه برخه کي ليکوال په خورا دقت او ځيرکۍ سره پر ادبي او متني تېروتنو، په پښتو ژبې کې د الفبا پرستونزه، د ليک دود لويه ګډوډۍ چې په ادبي لحاظ د زياتو توپيرونو او ګډوډيو لامل شوی، لاسوهنې او په خپل سر په ادبي په تېره بيا کلاسيکو متنونو او يا د هغو په چاپولو کې د بې ځايه لاسوهنو پر ستونزو باندې علمي رڼا اچول شوې ده، په دغه برخه کې ئې په عملي توګه هغه ستونزي په ګوته کړې چې پښتانه څېړونکي څه پخوا او څه هم په اوسني وخت کې ورسره مخامخ دي. په دغه ترڅ کې د کاتبانو تېروتنې او يا هم د يو لړ اغراضو له مخې په نسخو کې لاسو وهلوته اشارې شوې دي. هوتک صاحب په دغه برخه کې د کاتبانو د تېروتنو هغه ټولې بيلګې ښودلي، کومې چې زموږ کلاسيک متون په بيلابيلو وختو کې ورسره مخامخ شوي دي. په عين حال کې مو په دغه برخه کې له يو شمېر په زړه پوري لارښودنو سره مخامخ کوي چې هغه د متونو په تېره بيا کلاسيکو متونو په برخه کې د هر ليکوال او محقق لپاره مرستندويې او اړينې دي. هوتک صاحب د بيړې او تعجيل په برخه کې چې دغه څپرکي پای ته پرې رسېدلی ليکي:

"کله کله پر يوه متن باندي دوه تنه په عين وخت کي کار پيل کړي او هر يو بيړه کوي چي تر ها بل چا دمخه متن خپور او وياړ ئې تر لاسه کړي.

د دغي ببړي او تلوار له خاطره هم په متن کي د لازم دقت اصول تر پښو لاندي کېږي او ناروا لاسوهنو ته زمينه برابرېږي او په پای کي بايد ووايم چي د متن څېړني لازمه پوهه نه لرل هم د ناروا لاسوهني عامل کېدلای سي".

دريم څپرکی چې د متونو په مسخه کېدلو کي د پيوريزم اغېزه ده بل جالب بحث دی چې په هغه کې هم هوتک صاحب د متونو د مسخ کولو او سوچه کولو تر نامه لاندې د متنونو پرستونزه باندې رڼغېدلی دی او په دغه برخه کې ئې دا په ډاګه کړې چې څېړونکی دا حق نه لري چې د خواخوږۍ له مخې يو متن له خپلې خوښې سره سم جوړ او لاس پکې ووهي، په دغه څپرکي کې د هغو ليکوالو او څېړونکو پام د يو لړعادي لغاتو پر لور چې که څه هم مترادفه بڼه لري لکه (اول) او (لومړی) وراړولی او دا ئې په ګوته کړې چې دغه تصرف او لاسوهنه نه يوازې مادي بدرنګي لري بلکي د شاعر او ليکوال د کلام معنوي اړخ او باور ته هم لوی زيان رسوي او دا د يوه ادبي اثر په وړاندې علمي چلند نه دی. ليکوال په دغه څپرکي کې د سوچه والي په نامه د افراط پر مساله باندی هم غږېدلی او هغو عملی بېلګو ته ئې چې د خوشال، حميد او په لسګونو نورو شاعرانو په آثارو کې ورجوتي شوې انتقادي اشارې هم کړې دي. په عمومي لحاظ که چيري لږ سړی د دغه څپرکي ادبي ارزونې ته دقيق شي زه فکرکوم دغه فصل د علمي فکتونو له امله يو جالب بحث دی چې په علمي لحاظ د نوې ادبي کره کتنې په رڼا کې د اهميت وړ ټکو ته پکې اشارې شوي دي لکه چې په يوه پراګراف کې ئې ليکلي:

"د پخوانيو متونو ژبنۍ څېړنه د ژبي د متخصصينو کار او مسئوليت دئ هغوی ئې په تحول او تطور تر بل هر چا ښه پوهېږي. مګر دا خبره بايد هم په ياد ولرو چي د ژبي ماهران خو هم د چا خبره جادوګران نه دي چي

پټې دي پر معلومې وي. هغوی ځان ته د څېړنې ټاکلې اصول لري او له دغو اصولو څخه په کار اخیستلو کې لازمو وسایلو ته اړتیا لري. د ژبپوه له پاره په لازمو وسایلو کې یو هم پخواني متون دي. هر څونه چې دا متون له غل و غشه پاک وي او د لیکوال یا شاعر ژبه تمثیل کړای سي، هغونه (هغومره) د ژبې د متخصص کار اسانه کوي. د متونو مقایسوي څېړنه د ژبې له متخصص سره د لهجو په پېژندنه کې هم مرسته کوي".

د دغه اثر څلورم څپرکی چې د متونو سمولو اصول دي، او د علمي سرچینو په رڼا کې څېړل شوي په دغه څپرکي کې د آثارو د سمولو اصول او تګلوري، د نسخو ډله بندي، د متن څېړنې هدف او موخه، د ماخذونو لیکل، حاشیه لیکنه او نورې لاربښوونې لوستلای شو، دغه بحث یو تیوریکي لاربښود بحث دی، چې د علمي سرچینو په مرسته او لاربښوونه ئې د متونو دسمولو آر اصول په علمی توګه تشریح کړي دي.

د اثر دویمه برخه:

د دغې برخې په لومړي څپرکي کې پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې څېړل شوي او په ځانګړې توګه هغو متونو او لیکنو ته ونډه ورکول شوې چې هغه پرختیزپوهانو پورې اړه لري، په دغه لړ کې د قدامت په پام کې نیولو سره د هغو پښتو پوهانو هلوځلو او راټول کړه شویو متونو علمي ارزونه شوې چې په دغه برخه کې ئې آثار د پښتو ادب او یو شمېر کلاسیکو شاعرانو د آثارو په اړه نه هېرېدونکي او د پاملرنې وړ دي، په دغه لړ کې لیکوال د دورن خرستوماتي یا منتخبات، د پادری هیوز کلید افغاني، د راورټي ګلشن روه، د فرانسوي دارمستتر هارو بهار او نور د یوې نوې کتنې په ترڅ کې چاڼ کړي دي، سره له دې چې د دغو ختیزپوهانو دغه یاد شوي په زړه پورې آثار زموږ د هیواد نومیالیو پوهانو هم په خپل وخت کې چاڼ

کړي وو، خو د هوتک صاحب په دغه اثر کې د هغوی پر څېړنو برسېره ډېر نور جالب او د پاملرنې وړ ټکي لوستلای شو، په دغه برخه کې تر ټولو جالبه خبره چې هوتک صاحب ورته متوجه شوی دا ده چې د برنارد دورن په وخت کې په لویدیز کې یو شمېر پوهان چې د هغو آثار د متني کره کتنې په برخه کې تر هر چا او هر ځایه رسېدلي وو د دورن غونډې پوهانو تر نظر نه دي تېر شوي او یا دا چې ده هغو ته د خپل اثر په برخه کې پام نه دی کړی او د پښتو منتخباتو په برخه کې ئې د هغو پوهانو تیوریکي لارښوونې په پام کې نه دي نیولي، ځکه هوتک صاحب وایي چې دغه پښتو منتخبات ئې د هغو اصولو پر بنیاد برابر نه برېښي او دغه علمي کار بیا هم د متن پوهنې پر اصولو برابر انتقادي متن نه دی. همداسې ئې د هیوز، راورټی او دارمستتر د لیکنو په اړه هم خپله ارزونه علماً په ټولو جزئیاتو سره په دغه څېړکي کي کې په هراړخیزعلمي ډول کښلې ده.

په دویم څپرکي کې هغه کلاسیک آثار او د هغو ارزونه شوې چې په لمریزحسا ب تر ۱۳۵۲ کال پورې په افغانستان کې د افغاني پوهانو له خوا برابر شوي او چا پ شوي دي، په دغو آثارو کي د احمدشاه بابا او د عبدالقادر خان پر دېوانونو، پټې خزانې ، د رحمان بابا پر دېوان، د کاظم خان شیدا پر دېوان، د حمید ماشوخېل او شمس الدین کاکړ پر دېوانو، د میاشرف پرپښتو عروض، او دستارنامې پر چاپي متنونو باندې روڼا اچول شوې او د هغو پر ښېګڼو او نمیګړتیاوو باندې ئې د مستندو بېلګو په وړاندې کولو سره یوه جامع متني کره کتنه چې د پښتو ادب د څېړونکو لپاره له هرپلوه لارښودې او روزونکې ده زموږ په واک کې راکړې ده.

په دریم څپرکې هم له ۱۳۵۲ کال څخه وروسته د چاپي آثارو لړۍ ته دوام ورکړ شوی چې په هغو کې په دغه دوره کې مهم چاپي آثار لکه د علم رساله، د قلندر دېوان، یاقوت السیر، د سکندرخان لیلی و مجنون، د

صديق دېوان، سواتنامه، د رحمت داوي ليلى و مجنون، د حاجي جمعه دېوان، د حبيب الله دېوان، د حميد دېوان، د ملا لتاړ دېوان او نور چې شمېر ئې په دويم او دريم څپركو كې تر (۴۲) پورې رسېدلی او په افغانستان كې چاپ او خپاره شوي دي يو يو په دقيقه توګه مطالعه شوي او ارزول شوي دي او هغه ستونزې چې په دغو آثارو كې ليكوال موندلي او څېړلي يوه يوه په ډاګه كړي دي او د دغې علمي پروژې لومړۍ برخه هم پر همدغه څپركي باندې پای ته رسېدلې ده.

د دغې علمي پروژې اهميت:

-يو دا چې د هوتک صاحب جوړونكی كار به تر هر څه دمخه د دغو آثارو د بيا چا پ په ترڅ كې لويه مرسته وكړي، ځكه نو دا ويلای شو، چې دغه كار په خپل ذات كې يو نوی علمي كار او علمي ارزونه ده چې د نژدې يوې پېړۍ په ترڅ كې د پښتو څېړنو او چاپي آثارو په اړه ترسره كېږي او تر ډېره حده پر متني انتقادي كتنه باندې انتقادي كتنه ده چې د يوه اثر د كره كولو او يوه بشپړ انتقادي متن په رامنځته كولو يوه علمي هڅه او پرمخ تللی ګام دی.

- دا علمي كار له ډېرو وختو وروسته د يوه داسې باصلاحيته ليكوال له خوا پرمخ بېول كېږي چې د متونو په څېړنه كې اوږده تجربه او پوهه لري او تر هر څه دمخه په پښتو ژبه كې يو مسلكي ليكوال او كره كتونكی دی چې مخامخ له دغه مسلک سره لوی شوی او پښتو ژبه ئې د زده كړې او څېړنو ساحه ده او دغه څانګې ته لكه زموږ يو شمېر دوستان له نيمې لارې نه دی ورننوتی. ځكه زه باورلرم چې د دغه اثر علمي اهميت به په مسلكي لحاظ زموږ او نورو په علمي ادبي كړيو كې ډېر د باور وړ وي.

- د دغې څېړنې لوی اهميت په دې كې دی چې هوتک صاحب هغه د

هیڅ ډول طمعې او ځان ښودنې او ان چې د یوې فرمایشي پروژې په نامه نه ده پیل کړې، بلکي د هغې خواخوږۍ له مخې ئې تر سره کړې چې هره کرښه او هر لغت ئې د یوې نا پایایه مینې او لېوالتیا څرګندونه کوي داسې چې له پښتو سره د لوړ انساني صمیمیت علمي بېلګه ورته ویلای شو. داسې بېلګه چې پر پښتو ژبه باندې پر دغه ناتار او شپاو کي ډېرو لږو څېړونکو په دومره وړیا بیه لورولې ده.

– د یوه حقیقت په توګه باید دغه ټکی ومنو چې یوه کوټلې څېړنه او تحقیق هغه مهال آسانه کار دی چې منابع او ماخذونه موندل ئې ستونزه نه وي، همدا مهال دا ډول علمي کارونه په نوره نړۍ کې د یوې ډلې له خوا د زیاتو مادي آسانتیاوو په خرڅولو تر سره کېږي، خو پښتانه او پښتو لا تر اوسه د پوهې او شعوري خوځون هغه پړاو ته نه دي رسېدلي چې دا ډول علمي کارونه وهڅوي او د پوهانو قدرداني دې وکړي، خو هوتک صاحب دغه کوټلې څېړنه د مهاجرت په چاپېریال او امکاناتو سره په داسې حال کې چې وړ منابع او آثار ئې هم په واک کې نه ول بیا هم بشپړه کړې چې له هر پلوه د قدرداني او ستاینی وړ ده.

او په پای کې یو ځل باید ووایم چې په دغه څېړنیز اثر کې د لیکنې ټول ارزښتونه املایي او انشایي برخې او د تبویب اصول په بشپړه توګه په پام کې نیول شوي دي او د یوه بشپړه ادبي اثر ټول علمي ارزښتونه او وړتیاوې له ځان سره لري.

زه دا اثر زموږ په څېړنیز بهیر کې یوه اوچته او علمي بریا بولم او هوتک صاحب ته په دغه برخه کې له پاک خدایه د لازیاتو بریو هیله کوم.

وائي چې نامتو لیکوال فاکنر له امریکا سره ځکه مینه کوله چې دا ئې هیواد و او د ژوند نه هېرېدونکي روياوې او انځورونه ئې له هغه سره تړلې وو. زموږ هوتک صاحب هم له هیواد او پښتو سره همداسې مینه او روياوې لري

ځکه ئې په خپل دغه کار سره یو ځل بیا زموږ د لویو هستیو لکه علامه رشاد او علامه حبیبي او لسګونو نورو ارواوې خوشاله کړې.

اوږد ژوند او بریاوې ئې په برخه !

پوهنوال دوکتور عبدالخالق رشید

د ۱۳۹۰ کال د جدي ۱۸

ادمنتون – کاناډا

سریزه

زیات و کم پنځه ویشت کاله کېږي چې د پښتو پخوانیو متونو له څېړني او چاپ ته له تیارولو سره مي سروکار دئ. په دې برخه کې مي تر کار پیل کولو وړاندې نه د متن په باب څه مطالعه درلوده او نه مي د متن برابرولو په برخه کې لازمه تجربه. د کار په پیل کې مي هغه چاپ سوي متون د لارښود په توګه ځان ته ایښي ول چې تر ما وړاندې نورو مشرانو او همزولو پوهانو تهیه کړي ول. ما ته د هغوی د کار میتود ځکه معتبر ایسېدی چې فکر مي کاوه هغوی تر متن برابرولو وړاندې د دغې علمي مشغلې په باب لازمي څېړني کړي وې او بیا ئې نو پر متن باندې کارونه پیل کړي ول. زه چې هر څونه د دغه علمي ډیسیپلین تَل ته ورننوتلم، هغونه د خپل ځان نارسایي او د نورو د کارونو نیمګړ تیاوې راته څرګندېدلې او په رشتیا سره باید اعتراف وکړم چې د خپل کار نیمګړ تیاوې مي تر بل هر چا ډېري مخې ته درېدلې. ما به لیدل چې زموږ له پخوانیو متونو سره په څومره بېباکۍ سره چلند کېږي، څونه په بې مسئولیتیو سره لاس پکښې وهل کېږي، څونه په جرئتمندۍ سره ځان ته دا حق ورکول کېږي چې د یوه کلاسیک شاعر په کلام کې په خپل زعم سره د اصلاح؟ په منظور مداخلې وسي، د پېړیو پېړیو پخوانۍ ژبه په وچه سپین سترګي سره پر اوسنۍ لهجه باندې عیارېږي او تر ټولو ئې بده لا دا چې دغو ټولو بېباکیو او بې مسئولیتیو ته بیا د علم او پوهني او د معاصرو علمي پرنسیپونو او

میتودونو پر توګ وراغوستل کېږي. زړه به مي له شنوختته ډک سو، خو له کاره مي لاس نه کیښ او په دې هیله مي تعقیباوه چي ننني کار مي ګوندي تر پروني او د سبا کار به مي تر ننني یو څه پر علمي موازینو برابر سي.

په دې لړ کي مي یو وخت د شېراز د حافظ کلام کوت او په هغه کي مي ستر ګي پر دغه بیت ولګېدې چي ویلي ئې دي:

رشته تسبیح اګر بګسست معذورم بدار

دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود

(دیوان – ص ۲۸۰ چاپ ۱۳۸۵ش)

راته څرګنده سوه چي د حافظ شېرازي په دغه بیت کي د "ساعد" پر لغت باندي اختلاف سته او په ځینو نسخو کي ئې پر ځای "دامن" راغلی دئ:

"دستم اندر دامن ساقی سیمین ساق بود"

په یو بل ځای کي مي ولوستل چي پر دغه یوه لغت باندي پراخ نظرونه ورکول سوي او اووه حاشیې پر کښل سوي دي.

په یوه حاشیه کي ئې د "دامن" کلمه ځکه مناسبه بللې ده چي په دغه نیم بیتي کي د (سین) توری ډېر راغلی دئ او د "ساعد" کلمې سین چي هم پر سرباری سي، په بیت کي د بېخونده تکرار عملیه پېښېږي او دا کار بیا د شعر کیفیت ته تاوان رسوي.

په بله کي بیا د "ساعد" لغت تر "دامن" ښکلی بلل سوی دئ.

په بله حاشیه کي راغلي دي چي د پخوانیو متونو په تصحیح کي باید دا خبره په پام کی ونیول سي چي په خپله شاعر کومه کلمه یا کلمات استعمال کړي دي. د لغت ښایست یا بدرنګي د متونو په مصحح پوري اړه نه لري. موږ باید هڅه وکړو چي د اولنیو ادیبانو میراث د لرغونو تاریخي آثارو په شان وساتو او داسي و نه کړو چي هغه له خپلو سلیقو سره سم وتوږو او بدلون پکښې راولو. که مو دا کار وکړ، ګویا اصل اثر مو له منځه یووړ.

د حافظ په یوه بیت کې د یوې کلمې په باب دغو څرګندونو زما د دې اوسني کتاب د لیکلو له پاره پلمه جوړه کړه. له ځان سره مې وویل چې وګوره، د حافظ په کلام کې د یوې کلمې یا لغت په برخه کې څومره دقت په کار اچول سوی دئ. له بده مرغه موږ په پښتو متونو کې داسي په پراخ لاس مداخلې کوو چې ګویا دا مو خپل شخصي ملکیت دئ، هر راز چې ئې اړوو، را اړوو، خپل حق ئې بولو. په زړه کې راوګرځېدل چې د بامیان د مجسمې الوزول او د خوشحال خټک په دېوان کې په بېباکۍ سره لاس وهل دواړه تاریخي ګناه ده او د لرغونو آثارو محوه کول دي. دغو اندېښنو مې پر ذهن باندي دونه فشار راووست چې ایستل کېدل ئې په دې برخه کې له څه لیکلو پرته ناممکن ول. د دې اثر په لیکلو سره به مې اوږې لږ څه سپکې سي. زما د دې لیکنې معنا دا نه ده چې ګویا زه اول سړی یم چې په دې برخه کې قلم چلوم. نه، تر ما دمخه هم زموږ متنپوهانو دغه نیمګړتیا درک کړې ده او ښاغلي سرمحقق زلمي هیوادمل خو په دې برخه کې د خپلي رسمي پروژې په توګه یو تیزس (د متن څېړني میتودولوژي) هم کښلی دئ او په هغه کې ئې د یو شمېر هندي علماوو مقالې له اردو څخه په پښتو ژبه راژباړلي او خپلی تجربې ئې هم پر زیاتي کړي دي. خو نه پوهېږم چې د هیوادمل صاحب دغه کتاب به کوم چا د ځان د کار له پاره لارښود کړی وي که یا؟ ما ته د دې کتاب د مطالعې موقع هغه وخت میسره سوه چې د متن څېړني او متن خپروني په کار کې مي ښه ډېر کلونه پر خپل سر مزلونه وهلي ول. د دې کتاب مطالعې راسره ډېره مرسته وکړه او ځان را ته پر خپلو اندېښنو باندي حق په جانب ښکاره سو او په دې باب مي د نورو آثارو د لیکلو اړتیا لا زیاته محسوس کړه. د ۲۰۱۰ع کال په دوبي کې مي په کار پیل وکړ او د همدې کال د نومبر په سر کې مي له خپل خواخوږي دوست ښاغلي استاد حبیب الله رفیع سره زموږ په کور کې د خپل تر لاس

لاندي کار په باب خبري وکړې او ورته ومي ويل چي د پښتو چاپي متونو ټول بهير ته کره کتنه په پام کي لرم او حتی المقدور به هر متن په ځانګړې توګه تر نقد لاندي ونيسم. هغوی هم د دې کار پر اړتيا د تائيد مهر ولګاوه[1].

تر دغو مقدماتي خبرو وروسته زه خپل مسئوليت ګڼم چي په دې برخه کي له استاد ډاکټر عبدالخالق رشيد څخه د زړه له کومي مننه وکړم چي د کتاب دغه ټوک ئې کتلی دئ او پر هغه ئې خپله ګټوره ليکنه کړې ده او ما ته ئې نوري لازمي مشورې هم راکړي او ما هم عملي کړي دي. له ښاغلي هارون خپل څخه هم منندوی يم چي د ځينو ماخذونو په موندلو کې مرسته راسره کړې ده. د ښاغلي جهاني صاحب هم د منني پوروړی يم چي د خپل کتابتون ځينی کتابونه ئې له ويرجينيا څخه تر ما پوري رارسولي دي. ګران روهيال خو زما د لاس لکړه ده. که دی نه وي زما لاس ګوډ دئ. بر کتونه دې مل او هڅانده روحيه دې پياوړې وي. د طلوع افغان ورځپاڼي او د تاند ويبپاڼي چلوونکي دي هم خدای ونازوي چي د دې کتاب د محتوياتو لومړی مسودې ئې خپرې کړي دي. دا دئ خپل کار ستاسي مخ ته ايږدم او کره کتنو ته مو په ورين تندي هر کلی وايم.

م . هوتک

---

(۱) استاد رفيع صاحب په دغه وخت کي کاناډا ته تشريف راوړی وو او په ټورنټو کي زما او نورو دوستانو د ليدو په خاطر له کالګري څخه تر ټورنټو پوري د اوږده سفر مشقت په ناروغ بدن پر ځان منلی وو. پاک خدای دي د دغه شان خواخوږو کمی نه راويني (آمين).

پر دې خبرو باندي اوس (۲۹مه د ډسمبر ۲۰۱۱ع) دا ياد ابنت زياتوم چي ما په دې برخه کي خپل کار په درو ټوکو کي په پام کي نيولی دئ. په لومړي ټوک کي به په افغانستان کي تهيه سوي متون، په دوهم ټوک کي په پښتونخواکي برابرسوي متنونه او په دريم ټوک کي به د دواړو ټوکو کمبوتی وڅېړل سي.

لومړۍ برخه

- متون
- د متن څېړنې اصول او روشونه
- د متونو په مسخه کېدلو کې د پيوريزم اغېزه
- په پښتو متونو کې پرتې ستونزې

لومړی څپرکی

متون

متن د لغت له مخې کلکي او لوړي مځکي ته ویل کېږي. جمع ئې "متون" یا "متان" ده. په مجازي معنا سره د یوه کتاب یا یوې لیکني عبارت ته ویل کېږي. په عبارت کي د کتاب یا لیکني حاشیې او زواید نه راځي یعني حاشیې او زواید (تعلیقات او نوري برخي) د لیکني د متن جزء نه دي.

د ادبي تیورۍ له مخې، متن د سمبولونو یوه پر له پوري او سره تړلې مجموعه ده چې د یو راز معلوماتي پیغام رسوونکې وي (ویکیپیډیا).

زیاتره پوهان په دې عقیده دي چې متن باید تحریري (لیکلی) وي. شفاهي کیسې او اولسي سندري د متن په کټګوري کي نه سي راتلای.

متون چي له یوه نقل څخه بل نقل ته رالېږدول کېږي، هرومرو ئې په شکل او مفهوم کي لږ‌وډېر بدلون راځي. له دغه بدلون څخه هیڅ متن مستثنی کېدلای نه سي. اسماني کتابونه لا، له قرآن کریم پرته نور ټول په خپله اصلي بڼه پاته نه دي. د قرآن کریم د اصلي متن په ساتنه کي د پاک خدای ﷻ پر ارشاد سربېره چي فرمایلي ئې دي: "انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون" (الحجر: ۹ آیت)، د حافظانو رول هم ستر دئ. قرآن کریم د

حفاظو په همت او برکت تر نن پوري په پوره امانتدارۍ سره بې له جزئي ترین توپیره خوندي پاته دئ. اسلامي پوهان د قرآن په معجزه توب کي یو دلیل همدا راوړي چي په متن کي ئې هیڅ تغیر نه دئ راغلی.

نور اسماني کتابونه لکه تورات، انجیل او زبور هیڅ یو په خپل اصلي شکل پاته نه دي او د نورو اسماني ادیانو پیروانو دغه تحریف او تصحیف پټ کړی هم نه دئ. دوی دا خبره مني چي د تورات او انجیل اوسني متون لاسوهلي متون دي.

په ارکاییکو متونو کي د تحریف او تصحیف د همدغه جریان ستره والي د متني نقد اړتیا رامنځته کړې ده او نن ورځ وینو چي متني نقد د یوه علمي ډیسپلین په توګه مطرح دئ او ځان ته خپل اصول او روشونه لري.

متني نقاد څوک دئ؟

متني نقاد (Textual Critic) هغه چا ته ویل کېږي چي یو متن دوهم ځل داسي ترتیبوي چي تر ممکني اندازې پوري د مؤلف په لاس لیکل سوي بڼې (original) ته نزدې وي. په اروپایي ژبو کي د اوریجنال (اصل) له پاره د (archetype) یا (autograph) لغتونه هم کارېږي له (archetype) څخه مراد د متن هغه نسخه ده چي نوري موجودي نسخې ټولي ورڅخه په مستقیمه یا غیرمستقیمه توګه کاپي سوي وي او (autograph) معمولاً هغي نسخې ته ویل کېږي چي د مؤلف په خپل لاس لیکل سوې وي. په دې ډول نو ګویا د متني نقاد کاروبار هم له لیکلو (تحریري) موادو سره دئ. هغه څوک چي د خلکو له خولو څخه فولکلوري سندري او کیسې راغونډوي، د متني نقاد په تعریف کي نه ځایېږي. د متني نقاد غایي هدف د یوه داسي انتقادي متن برابرول دي چي اصلي نسخې ته ډېر نزدې وي.

د متني نقد له پاره اوس د (lower criticism) اصطلاح هم کارېږي او له هغې څخه مراد هغه هڅه ده چي نقاد غواړي د متن تېروتني پيدا کړي او له متن څخه ئې وباسي. د دې په مقابل کي د (higher criticism) اصطلاح هم سته چي هغه بيا د اصلي متن د تاليف، د ليکلو د نېټې او ځای مسايل څېړي. دا دواړي اصطلاحوي په متني نقد کي شاملي برخي دي.

په لوېديځو ادبياتو کي متني نقاد تر زياتي اندازې له لاتيني آثارو، يوناني ادبياتو (ډرامې)، بايبل او د شکسپير له آثارو سره سروکار لري. د دغو لرغونو او کلاسيکو آثارو په سوو کاپۍ (نقلونه) د زمانې له توپانو څخه ژوندۍ راوتلي دي، خو د هري کاپۍ ارتباط د هغې له اصلي نسخې سره څرگند نه دئ او کله کله خو لا مشکوک هم وي. متنپوهانو له پېړيو پېړيو راهيسي هڅه کړې ده معلومه کړي چي د دغو آثارو کوم نقل يا نقلونه له هماغه اصلي نسخې څخه راوتلي دي. متني نقاد دغه مسايل او له هغو سره نوري اړوندي موضوعگاني تر څېړني لاندي نيسي.

د کلاسيکو اروپايي متونو[1] د برابرولو د انتقادي ميتود په برخه کي واردواره درو الماني پوهانو په اساسي توگه کار کړی دئ چي فريدريک وولف، ايمانول بيکر او کارل لشمان نومېدل.

فريدريک وولف Friedric August Wolf (۱۸۲۴–۱۷۵۹) فيلا لوجيسټ وو. د ده نوم د کلاسيکي فيلالوجۍ په بنسټ ايښوونکو کي راځي.

ايمانول بيکر Immanuel Bekker (۱۸۷۱–۱۷۸۵) خپل اوږد عمر د يوناني متونو د انتقادي نسخو تهيه کولو ته وقف کړی وو. ده تر څلورو سوو

---

[1] د کلاسيک کلمه زموږ په ادبي حلقو کي يوازي د "پخواني" په معنا زيات رواج لري خو د کلاسيک مفهوم تر دغه حد پراخ دئ او کلاسيک آثار هغو پخوانيو آثارو ته ويل کېږي چي په خپله نوعه کي د نمونې او سرمشق درجه او حيثيت ولري.

زياتي قلمي نسخې سره مقابله او پر کورنيو باندي ډلبندي کړې. ده د يوناني مؤلفينو شپيته ټوکه آثار چاپ کړل.

کارل لشمان Karl Lachmann (۱۸۵۱–۱۷۹۳) تر بيکر لا هم مخ ته ولاړ او د بېلابېلو نسخو د مقابلې له لاري ئې وښودل چي څه راز کولای سو د خپلو ورکو او لرغونو نسخو په باب قياس وکړو، د هغو اصلي حالت ځانته معلوم کړو او حتي صفحه بندي ئې کړو.

د پښتو آثارو د انتقادي متونو د برابرولو کار نه دومره اوږده سابقه لري او نه هم په دغه برخه کي له نړۍ والو منل سوو اصولو سره سمون. البته هغه کار چي په دې برخه کي تر اوسه پوري سوی دئ، غنيمت دئ خو بشپړ باید و نه ګڼل سي. زموږ محققين د پښتو انتقادي متونو د برابرولو کار د ختيځ پوهانو (برنارد دورن، هنري راورټي، دارمستتر) په لاس پيل سوی بولي. په رشتيا سره هم د دغو ختيځ پوهانو کار او زيار په دې برخه کي د ستايني وړ دئ خو د دوی کار هم پر هغو اصولو باندي سل په سلو کي ټيک نه خېژي چي د دوی په وخت کي په اروپا کي منل سوي او معمول سوي ول. د دوی د کار په باب به زه د دې کتاب په څلرم څپرکي کي وږغېږم.

په افغانستان کي د پښتو متونو د برابرولو کار د علامه پوهاند عبدالحي حبيبي (۱۹۱۰ – ۱۹۸۴ع) پر لاس په کندهار کي پيل سوی دئ. لوی استاد حبيبي په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال له کندهار څخه د خوشحال خټک (۱۶۱۳ – ۱۶۸۸ع) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه خپور کړ او هغه ئې له څلورو خطي او يوې چاپي نسخې له مخي برابر کړی وو. تر دې وروسته د پښتو متونو خپرېدل له کندهار، کابل، پېښور او کوټې څخه د رسمي موسسو او انفرادي اشخاصو له خوا روان دي، کله ئې سرعت زيات او کله کم وي. په دغه اوږده موده، څه دپاسه اويا کاله کي چي کوم پښتو متون خپاره سوي دي، هغو ټولو ته مي لاس نه رسېږي، خو کوم چي راته

میسر دي، د هغو ټولو کره کتنه به د همدې کتاب په نورو راتلونکو ځپر کو کي که د خدای رضا وه، وکړم.

خطي نسخې د متونو د اصلي منابعو په توګه:

موږ چي کله په پښتو ادبیاتو کي د متونو د تصحیح په باب ږغېږو، مراد مو تر ډېري اندازې پوري په لاس کښلي متون (خطي نسخې) وي. خطي نسخې د بشري پوهنو د ټولو څانګو له پاره اصلي منابع دي. د چاپ صنعت تر رواج مخکي د بشري علومو او په هغو کي د لیکل سوو کتابو د تکثیر او خپربښت کار د همدې خطي نسخو او د هغو د کاتبانو پر لاس سر ته رسېدلی دئ. د دوی د نه ستړي کېدونکي تلاښ نتیجه اوس دومره ستره ده چي د نړۍ زیاتره موزیمونه، کتابتونونه او علمي – تحقیقاتي مرکزونه په دغه راز آثارو ډک دي.

خطي نسخه څه ته وایي؟

په مروجو قاموسو کي نسخه (د لومړي توري په پېښ او د درېیم توري په زوَر) د لیکني، مکتوب، یادداښت، مسوده، ... په معنا ثبت سوې ده او عربي لغت دئ. په دغه ژبه کي ئې نور معادل لغتونه یا شکلونه "نسخت، نخسة" دي. په پخوانیو کتابو او قاموسو کي ئې "نسخه" د مطلق کتاب په معنا کار کړې ده.

ځیني محققین د نسخې د تسمیې په وجه کي لیکي چي دا لغت له "نسخ" (د نون په زوَر) څخه مشتق سوی دئ. "نسخ " زایل کولو، د اعتبار له منځه وړلو او د کوم شي ردولو ته وایي (غیاث اللغات). کله چي یو کاتب کوم کتاب له کوم بل کتاب څخه رانقل کړي، په دې ډول ګویا لومړی (منقول عنه) کتاب د نوي نسخې په منځ ته راتګ سره له اعتباره ولوېد او

رد سو. ځکه نو دې نوي لیکل سوي متن ته "نسخه" وایي.

د "نسخه" کلمې منشاء چې هر څه وي خو مراد ورڅخه هغه مطالب دي چې په بڼکه، نل یا فلزي قلم سره په رنګ یا سیاهي پر یوه پاڼه باندي لیکل سوي یا له کوم بل کتابه رانقل سوي وي او په انګرېزي ژبه کي ورته د (manuscript) لغت کارېږي[1].

خطي نسخو ته له دوو زاویو څخه پاملرنه کېږي. د متونو مصحح له یوه نظره ورته ګوري او هغه نسخه پوه چې سروکار ئې د نسخې له مادي ارزښت او د انتیک پلورني له مارکیټ یا له موزیمو سره وي، بیا له بل لوري ورته ګوري. متن څېړونکي او نسخه پوه دواړو ته د خطي نسخې د کاغذ نوعیت، د لیک (خط) څرنګوالی، د نسخې د پوښ (وقایې)، تذهیب او میناتور په باب معلومات خورا ډېر اهمیت لري خو په دې اهمیت کي د دواړو دلچسپۍ جلاجلا استقامتونه لري. د متن څېړونکی د نسخې د کاغذ، د لیک د رنګ، وقایې او تذهیب څېړلو ته ښایي له دې اسیته مجبور وي چې تر کار لاندي نسخه به ئې د لیکلو یا د تالیف نېټه نه لري. خو نسخه پوه ته بیا دا ټول اړخونه هر یو په خپل ځای کي ځکه ډېر مهم دي چې د هغو له مخي د نسخې مادي ارزښت او بیه ټاکلای سي. د متن څېړونکي او نسخه پوه کار یو د بل بشپړوونکی دئ او یو بل ته ګټه رسوي.

د پخوانیو متونو خپرېدل دا لاندي ژبنۍ ګټې لري:

- متون د خپل عصر ژبه تمثیلوي:

ژبه لکه نوري پدیدې د زمانې له بدلونو او تحولاتو سره سم تغیر

[1] په یوناني طبابت کي ئې "نسخه" د کاغذ هغې ټوټې ته ویل چې طبیب به د دوا (درمل) نوعیت، د استعمال طریقه او د معالجې نوري لارښووني پر کښلې. اوس هم زموږ په معاصر طبابت کي نسخه په همدې معنا کارېږي. د دغې ټوټې کاغذ له پاره په انګرېزي کي (prescription) لغت کارېږي.

مومي او پر خپل حال نه پاتېږي. د زمانې په بدلونو کې ټول هغه ټولنيز، اقتصادي او سياسي تغيرات شامل دي چې يوه ژبه ورسره مخامخ کېږي. پر ديو ملکونو ته مهاجرتونه، له خپل پلرني او اصلي ټاټوبي څخه لېږدېدني، پر نورو ملکو باندي يرغلونه او د نورو له خوا پر ځايي خلکو باندي تاړاکونه او فتوحات، د ژبي د ويونکو د اقتصادي حالت لوړتيا او ځوړتيا، د سياسي رژيمو او واکمنيو اوښتل رااوښتل او نوري دې ته ورته ژوري پېښي پر ژبه باندي اغېزه کوي. د دې اغيزې په نتيجه کي ژبي ته نوي لغات، نوي وراشې او نوي ژبني عناصر ننوزي او هغه چي د ژبي ويونکو ته د هضمولو او منلو وړ وي، په ژبه کي ئې ساتي. څرنګه چي ټولنيزي، اقتصادي او سياسي پېښي هم تل "پښه پر ځای" نه پاتېږي او بدلون مومي، ځکه نو د هر عصر او هري تاريخي مرحلې ژبه ځانته خپلي ځانګړتياوي لري، ځانته خپلي وراشې او اصطلاحات لري، ځانته خپل مروج لغتونه لري او په جزئياتو کي ځانته خپل ګرامري جوړښتونه لري. له يوه تاريخي عصر څخه بل ته د اوښتلو په جريان کي ژبه هغه ځانګړتياوي، وراشې، اصطلاحات او لغتونه له ځان سره ساتي چي د دا بل نوي عصر ايجابات ئې د هضمولو توان ولري.

د همدې تحليل له مخي د هر عصر متون د هماغه عصر د ژبي د سکښت او جوړښت ښکارندويي کوي. که په پخوانيو متونو کي د اوسنۍ زمانې له غوښتنو سره سم بدلونونه راوستل سي او لاسوهني پکښې وسي، ګويا د متن روح او جوهر ته ځوک صدمه رسوي. دا مسخه سوی متن نور نه د هماغه خپل عصر ژبه تمثيلولای سي او نه هم په خپل اصل ليکونکي، مؤلف يا شاعر پوري اړه درلودلای سي. دغه راز مسخه سوی متن بيا د يوه ژبپوه له پاره هم ستونزي پېښوي ځکه دی به د ژبي تحول او تطور د يوه داسي متن له مخي څېړي چي هغه متن به د خپل عصر د ژبي نمايندګي نه کوي بلکي د يوه بل عصر د کاتب لاسوهني به ئې رنګ و جوله ورااليشه کړې وي.

- متون د زړو لغاتو ذخيره لري:

لکه په تېر بحث کې چې مو ولوستل، هر متن د خپل عصر و زمان د مسلطې ژبې نمايندګي کوي. د هر عصر مسلطه ژبه د خپلې زمانې پر مروجو لغاتو باندې ولاړه وي او همدا لغتونه کاروي. د عصر په تېرېدلو سره ځيني لغات مري او ځيني ژوندي پاتېږي او د نوي زمانې په محاوروي ژبه کې کارېږي. د لغاتو مړينه دا معنا لري چې له محاورې څخه وزي او خلک ئې نور په خپلوخبرو کې نه کاروي. زاړه متون د هغو لغاتو د خوندي ساتلو ځای وي چې د نوي عصر په محاوره کې د بېلابېلو عواملو له اسيته له استعماله لوېدلي وي.

که متن له هماغه اصلي (Origin) حالت سره سم يا هغه ته په ورنږدې بڼه وساتل سي، نو دغه لغتونه د بير ته ژوندي کېدلو چانس موندلای سي او بير ته محاورې ته ورننوتلای سي. د متن د لغاتو اړول يا د چا خبره معياري کول د خيانت تر درجې پوري دروند جرم او ګناه ګڼل کېدلای سي.

- متون د خپل عصر ليکدود راښيي:

که متن په خپل اصلي حالت باندې وساتل سي نو د هغه له مخې يو محقق د هماغه عصر ليکدود ځان ته معلوملای سي او د ليکدود په مرسته بيا د هماغه عصر د لغاتو تلفظ هم تر يوې اندازې پورې پېژندل کېدلای سي. د شرقي ژبو الفباوي د لغاتو د سم وينګ په بشپړ ځرګندولو کې ډېري بريالۍ نه دي، خو محقق د خپلو تجربو له مخې له ليکنۍ ژبې څخه د هماغه عصر د لغاتو وينګ تر يوې اندازې پوري ځانته معلوملای سي. د وينګ معلومېدنه بيا د هماغه عصر د هماغې ټاکلې ژبې په لهجه باندې له پوهېدنې سره مرسته کوي. د لهجو پوهېدنه د نوموړې ژبې د معياريت د ودانۍ له پاره د خښتو کار ورکوي. د ليکدود ارتقايي او

انحطاطي سیر څېړنه په ژبپوهنه کې خورا مهم بحث دئ او تر سر تېرول ئې د ژبې په کره کولو کې پوهان بې لارې کوي.

د متونو ناقد یا تصحیح کوونکی د عادي ناسخ یا کاتب حیثیت نه لري، بلکې د ده مسئولیتونه د یوه امانتدار په توګه خورا ډېر دي. د مصحح له پاره لازمه ده چې په ځان کې دغه وړتیاوې او اړتیاوې ولري:

د متن پر ژبه باندې تسلط درلودل.

د متن د ژبې د تاریخي تحول او تطور په باب معلومات درلودل.

د متن له ژبې سره د نورو تړلو ژبو پوهنه درلودل.

د مؤلف په باب معلومات درلودل.

د مؤلف د عصر د تاریخي و ادبي جریاناتو په باب علم درلودل.

د مؤلف د نورو آثارو په باب، که موجود وي، مطالعه درلودل.

دوهم څپرکی

د متن څېړني اصول او روشونه

د متونو د تصحیح اصول:

اوس چې مو د متن په ارتباط یو لړ عمومي احکام او اصول بیان کړل، زه پر ځان لازمه بولم چې د دې ټول بیان په پای کې د متونو د برابرولو په برخه کې هغه معیاري اصول راوړم چې د متنپوهنې ټول پوهان ورباندې متفق دي، دا اصول د ډاکټر المنجد له هغې لیکنې څخه په پښتو راژباړم چې "قواعد تحقیق المخطوطات" نومېږي.

د ډاکټر صلاح الدین المنجد د دغې عربي مقالې او فارسي ترجمې یادونه د ښاغلي زلمي هیوادمل "د متن څېړني میتودولوژي" نومي کتاب په (دوولسم مخ) کې سوې ده او له یادونې څخه داسې ښکاري چې ښاغلي هیوادمل دا مقالې کتلې یا لیدلې وې. ده د همدې کتاب له ۸۷ مخ څخه تر ۱۱۷مخ پورې د ډاکټرالمنجد د مقالې اردو ترجمه، چې دکتر فضل الرحمن ندوی کړې ده، په پښتو ژباړلې ده. د پښتو ترجمې عنوان ئې "د مخطوطاتو د تحقیق اصول" دئ. ښاغلي هیوادمل تر دغې یادونې لس کاله وړاندې هم په دغه مشخصه برخه کې د ډاکټر منجد د لیکنو حوالې لري[1].

[1] وګ: اسماءالحسنی – د سر خبرې، الف مخ، ۱۳۵۹ش، کابل پوهنتون.

د ډاکټر المنجد د نوموړي مقالې فارسي ترجمه اوس زما مخ ته پرته ده او عنوان ئې "روش تصحیح نسخه های خطی" دئ. دا ترجمه د استاد حسین خدیوجم په قلم سر ته رسېدلې ده. ما (هوتک) چې د فارسي ترجمې او د ښاغلي هیوادمل د پښتو ژباړې ځیني برخي سره مقابله کړې، راته معلومه سوه چې په پښتو ژباړه کي له لنډیزه کار اخیستل سوی دئ. زه نه پوهېږم چي دا لنډیز به د اردو مترجم کار وو، که د پښتو ژباړونکي.

ما (هوتک) د متونو د تصحیح په باب د ډاکټر المنجد تر مقالې بله زیاته هراړخیزه څېړنه لوستلې نه ده. په دې برخه کي د همدې مقالې د محتویاتو، چې د متونو د تصحیح خورا عمده ټکي لري، دوهم وار رانقلولو او ژباړلو ته ځکه اړ یم چي لومړۍ پښتو ژباړه ئې د اصلي متن لنډیز راته ایسي. په ننني علمي نړۍ کي د علمي مطالبو د بیا بیا ترجمې دود (عنعنه) سته. په عین ژبه کي د مهمو مقالو، رسالو او کتابو بیا بیا ترجمه کول باید د دغو آثارو د اهمیت په معنا وګڼل سي او هره ترجمه له ها بلي سره د مرستندویي لیکني حیثیت لري. زه به تر هر څه دمخه د دغه دانشمند محقق په باب په لنډه ډول وړغېږم.

ډاکټر صلاح الدین المُنَجِّد څوک وو؟

د ډاکټر صلاح الدین المنجد د ژوند او علمي کارو په باب زه د سید علي طباطبایي یزدي له هغي لیکني څخه استفاده کوم چي د دغه ستر عالم د وفات پر وخت ئې د (درگذشت صلاح الدین المنجد) تر سر لیک لاندي کښلې ده.

ډاکټر صلاح الدین المنجد په ۱۹۲۰ع کال په دمشق کي زېږېدلی او په ۲۰۱۰ع کال د جنورۍ پر نونسمه په ریاض کي وفات سوی دئ. پلار ئې شیخ عبدالله منجد نومېدی او په دمشق کي شیخ القراء (د قاریانو مشر) وو.

ډاکټر المنجد په اسلامي زړو متونو او خطي نسخو کې ژوري څېړنې کړي او ارزښتناک آثار ئې کښلي دي چې شمېر ئې تر یو سلو پنځوسو اوړي. ده د خپل مثمر ژوند په اوږدو کې مسکو، کیمبرج، توبینګن، مونیخ، پاریس، تهران، کراچي، دهلي، استانبول، بغداد او د اسلامي هیوادو نورو ښارو ته علمي سفرونه کړي او د نړۍ په مشهورو پوهنتونو کې ئې ویناوي او کنفرانسونه ورکړي ول.

د متونو د تصحیح په باب د ده غوره اثر "قواعد تحقیق المخطوطات" نومېږي چې په عربي ژبه ئې کښلی او د ایراني محقق حسین خدیوجم په قلم په فارسي ژبه ترجمه سوی دئ.

دوکتور صلاح الدین المنجد

د المنجد د رسالې فارسي مترجم استاد سید حسین خدیوجم د مشهد پوهنتون استاد وو. په افغانستان کې ئې د ایران د فرهنګي سلاکار په توګه کار کړی وو. ده د متونو په څېړنه، تصحیح او ترجمه کې څه دپاسه دېرش کتابه خپاره کړي دي چې په هغو کې د امام غزالي د کیمیای سعادت او احیاء علوم الدین ترجمه او تصحیح ئې ما (هوتک) ته معلومه

ده. استاد سید حسین خدیوجم په ۱۳۶۵ هـ ش کال مړ سوی دئ. خو ما ته د المنجدد دغه کتاب بله فارسي ترجمه هم رامعلومه ده چي د محمود فاضل (یزدی مطلق) په قلم سر ته رسېدلې ده او (روش تحقیق و تصحیح کتابهای خطی) نومېږي.

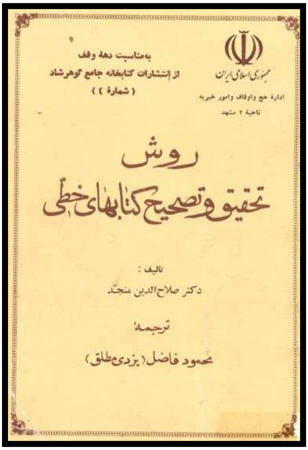

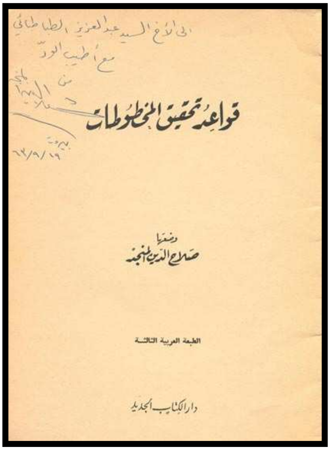

زه به په دې برخه کي د ډاکټرصلاح الدين المنجد له خوا د متن برابرولو په برخه کي ټاکل سوي روشونه د ده د خپلي ليکني له فارسي ترجمې څخه په پښتو راواړوم او خپلي تجربې او خبري به د لمنليکونو په ډول ورسره مل کاندم.

ډاکټر صلاح الدين المنجد په خپل دغه اثر کي تر يو لړ مقدماتي خبرو وروسته ليکي:

ترجمه: په دې ځای کي مورږ د تاليف د منځته راتګ يا د ليکپوهني او اخځپوهني په باب او يا د کاتبانو د روشونو او د حديث د اصطلاحاتو په باره کي نه رږغېږو. که څه هم دا ټولي خبري د تحقيق له روش سره مرسته کوي او هر څوک چي د متونو د تصحيح او خپرېدلو کار پيل کوي، بايد تر هغه دمخه ئې په دغو مطالبو سر خلاص وي. له دې امله خپلي خبري د تحقيق

هغو علمي روشو ته راواړوو چي له څېړونکو سره د متونو د تصحيح او تهيه کولو په کار کي مرسته کوي.

د نسخو راغونډول او اوډل

الف – د نسخو راغونډول:

۱ – که وغواړو چي يو پخوانی متن وڅېړو، نو وار د واره بايد تر ممکني اندازې پوري په هغو بېلابېلو نسخو باندي ځان خبر کړو چي د نړۍ په کتابتونو کي خورې ورې پرتې دي.

۲ – دا کار د بروکلمان کتاب (GAL) او د هغه ضميمو ته د مراجعې له لاري ممکن دئ[۱]. که دا کتاب د ستونزي د حل له پاره کافي نه وي، نو بيا دي د هغو کتابتونو د عربي ژبي د خطي نسخو فهرستو ته مراجعه وسي چي بروکلمان په خبر نه وو، يا د بروکلمان د کتاب د ضميمو تر بشپړېدو وروسته برابر سوي دي[۱].

---

[۱] کارل بروکلمان Brockelmann (سپتامبر ۱۸۶۸ – مه ۱۹۵۶) د شلمي پېړۍ په لومړۍ نيمايي کي له سترو الماني ختيځ پوهانو څخه دئ. د نورو مشهورو آثارو په څنګ کي ئې د (عربي تاليفاتو تاريخ) ډېر مينه وال لري. دا کتاب د ۱۸۹۷ـ ۱۹۰۲ع کلونو تر منځ خپور سو او وروسته بيا يو لړ ضمايم هم پر زيات سول او په پنځو ټوکو کي د ۱۹۳۷ – ۱۹۴۲ع کلو تر منځ نشر سو. د دې کتاب اهميت په دې کي دئ چي ټول هغه آثار ئې راغونډ کړي دي چي په عربي ژبه ليکل سوي دي. ختيځ پوهانو او اسلامپوهانو د دغه کتاب خورا تود هرکلی وکړ (هوتک).

[۱] د پښتو نسخو له پاره دا لاندي کتابو ته مراجعه له تصحيح کوونکي سره مرسته کوي:

– فهرست نسخ پشتو آرشيف ملی افغانستان

– پښتو کتابونه: د راز محمد ويښ ليکنه او ترجمه

– د هند د کتابخانو پښتو خطي نسخې: د زلمي هيواد مل ليکنه

– د پښتو د ادبي تاريخ خطي منابع: د زلمي هيواد مل ليکنه

- (Catalogue of PASHTO MANUSCRIPTS in the libraries of the British Isles) (هوتک)

۳ – له هغه وروسته چي د نسخو ځای ځايګی مو معلوم کړ، بايد د هغو د پېژندني کار د لومړنيو فهرستو په مرسته پيل کړو او د خپلي اړتيا وړ نسخې پکښې غوره کړو، عکس (کاپی) ئې واخلو او په دې ډول بايد د داسي يوه صحيح متن تصوير په واک کي ولرو چي د نورو کسانو له لاسوهني او تحريف څخه خوندي پاته سوی وي.

۴ – هغه نسخې چي له نافهرست سوو کتابتونو څخه په لاس راځي، اول ئې بايد عکس (کاپي) واخيستل سي او بيا څېړنه ورباندي پيل سي.

ب – د نسخو اوډل (ترتيب):

د نسخو اوډل په دې ډول دي:

۱ – تر ټولو ډېره ښه نسخه چي د تصحيح او نشر پر وخت بايد د متن په توګه غوره سي، هغه نسخه ده چي په خپله د مؤلف په لاس کښل سوې وي.

۲ – د مؤلف د نسخې تر موندلو وروسته بايد دا خبره وڅېړو چي مؤلف خپل دغه کتاب په يوه وار تاليف کړی دئ او که ئې په څو پړاوو کي. دا کار په دې خاطر ضروري دئ چي موږ ځان ډاډمن کړو چي زموږ په واک کي پر ته نسخه د مؤلف د کتاب وروستی شکل دئ.

۳ – د مؤلف تر خپلي نسخې وروسته وار هغي نسخې ته رسېږي چي مؤلف د نورو کسانو په لاس تر کتابت وروسته لوستلې يا ورته لوستل سوې وي او مؤلف په خپل ليک اعتراف کړی وي چي نوموړې نسخه ئې لوستلې يا ورته لوستل سوې ده.

۴ – تر دې وروسته نو وار هغي نسخې ته رسېږي چي د مؤلف له نسخې څخه نقل سوې يا ورسره مقايسه او مقابله سوې وي.

۵ – بيا نو هغي نسخې ته وار رسېږي چي د مؤلف په ژوند کي کتابت سوې وي او د پوهانو تعليقات او لمنليکونه ورباندي کښل سوي وي.

۶ – ورپسې هغه نسخه راځي چي د مؤلف په زمانه کي کتابت سوې

وي خو تعليقاتورباندي كښل سوي نه وي.

۷ – نوري نسخې چي د مؤلف تر مړيني وروسته كتابت سوي وي، پر دوه ډوله دي، پخوانۍ او اوسنۍ. پخوانۍ تر اوسنۍ غوره دي او په هغو كي بيا هغه نسخه غوره ده چي د يوه پوه په لاس استنساخ سوې وي، يا كوم پوه ته لوستل سوې او د هغه د تاييد وړ گرځېدلې وي.

كله كله داسي هم پيښېږي چي پر يوه نوې، صحيح او ډېره دقيقه نسخه باندي پيښ سو چي تر هغي زړې نسخې به غوره وي چي لاسوهنه او تحريف پكښې سوى وي. كله به بيا يوه داسي نوې نسخه په لاس راسي چي د مؤلف له كومي معاصري نسخې څخه سيده او په ښه توگه رانقل سوې وي.

كه مو د مؤلف نسخه و نه موندله، نو د تحقيق هدف مو بايد د متن يوه داسي شكل ته رسېدل وي چي د مؤلف و تاليف ته ډېر نزدې وي او له تحريف او لاسوهني څخه پاک وي، ځكه په عمومي توگه هر څونه چي د خطي نسخې د كتابت نېټه د مؤلف له زمانې څخه ليري كېږي، په هغې كي د كاتبانو لاسوهني زياتېږي.

۸ – كه د يوه كتاب له پاره نوري پېژندل سوي نسخې موجودي وي، د يوې نسخې له مخي د هغه تصحيح او خپرېدل روا نه دي او دا په دې خاطر جائز نه دي چي د كتاب تر خپرېدلو وروسته بيا څېړني او اعراب ايښوولو ته اړتيا پيدا نه سي.

ج – ډلبندي:

ځيني كتابونه د وخت په تېرېدلو سره عام مقبوليت پيدا كوي او په

نتیجه کي ئې خطي نسخې زیاتېږي[1]. په دغو نسخو کي بیا دوې درې یا زیات و کم نوري نسخې داسي وي چي د تېروتنو، یا لمنلیکونو او یا د متن د زیاتوالي او کمښت له مخي ډېري سره ورته وي او داسي ښکاري چي ګویا له یوې واحدي نسخې څخه دي رانقل سوي وي[2]. په داسي حالاتو کي باید سره ورته (مشابه) نسخې ډلبندي سي او د هر ګروپ (برخي) له پاره د لنډیز په توګه یو توری باید وټاکل سي لکه (الف ګروپ، ب ګروپ، ج ګروپ) او له هر ګروپ څخه باید یوه نسخه غوره سي چي د نسخو د ثبت په وخت کي ئې د اختلافو له پاره استناد په وسي.

د متن څېړنه

د څېړني هدف او روشونه ئې:

له څېړني څخه مراد دا دئ چي بې له شرحو څخه یو صحیح متن رامنځته سي او هغه راز متن وي چي مؤلف ترتیب کړی او کښلی وي. زیاتره محققین دغه ټکي ته متوجه نه دي او په نتیجه کي لمنلیکونه له بې ځایه شرحو او زوائدوڅخه ډکوي[1]. د مثال په توګه د لغاتو شرحي، د نومو شرحي او له چاپي کتابو څخه د داسي مطالبو نقلونه چي په متن کي هغو ته

---

[1] په پښتو ژبه کي د اخوند درویزه دمخزن الاسلام او د رحمان بابا د دېوان خورا زیاتي نسخې کاتبانو کښلي دي او هر ځای موندلي کېږي (هوتک).

[2] په پښتو کي زما د معلوماتو له مخي، د احمد شاه بابا دېوان همداسي ځانګړتیاوي لري او خطي نسخې ئې ډېري سره ورته دي (هوتک).

[1] په پښتو متونو کي د دغه زوائدو او اوږدو شروحو په مثال کي د تاریخ مرصع متن راوړلای سو چي اصلي متن د ۲۰۰٦ع کال چاپ له مخي (۵۷۲ مخه) او مقدمه و تعلیقات ئې (۷۰۴ مخه) دي. زه (هوتک) هم د اوږدو شرحو په تکلیف باندي مبتلا یم او ځان نه سم ځني خلاصولای (هوتک).

اشاره نه وي سوې او دغه راز د مؤلف پر خبرو باندي تعليقات. دغه راز اوږدې اوږدې او ستومانوونکي شرحي کله کله لوستونکی د متن له مطالعې څخه خواتوری کړي.

د متونو څېړنه بايد په لاندي ډول سر ته ورسېږي:

۱ – د کتاب، د هغه د نامه او مؤلف ته د هغه د انتساب د سموالي څېړنه.

۲– که نسخه په خپله د مؤلف په ليک کښل سوې وي، ليکدود ئې بايد په هماغه شکل وساتل سي[۱].

۳ – که مؤلف له نورو کتابو څخه نقل قولونه را اخيستي وي او مأخذ ئې ښوولی وي، بايد هغه کټ مټ ثبت سي. کمي او زياتي، سموالي او ناسم والي ته ئې بايد په لنډ ډول په لمنليکونو کي اشاره وسي. د مثال په توګه بايد وويل سي: دا متن په پلاني کتاب کي د الفاظو په توپير يا زياتوالي او کموالي سره راغلی دئ.

۴ – کله کله مؤلف خپل مأخذ نه وي ښوولی. په دې صورت کي که محقق ته مأخذ ورمعلوم وي، ښه او ډاډمن کار به دا وي چي هر مطلب خپل مأخذ ته حواله سي.

له پورتنيو دوو ټکو (۳ – ۴) څخه يوازي د متن د مطمئن توب او سموالي له پاره استفاده کېږي.

۵ – کله کله قلم د مؤلف له واکه ووزي، يا حافظه ورسره مرسته و نه کړي او په نتيجه کي کوم لغت يا نوم په ناسمه توګه ثبت سي. محقق کولای سي دغه تېروتنه په لمنليک کي سمه کړي او متن په هماغه ډول چي دئ، وساتي. ځکه متن چي مؤلف په خپل خط کښلی وي، د ده د

---

[۱] ما د حنان بارکزي دېوان د ده په خپل لاس کښلو نسخو له مخي ترتيب کړی دئ خو په افغانستان کي د مروج تعامل له مخي مي (کښبي) په (کي) اړولي دی چي بايد نه مي وای اليش کړي (هوتک).

افکارو، پوهې او علمي شخصيت نمايندګي کوي.

۶ – که نسخې بېلابېلې وي، يوه نسخه بايد د کار د تاداو (اساس) په توګه غوره سي چې په دې ډول اصلي متن خوندي سي.

۷ – په لمنليکونو کي د نسخو توپيرونو ته يعني د روايتو اختلافو ته اشاره کېږي.

۸ – د روايت د اختلاف په صورت کي بايد مصحح د هر روايت په باب تر تحقيق وروسته، په متن کي هغه څه ثبت کړي چې د سموالي له مخې تر نورو غوره وي. د لاسوهلي او تحريف سوي روايت يا بل اشتباهي مطلب يادونه په لمنليکو کي کېږي.

۹ – که په يوه نسخه کي کوم مطلب وليدل سي چې په اصل نسخه کي راغلی نه وي، دغه مطلب بايد پر اصل نسخه باندي ور زيات سي او په لمنليک کي ورته اشاره وسي. البته دا کار هغه وخت صحيح دئ چې محقق ته ثابته سي چې نوموړی مطلب د کتاب په اصلي متن پوري اړه لري او ناسخ يا کاتب له خوا پر زيات سوی نه دئ. که ورته ثابته نه وي، نوموړی مطلب بايد په لمنليک کي راوړل سي، يا هغه ته اشاره وسي.

۱۰ – که کوم توری يا کومه کلمه له متن څخه لوېدلې وي، محقق ته اجازه سته چې لوېدلې برخه پر متن باندي ورزياته کړي. په دې شرط چې زياته سوې کلمه بايد په ېتريو (لويو قوسو) کي کښېږدي. قدماوو (اولنيو) هم د حديثو په کتابو کي د هغه څه زياتونه مجاز بللې ده چې د حديث له متن يا سند څخه به لوېدلې وه[1].

۱۱ – که په نسخه کي کوم ځای سوری يا څيري سوی وي او د متن

---

[1] بناغلي هارون په دې باب له ابن کثير څخه يو مهم متن په خپل کتاب کي راوړی دئ. وګورئ: تحقيق النصوص –قاهره، ۱۹۵۴.

یوه برخه له منځه تللې وي او دغه له منځه تللې برخه په کومه بله خطي یا چاپي نسخه کې موجوده وي او دغه متن له لومړۍ نسخې څخه نقل سوی وي، مصحح کولای سي دغه کمبوت د هغه له مخي پوره کړي او په لمنلیک کي ئې یادونه وکړي. زیاته سوې برخه باید په پټریو (قوسو) کي ونیول سي. خو که محقق کمبوت ځای یا نالیکلې برخه په بل مأخذ کي پیدا نه کړي، باید متن هماغسي ناقص پرېږدي او په لمنلیک کي دي لوېدلي یا نالیکلي برخي ته اشاره وسي.

۱۲ – ځیني مصححان د زیاتو نسخو د سته والي په صورت کي، د یوې باوري نسخې له غوره کولو څخه ډډه کوي، یعني په یوه وخت کي پر څو نسخو باندي تکیه کوي. دا کار که څه هم مصحح ته نامحدوده آزادي ورکوي خو له دې آزادۍ سره سره بیا هم څوک د تېروتني له بابته مطمئن کېدلای نه سي. دا کار هغه مصحح په ښه توګه کولای سي چي د کتاب د مؤلف او د هغه د سبک او ژبي په باب ښه پوره معلومات ولري. سره له دې هم ښه دا ده چي پر یوه نسخه باندي اعتماد وسي او هغه بیا له نورو نسخو سره مقابله سي او غوره او سم ثبت ئې انتخاب کړه سي.

۱۳ – اولنیو محققینو که به د کوم کتاب دوې نسخې وموندلې، یوه به ئې له بلي سره مقابله کوله او اختلافونه به ئې د یوې نسخې په لمن کي نقل کول او ورته لیکل به ئې "فی نسخة کذا". په دغه راز مواردو کي به هغه څه چي په لمنلیک کي نقل سوي ول، ډېر اعتبار درلود. مصحح کولای سي د لمنلیک او حاشیې په منځ کي یوه خوا غوره کړي او په حاشیه کي هغه ته اشاره وکړي.

۱۴ – کله کله یو عالِم سړی کوم کتاب مطالعه کړي او ځیني عبارتونه ئې ورسم (اصلاح) کړي. دغه سم سوي عبارتونه د نسخې ارزښت ورزیاتوي. که مصحح له دغو سم سوو عبارتو سره موافق وي، کولای سي

چي په متن کي ئې راوړي او په لمنليک کي هغه ته اشاره وکړي.

په کلي ډول بايد په لمنليکونو کي د نسخې ټولو تعليقاتو او حاشيو ته اشاره وسي.

ليکدود:

که نسخه د مؤلف په خپل خط وي، حق دا دئ چي مصحح متن هغه راز نقل کړي لکه مؤلف چي تدوين کړی دئ. مګر د عربي ليک خو د زمانې په تېرېدلوسره بدلون موندلی دئ نو ښه دا ده چي متن د نن ورځي په ليکدود خپور سي[۱]. اولنيو دا کار روا بللی دئ[۲].

کله کله له داسي پخوانيو کتابو سره مخامخ کېږو چي کلمات ئې ټکي نه لري او نن ورځ بې له ټکو ځخه د هغو خپرول ممکن نه دي. کله بيا

---

[۱] په پښتو کي هم د ننني ليکدود مراعاتول مناسب کار دئ ځکه که روښاني کتابونه په روښاني الفبې او د خوشحال خان او کورنۍ آثار ئې په ځنځيري الفبې خپاره سي، لوستونکي به ستونزي ورسره ولري. ډاکټر صلاح الدين المنجد په دې برخه کي زياتره هغه مسايل بيان کړي دي چي د عربي ژبي د متونو په برابرولو کي ډېر په درد خوري. خو څرنګه چي په پښتو آثارو کي هم عربي عبارتونه، آيات، احاديث او عربي مقولې او لغات زيات ليدل کېږي، ځکه ئې زه دلته په بشپړه توګه راژباړم چي له يوې خوا به د لوستونکو په درد وخوري او له بلي خوا به د المنجد دغه ارزښتناکه ليکنه هم نيمګړې سوې نه وي. د ښاغلي هيوادمل صاحب په ژباړه کي ما ته دغه برخه مختصره ښکاره سوه. ښايي اردو ژباړونکي له اختصاره کار اخيستی وي (هوتک).

[۲] وګ: الصلاح الصفدی، الوافی بالوفيات، ج اول، مقدمه (تحقيق هـ ريتر) استانبول ۱۹۳۴.

د هيوادمل صاحب په ژباړه کي دغه اثر "مقدمة الوافی بالوافيات" د صلاح الدين صفدری ليکنه بلل سوې ده. زما د څېړني له مخي د دغه اثر مؤلف "صلاح الدين خليل بن ايبک صفدی" نومېږي. صفد (د دوهم توري په زېر) د فلسطين يو پخوانی ښار وو چي د اسرائيلو د اوسني هيواد په شمال کي پروت دئ. يهوديان ئې د اسرائيلو څلرم مقدس ښار بولي. نور درې ئې يوروشليم، حبرون او طبريه دي (هوتک).

پر داسي متونو پېښېږو چي اعراب پکښې مراعات سوی نه وي يعني همزه، پېښ، زور، زېر، تشديد او جزم نه لري او که دغه متون پر هماغه لومړني شکل باندي پرېښوول سي، اشتباهات منځ ته راوړي نو بهتره دا ده چي په دې صورت کي دغه لاندي لارښووني مراعات سي:

۱ – د کلمې د سر همزه (د ابتدا همزه) که ئې معنا اړوله، بايد هر وخت پر خپل ځای پاته وي. لکه أعلام او إعلام.

۲ – د "الف مقصوره" او "ی" تر منځ د اشتباه ليري کولو په نيامت دي تر "ي" لاندي دوه ټکي کښېښوول سي لکه : أبی، أبي.

له بده مرغه په مصر کي د "ی" چاپي توري دغه دوه ټکي نه لري[۱].

۳ – تشديد بايد هر وخت پر تورو باندي کښېږدو.

۴ – د عَلَم نومونو ليکنه هغه شان ضروري ده لکه نن ورځ چي رواج لري[۲]. د مثال په توګه د "سليمن" پر ځای دي "سليمان"، د "حرث" پر ځای دي "حارث"، د "خلد" پر ځای دي "خالد"، د "معويه" پر ځای دي "معاويه"، د "مرون" پر ځای دي "مروان" وليکل سي.

په دې ځای کي د دغه ټکي يادونه بې مناسبته نه ده چي عربي علمي ټولني د (تاريخ دمشق) د خپرولو پر وخت نظر درلود چي هغه نومونه چي په قرآن کي راغلي دي، بايد په پخواني ليکدود سره وليکل سي لکه: اسحق، ابراهيم، اسمعيل. خو زما په عقيده ښه دا ده چي د ځينو هغو کلمو الفونه ورکول سي چي پخوا حذف سوي ول لکه: د "لکن" پر ځای "لاکن"، د "هؤلاء" پر ځای "هاؤلاء"، د "هذا" پر ځای "هاذا" او نور. بايد وويل سي چي نن ورځ په مراکش کي دغه الف ټولو نومړو کلموته ورکول کېږي.

---

[۱] مونږ په پښتو تورو کي دغه ستونزه نه لرو (هوتک).

[۲] له عَلَم نومونو (اسماء عَلَم) څخه مراد مشهور نومونه دي. عَلَم د اول او دوهم توري په زور (فتحه) سره (بيرغ) ته وايي او مجازي معنا ئې (مشهور) هم بلل سوې ده (هوتک).

٥ – عددونه باید بېل سره ولیکل سي لکه: د "سبعمئة" یا "سبعمایة" پر ځای دي "سبع مئة"، د "ثلثمئة" یا "ثلاثمایة" پر ځای دي " ثلاث مئة" ولیکل سي.

د دې خبري یادوني ته به اړتیا نه وي چي محقق باید د کتاب په سریزه کي د نسخې د معرفۍ پر وخت د کتاب د اصلي لیکدود په باب وړغېږي او د هغه ځیني نمونې (بولګې، بېلګې) راوړي او دغه راز د هغي طریقې یادونه هم باید وکړي چي مصحح د دغه لیکدود د اړولو له اسیته غوره کړې ده.

د لنډیز نخښي:

کله کله په متونو کي پر داسي کلمو او جملو پېښېږو چي ډېري تکرار سوي وي لکه پر پیغمبر باندي صلوات (درودونه)، د متوفی کسانو له نامه سره رحمة الله، له صحابه وو سره رضی الله عنه او د حدیثو په کتابو کي د (حدثنا، أخبرنا، أنبأنا) کلمات او نور. اولنیو (قدماوو) ځینو دغو کلماتو ته د لنډېز نخښي ټاکلي او د ځینو کتابو نومونه ئې هم مختصر کړي دي یا ئې په یوه یا دوو تورو اشاره ورته کړې ده.

د لنډېز ځیني دغه نخښي داسي دي:

رحمه الله – رحمه،رح

تعالی – تع

رضی الله عنه – رضه،رض

الی آخره – الخ

انتهی – اه

حدثنا – ثنا

أخبرنا – انا

أنبأنا – انبا

کله کله د حدثنا، أخبرنا، أنبأنا کلماتو لنډیز نخښې نه یوازې راویانو ته د حدیث د استناد په برخه کې کاروي، بلکې په خپله په متن کې ئې هم راوړي[1]. د حدیثو په کتابو کې د صحاح ستّه او نورو له پاره لنډیز نخښې ایږدي لکه:

بخاري (خ)، مسلم (م)، ترمذي (ت)، ابی داود(د)، نسائي (ن)، قزویني (ق)[2].

ځیني ختیځ پوهان د هغو کلماتو په برخه کې چې زیاتې تکرارېږي، د لنډیز د دغې طریقې پالل مجاز بولي او کېدلای سي چې څوک ئې په لمنلیکونوکې د هغه مأخذ له پاره هم کار کړي، چې ډېر تکرارېږي. (۱۴ ب) (۱۴ ب) د لنډیز نوري نخښې چې ما (هوتک)ته په نورو منابعو کې په مخه راغلي دي، دا دي:

خ: د بلې نسخې (نسخه بدل) ثبت

خ ل: د بلې نسخې (نسخه بدل) ثبت

خ / م: مؤخّر / مقدّم

ح: د شک او احتمال وړ

---

(۱) (وګ: د حسیني نسخه "ذیل علی البحر" (د عارف حکمت مخطوطه، مدینه). د هیوادمل په ترجمه کې دغه نوم "الزیل علی الصبر" دئ (هوتک).

(۲) وګ: ابن عساکر، معجم الشیوخ النبلاء (نسخې په دمشق او د بیت المقدس په خالدیة کې). په سریزه کې وایي: "د دې هر ګروپ له پاره مې یو توری ټاکلی دئ چې له تلواري (کم فرصت) لیکوال سره مرسته وکاندم، ځکه جزء د کل استازی دئ".

د مقالې په فارسي ترجمه کې د ابن عساکر د دغه اثر نوم "معجم الشیوخ النبل" ثبت دئ. خو ما (هوتک) چې د ابن عساکر د آثارو لیست وکوت، هورې ئې نوم "معجم الشیوخ النبلاء" وو او ما همداسې وکیښ. د هیوادمل صاحب په ژباړل سوي متن کې یوازې "معجم الشیوخ" لیکل سوی دئ او د "النبلاء" قید نه لري. نبل، نبلاء د سوریې د یوه ښار نوم دئ چې حلب ته نژدې پروت دئ.

صح: تصحيح سوی شکل

لا: زائد لفظ

ز: زائد

او نور (وګ: رهنمای تصحيح متون، د جويا جهانبخش ليکنه)

د اِعراب شکل:

په متن کي د اِعراب[1] له پاره بايد له دې لاندي طريقې څخه کار واخيستل سي:

۱ – که ټول متن او يا ئې يوه برخه معربه وي، بايد ټول متن ته اِعراب ورکول سي.

۲ – قرآني آياتو او احاديثو ته اِعراب ورکول واجب (حتمي) دي.

۳ – هغو شعرونو ته بايد اِعراب ورکړه سي، چي لوستنه ئې سخته وي.

۴ – هغو کلماتو ته بايد اِعراب ورکول سي چي بې له اعرابه ئې په معنا کي څوک تېروزي لکه معلوم او مجهول ماضي فعل (ضَرَبَ د ضاد په زور – ضُرب د ضاد په پېښ).

۵ – عَلَم عجمي نومونه چي معرّب يا مرکّب سوي دي د رجالو له کتابو يا تذکرو څخه په استفادې سره بايد معرّب سي.

۶ – که متن له لويه سره معرّب وي يا وروسته بل چا معرّب کړی وي، په سريزه کي ئې بايد يادونه وسي.

سرليکونه (عنوانونه):

د بابونو او فصلونو سرليکونه بايد د متن تر حروفو غورس ثبت سي.

---

[1] اعراب د يوې کلمې پر تورو باندي د حرکاتو (فتحه، کسره، ضمه) ايښوولو ته ويل کېږي (هوَتک).

د متن وېش او نومره ايښوونه ئې:

۱ – د مؤلف وېش، ترتيب او فصل بندي بايد په چاپ کي مراعات سي.

۲ – هغه متنونه چي په اساس کي پر فصلو باندي وېشل سوي نه وي، که لازمه وبلل سي، کېدلای سي چي په داسي ډول پر فصلو باندي ووېشل سي چي متن پکښې تاواني نه سي. د هر فصل له پاره بايد يو سرليک (عنوان) وټاکل سي او په پټريو کي وليکل سي.

۳ – که متن پر باب او فصل باندي وېشل سوی وي، بابونو ته ئې نومرې بايد ورکول سي.

۴ – که تر تصحيح لاندي متن ژباړل سوی وي، د ژباړونکي نوم بايد د متن تر حروفو په کوچنيو تورو سره د صفحې پر يوه لوړه څنډه يا د صفحې په منځ کي وليکل سي.

۵ – د حديثو په کتابو کي بايد احاديثو ته نومرې ورکول سي.

۶ – شعري دېوانونه يا بايد پر هغه شکل پرېښوول سي چي فصل بندي سوي وي، يا بايد قافيې د الفبا په ترتيب ورته واوړل سي او قصيدې او قطعې بايد نومرې ولري.

۷ – ښه به دا وي چي د منظومو او منثورو متنونو ليکو ته نومرې ورکول سي يعني د ليکو (کرښو) پر هرو درو، درو يا هرو پنځو، پنځو باندي نمره کښېښووله سي.

ټکي، فاصلې او اشارې:

۱ – ټکی (نقطه) بايد د هغو جملو په پای کي راسي چي معنا ئې پای ته رسېدلې وي.

۲ – فاصله (ویرګول، کامه) باید داسي (،) کښېښول سي. دغه راز فاصله باید له ټکي سره یو ځای یعني (؛) و نه لیکل سي.

۳ – د پوښتني او حیرانتیا (تعجب) نخښي (؟ – !) باید په خپلو مناسبو ځایو کي کښېښوول سي.

۴ – د "قول" کلمي تر مشتقاتو (قالَ، قیلَ) وروسته دي دوه ټکي سر پر سر کښېښوول سي لکه قالَ محمد:

۵ – په مسجعو متونو کي دي سجعي یوه له بلي څخه د ویرګول (،) په واسطه جلا سي.

٦ – که په متن کي ځیني ځایونه کنډو وي، پر ځای دې ټکي کښېښوول سي، یعني په هر کنډو ځای کي دي درې ټکي (...) ولیکل سي.

قوسونه، کرښکي او نخښي:

- د قرآن آیتونه دي په دا ډول قوسو ( ) کي ثبت سي.
- که د کوم کتاب نوم په متن کي راغلی وي، په مزدوجه فاصله یا ګیومه " " کي دي ونیول سي.
- دوه لنډي خطونه (ـ ـ): معترضه جمله دي د دغو خطو په منځ کي راوړل سي.
- دوه عمودي (| |): د دوهمي نسخې هغه جملې دي ،چي په متن کي نه وي راغلي، د دغو دوو خطو په منځ کي راوړل سي.
- مات قوسونه: په دغو قوسو کي دي مصحح هغه بیان راوړي چي دی ئې له خپله ځانه پر متن باندي ور زیاتوي لکه هغه توري او کلمې چي د جملې له سیاقه سره مناسبي وي، باید په دغو قوسو کي ثبت سي.
- مربع ډوله قوسونه یا پټریان [ ]: هغه مطالب چي له دوهمي نسخې

څخه پر اصلي نسخه باندي ورزياتېږي، يا په هغو باندي استشهاد کېږي او يا نوي عنوانونه اصلي متن ته ورکول کېږي، بايد په دغو پټريانو کي وي.

- عادي قوسونه ( ): د متن د مخونو شمېر دي په دغو قوسو کي وليکل سي. که مخونه پر الف او (ب) باندي سره بېل سوي وي نو دي د مثال په ډول داسي (۲۵ الف) او (۱۶ب) وليکل سي.
-)) ـ دغه راز قوسونه له "کذا" سره مترادف دي او په هغو ځايو کي کارېږي چي د متن لوستنه د څېړونکي له پاره سخته وي. تر مشکوک عبارت وروسته دغه نخښه ايښوول کېږي.

د خطي نسخو هره نسخه بايد په داسي توري سره وښوول سي چي د مؤلف له نامه څخه، يا د هغي کتابخانې له نامه څخه چي نسخه پکښې خوندي وي، يا هم د هغه ښار له نامه څخه چي دغه کتابتون پکښې واقع وي، اخيستل سوی وي.

د بېلابېلو خطي نسخو مجموعې ته دي په ابجد تورو سره اشاره وسي. لکه "ب" ګروپ، "ج" ګروپ.

لمنليکونه (حاشيې):

تر اوسه پوري چي مو کوم مطالب بيان کړل، هغه د متن په خارجي شکل او بڼه پوري اړه لري، مګر د مصحح علمي او انتقادي کار د هغه له لمنليکونو (حاشيو) څخه څرګندېږي. ختيځ پوهان دغو لمنليکونو ته د يوه خاص هنر په سترګه ګوري، داسي هنر چي پوهي او مهارت ته اړتيا لري.

عربو محققينو د لمنليکونو له پاره ډول ډول لاري پاللي دي. ځيني ئې د نسخو اختلافونه په لمنليکونو کي راوړي او تعليقات و ملحقات په جلا

توګه د کتاب په پای کي پر زیاتوي. دا روش په خاص ډول سره د زیاترو فرانسوي ختیځ پوهانو له خواپالل کېږي.

دوهمه ډله د نسخو اختلافونه او تعلیقات سره یو ځای کوي او وروسته ئې په لمنلیکونو کي راوړي او دا دواړه بیا د یوې کرښي په واسطه سره جلا کوي. دا روش د ځینو الماني ختیځ پوهانو له خوا پالل کېږی.

دریمه ډله بیا دا دواړه روشونه سره یو ځای کوي.

څلرمه ډله د کتاب په مخونو کي له متن پرته بل څه نه کاږي یعني د روایتو اختلافونه او تعلیقات د کتاب په پای کي راوړي.

زموږ د ځینو څېړونکو روش بیا داسي دئ چي یوه ډله په تشریحاتو، تعلیقاتو او د لغتو په تفسیر کي افراط کوي او بله ډله بیا په کلي توګه ډډه ورڅخه کوي.

که د متونو له تصحیح او څېړني څخه مراد د صحیح متن، د هغه شان متن منځ ته راوړل وي چي په خپله مؤلف تدوین کړی وي، نو دې هدف ته د رسېدو له پاره د لومړی ډلي روش سم ښکاري؛ ځکه د نسخو اختلافونه موږ ته هغه صحیح عبارت راښیي چي په متن کي باید راوړل سي. له دې امله نو په لمنلیکونو کي باید یوازي د نسخو اختلاف راوړل سي او په دوهم ګام کي باید له لمنلیکونو څخه د هغو مأخذو د ښوولو له پاره کار واخیستل سي چي په متن کي د هغو یادونه سوې اود محققینو د خبرولو له پاره ګټور وي.

د هغو مأخذو د تشریح او معرفی له پاره، چي په متن کي ئې یادونه سوې وي، باید دا لاندي ټکي په پام کي ونیول سي:

۱ – په متن کي د رانقل سوو مطالبو مأخذونه دي په لمنلیکونو کي وښوول سي. لکه: ابن سعید ویلي دي ... په لمنلیک کي دي ورته وکښل سي "په طبقات پلاني ټوک پیستاني مخ کي".

۲ – د قرآني آیتونو په برخه کي دي د آیت شمارې او د سورة شمارې ته اشاره وسي.

۳ – د احادیثو له پاره دي د حدیث مأخذ ته اشاره وسي. لکه "احمد په خپل مسند کي ویلي دي" دلته دي د مسند ټوک او د حدیث شمارې ته اشاره وسي. البته په دې شرط چي احادیثو ته شمارې ورکول سوي وي.

۴ – شعرونه او شواهد: که ممکنه وي اړوندو دېوانو او د ادبیاتو په کتابو کي د موجودو روایتو اختلاف ته دي اشاره وسي. خو که د شعر ویونکی معلوم نه وي، محقق باید تر خپله وسه پوري هڅه وکړي چي ویونکی ئې معلوم کاندي. له دې بحث څخه په متن کي راغلي عَلَم نومونه او د ځایو نومونه او مشکل لغتونه پاتېږي. که په متن کي د کوم عَلَم نوم او د ځای نوم یا کوم لغت تصحیح ته اړ وي، باید سمون ئې په لمنلیک کي یاد سي. خو که غواړئ چي د کوم عَلَم نوم شرحه بیان کړی یا د کوم ځای جغرافیایي موقعیت څرګند کړی یا د کوم لغت شرح وکاږی، ښه دا ده چي دا خبري د کتاب د پای په ملحقاتو کي راوړل سي ځکه په دې ډول به متن په ډېرو لمنلیکونو باندي دروند سوی نه وي. که د ملحقاتو په راوړلو سره هم د کتاب متن درنېدی او ستونزي ئې منځ ته راوړلې، بیا دي د اشخاصو د نومو په برخه کي یوازي د مړیني کال ته، بې له مأخذه اشاره وسي او د ځایو د نومونو له پاره دي د هغه موقعیت او مأخذ په لنډ ډول بیان سي. خو د لغاتو په برخه کي دي، په تېره بیا هغه لغات چي په قاموسو کي نه وي ثبت سوي یا په پخوانیو تمدنو پوري اړه ولري، ښه دا ده چي د هغو د تشریح او تفسیر له پاره د کتاب په پای کي یو فهرست راوړل سي.

اجازات او سماعات:

۱ – څرنګه چي اجازات (د حدیث لاس پر لاس کېدل یا له کوم چا

څخه اورېدل یا پر کوم چا باندې د حدیث لوستل) د حدیثو د کسانو د احوال په څېړنه او د هغوی د عصر په پېژندنه کې اهمیت لري، نو د حدیثو د کتاب خپرولو پر وخت دې هغه اجازات په چاپي متن کې راوړل سي چې په خطي نسخو کې ثبت سوي وي.

۲ – هره لیکه (کرښه) دې، چې په هغې کې اجازه یا سماع وي، جلا نقل سي.

۳ – دغو لیکو ته دې نمرې ورکړه سي او هره نمره دې په قوسینو کې ونیول سي.

۴ – سماعاتو ته دې د لنډیز نخښې ورکړه سي او د دغو نخښو توري باید د متن تر تورو نري (نازک) وي.

۵ – سماعات دې د متن تر تورو په کوچنیو تورو ثبت سي. د سماع تر نقلولو وروسته دې د سماع د اورېدونکي او ویونکي او لیکونکي نوم، د اورېدونکو شمېر او د سماع ځای او نېټه راوړه سي.

فهرستونه:

له فهرست لیکني څخه مراد د خپاره سوي کتاب له مطالبو څخه د استفادې اسانه کول دي، داسې چې هر محقق ته د کتاب د مطالبو موندل ممکن سي. له همدې اسیته دئ چې د ختیځپوهانو له هغو کتابو څخه زیاته استفاده سوې ده چې ګټور فهرستونه ورته برابر سوي دي.

فهرستونه د کتاب د موضوع له مخې ډول ډول وي. د هر کتاب د ټولو ګټورو مطالبو له پاره داسې فهرستونه ترتیب کېدلای سي چې په نورو کتابو کې په نُدرت سره تنظیم کېږي. خو باید پام مو وي چې دا راز فهرست ته نوښت (ابتکار) نه ویل کېږي. ځیني محققین د مطالبو د فهرست په تنظیمولو کې بې فایدې افراط کوي.

ځيني کسان د هغو لغاتو له پاره فهرست جوړوي چي په قاموسو کي راغلي وي. دا کار د اريانتيا وړ دئ ځکه چي قاموسونه په خپله تنظيم سوي فهرستونه دي. هغه تقليدي فهرستونه چي نن ورځ تنظيمېږي، عبارت دي له:

۱ – د نارينه وو، ښځو، قبايلو او کورنيو... د نومونو فهرست.

۲ – د ځايو او هيوادو فهرست.

۳ – د هغو کتابو فهرست چي په متن کی راغلي وي. دا فهرست د مؤلف د مأخذو د پېژندني له پاره، چي کله ډېر زيات وي، ګټور وي.

هر کتاب ته دي د موضوع په تناسب فهرست جوړ سي.

د شعر د دېوان يا د ادبياتو د کتاب له پاره دي د شعرو د قافيو فهرست واوډل سي. د حديثو د کتابو له پاره دي د احاديثو فهرست جوړ سي او د هغو لومړي توري دي د الفبې په ترتيب واوډل سي. د جغرافيايي کتابو له پاره دي د تاريخي ځايو فهرست او نخشې تنظيم سي. د تذکرو په کتابو کي دي د نومونو له يادوني څخه ډډه وسي او يوازي دي د ليکوال يا شاعر د ژوندليک فهرست تنظيم سي. د تاريخ کتابو ته دي د هغو مهمو پېښو فهرست جوړ سي چي په کتاب کي راغلي دي او دې ته ورته نور فهرستونه.

دغه راز د هغو لغاتو له پاره فهرست ته اړتيا سته چي د پخوانيو مدنيتو نخښه وي يا په فرهنګو کي ثبت سوي نه وي او د تصادف له مخي په کتاب کي راغلي وي. د دغو فهرستو د جوړولو اړتيا ځکه سته چي امکان لري په راتلونکي کي د لغاتو د دغه راز فهرستو څخه يو قاموس تاليف سي چي له اوسنيو قاموسو سره به توپير ولري. اوسني قاموسونه د لغاتو له بدلون او پراختيا سره ګام پر ګام روان نه دي.

فهرستونه دوه ډوله دي:

۱ – ساده او معمولي فهرستونه چي په هغو کي عَلَم نومونه راغلي وي. په دغو فهرستو کي دي د هغو مخونو شمارې ته اشاره وسي چي دغه عَلَم نومونه پکښې درج وي.

۲ – مفصل فهرستونه چي په هغو کي عَلَم نومونه راوړل کېږي او وروسته ئې د يوې داسي کوچنۍ نخښي په واسطه سره يادونه کېږي چي د کتاب په هر مخ کي په هغې سره عَلَم سوي وي. له دغو فهرستو سره دي موضوعي فهرستونه، چي په دې وروستيو وختو کي ئې محققين ترتيبوي، مل سي. د موضوعي فهرستو اوډل که ډېر زيار او کوښښ ته اړتيا لري خو هغومره ګټه بيا هم لري.

په هر حال هغه کسان چي د فهرستو په تنظيمولو ګوتي پوري کوي، بايد د څېړني او تحقيق له روشو سره اشنا هم وي.

(د فهرستو بحث د هيوادمل صاحب په ترجمه کي ډېر لنډ سوی دئ. زما په مأخذ کي ئې تفصيل څه زيات دئ، هوتک).

د سريزي کښلو روش:

مصحح چي د متن د چاپ له کاره وزګار سو، بيا نو بايد د سريزي ليکل پيل کړي. دا کار د دې له پاره دئ چي کله کله مصحح مجبورېږي په سريزه کي د کتاب مخونو ته اشاره وکړي خو دا کار تر هغو پوري ممکن نه دئ څو د کتاب د ټول متن چاپېدل بشپړ سوي نه وي.

په سريزه کي بايد درې مطلبه شامل وي:

۱ – د کتاب د موضوع معرفي کول او د هغو ټکو بيانول چي د کتاب تر تاليف دمخه څرګند سوي وي.

۲ – په خپله د کتاب معرفي کول او د هغو کتابو په منځ کي ئې د مقام

روښانه کول چي پر همدې موضوع باندي تاليف سوي دي. دغه راز د هغو نوو مطالبو معرفي کول چي دغه کتاب ئې لوستونکو ته وړاندي کوي. د نوموړي اثر ارزښت او د مؤلف مقام او ژوندليک ئې له مأخذ سره يو ځای بيانول.

٣ – د هغي نسخې معرفي کول چي د تصحيح له پاره غوره سوې ده او متن ځنی جوړ سوی دئ.

د نسخې د معرفی، له پاره بايد دغه لاندي لارښووني مراعات سي:

١ – د هغه څه معرفي کول چي د کتاب پر لومړي مخ باندي ثبت سوي وي لکه: د کتاب نوم، د مؤلف نوم. دغه راز د کتاب د نامه او مؤلف ته د هغه د انتسابولو د مسئلې د سموالي (رشتياتوب) څېړل[1].

٢ – د نسخو د ليکلو نېټه او د نسخې د کاتب يادونه. د هغو کسانو نومونه دي هم تر ممکني اندازې پوري راوړل سي چي د دغه اثر نوم ئې په خپلو تاليفاتو کي راوړی وي.

٣ – که په کتاب کي د مؤلف نوم راغلی نه وي، مصحح بايد د مؤلف د پېژندلو له پاره کوښښ وکړي يعني د کتاب د موضوع او سبک، د متن د نومونو او د هغو مؤلفينو له ويناوو څخه دي د ده د پېژندني په برخه کي استفاده وکړي چي په خپلو آثارو کي ئې له دغه نومورکي مؤلف سره د ليدني کتني يادونه کړې وي.

که کتاب د ليکني نېټه ونه لري، د نسخې عمر دي د ليک او کاغذ له مخي وټاکي.

---

[1] په زياترو پښتو او فارسي نسخو کي د کتاب او د مؤلف نوم ئې پر لومړي مخ باندي ليکل سوي نه وي. د کتاب او د هغه د مؤلف نوم زياتره د حمد و صلوات او مقدماتي خبرو په پای کي معمولا د "امابعد" تر کلماتو وروسته راځي. په زياتره خطي نسخو کي د "امابعد" کلمات يا په بېل رنګ ليکل سوي وي يا ئې توري د متن تر تورو غورس وي (هوتک).

۴ – د نسخې د مخونو د شمېر، د هغو د اوږدوالي (طول) او پسور (عرض) اندازه، په هر مخ کې د ليکو (کرښو) شمېر او د هري ليکي د اوږدوالي ټاکنه او د لمنليکونو او د هغو د اوږدوالي ټاکنه ضروري ده.

۵ – د ليک (خط) د ډول ټاکل او دا چې نسخه ټوله په يو ډول خط ليکل سوې که په دوو بېلابېلو خطونو.

۶ – د هغه ليکدود معرفي کول چې د نسخې کاتب پاللی دئ او د هغو لغاتو د بېلګو ليکنه چې مصحح د هغو ليکدود په چاپ کي وراړولی دئ.

۷ – د ليک د رنګ او د رنګ د توپير ښوول. کله کله متن په تور رنګ ليکل سوی وي او سرليکونه ئې په سره رنګ وي، کله ئې فاصلې په سره او شين (آبي) رنګ کښلي وي. دې ټولو ته بايد اشاره وسي.

۸ – د کاغذ او د هغه د ډول پېژندنه.

۹ – زياتوني.

۱۰ – په لمنليکونو کي تعليقات.

۱۱ – اجازات (مناوله[۱]، د قرائت اجازه، د سماع اجازه): په سريزه کي دي دې ټولو ته اشاره وسي او اصل دي ئې د کتاب په پای کي ور زيات سي.

۱۲ – تمليکات، (د هغو کسانو معرفي چې د هغوی مالکيت د کتاب پر مخونو باندي ليکل سوی وي[۲].

۱۳ – د نسخې د سر او پای د مخونو عکس يا د کتاب له متن څخه د کوم بل په زړه پوري مخ عکس. تر عکسو لاندي بايد په متن کي د دغه عکس د اړوند مخ نومرې ته اشاره وسي.

---

[۱] مناوِله هغې اجازې ته ويله کېږي چې شيخ، خپل کوم د سماع وړ کتاب و خپل مريد ته ورکړي او ورته ووايي چې ته د دغه کتاب له مندرجاتو څخه روايت کولای سې (هوتک).

[۲] د کتابو ښبتنان زياتره خپل مهرونه پر کتاب باندي لګوي يا کله کله خپل نوم ليکي. د مهرونو لوستنه تجربه او مهارت دواړه غواړي (هوتک).

که د مؤلف د ليک نمونه پيدا سي، ښه دا ده چي عکس (کاپي) ئې پر چاپي کتاب باندي ورزيات سي.

۱۴ – که د باوري نسخو شمېر زيات وي، بايد ټولي معرفي سي.

۱۵ – د خطي نسخې تر پېژندني وروسته د لنډ نخښو او رمزونو جدول راځي لکه: د نسخو نخښي او د قوسونو نخښي او ...

د مأخذو فهرست:

محقق د هر متن د څېړني او تصحيح له پاره زياتو مأخذو ته رجوع کوي چي په سريزه يا لمنليکونو کي د هغو يادونه هم کوي. د دغو مأخذو له پاره بايد د کتاب په پای کي يو فهرست جوړ سي او د کتاب او مؤلف نوم او د چاپ نېټه او د هغه د مصحح نوم بايد په دغه فهرست کي راوړل سي. د چاپي کتابو په برخه کي دي د کتاب د مؤلف تر نامه وروسته د هغه د مصحح نوم هم ياد سي. د مثال په توګه:

معجم البلدان، د ياقوت حموي ليکنه، د وسټنفيلډ تصحيح، د لايپزيک چاپ ۱۸۷۰.

که په لمنليک کي مأخذ د لنډيز په شکل ليکل سوی وي بايد دغه لنډيز نخښه د هغه له بشپړ نوم سره يو ځای په جدول کي ذکر سي. لکه:

وفيات = وفيات الأعيان، د ابن خلکان ليکنه، قاهره ، پلانی کال.

* * *

دا ول هغه عمومي روشونه چي د متونو په تصحيح کي بايد له هغو څخه کار واخيستل سي. د دغي مجموعي په تنظيمولو کي مو داسي صحيح روش غوره کړی دئ چي نه د ختيځ پوهانو د پټو سترګو پيښې پکښې سوي دي او نه هم هغه ګډوډۍ او بې هدفۍ پکښې سته چي د ځينو عربو تصحيح کوونکو په کار کي ليدل کېږي.

دریم څپرکی

د متونو په مسخه کېدلو کي د پیوریزم اغېزه:

له سوچه توب سره مینه د پښتنو د ژوندانه هري برخي ته لار موندلې ده او په دې لړ کي ئې د ژبي د سوچه کولو اشتها خورا زياته ده. دا اشتها په اولنيو ليكوالو كي هم وه او په اوسنيو كي هم. د ژبي د سوچه توب پر كم و كيف باندي زه په خپل بل كتاب (پر معياري ژبه د معيار په ژبه يوه څېړنه) كي ښه په پراخه توگه ږغېدلی يم، خو په متونو كي د لغاتو د پښتو كولو پر هڅه باندي دلته په همدې كتاب كي څېړنه كوم. دلته زه په دې باب نه ږغېږم چي دا كار ښه دئ كه بد؟ دلته مي مراد دا دئ چي موږ د اولس له ژبي سره څومره بې باكه يو او ځانته مو څومره د مداخلې حق وركړی دئ.

په دې بحث كي به خبره د خوشحال خان له كلامه راونښلوم او هغه لغتونه به د الفبې په ترتيب راوړم چي خوشحال خان يو راز كښلي خو ناسخينو او كاتبانو يا كوم بل چا پښتو كړي دي.

د خوشحال خان په كلام كي:

اول – لومړی:

د خوشحال خان د كلام په خطي نسخو كي د (لومړي) لغت د (اول) له پاره نه په سترگه كېږي. دی هر وخت (اول) كلمه كاروي. كه په كم

ځای کي (لومړی) کلمه راغلې هم وي، په هغه کي به غالباً د کاتبانو او ناسخانو سليقه او انتخاب شامل وي. د کندهار په لهجه کي هم (لومړی) کلمه وارده سوې کلمه ده. اولس د (اول) کلمه وايي.

زه لـــومړی په اشنايیه نازېدلم
واړه غم و، چي پرې ښه وپوهېدلم
(١٣٣- مخ)

"لومړي" ته ئې په حاشیه کي کښلي دي "په لومړی، دريمه او څلورمه کي: اول". دا لغت د چاپي نسخو ترتيبوونکو وراچولی دئ.

د همدې غزل په څلرم بيت کي بيا په خپل اصلي شکل ځني پاته سوی دئ.

سر اول د يار د ياد په بالين کښېږدم
لـه غــه پسـه په پالنگ باندې څملم
(١٣٣- مخ)

د خوشحال خان په بل اثر (فراقنامه) کي هم د (اول) کلمه زياته راغلې ده.

اول هی توبه له خپله
وريسې تـوبه له بله
(٥٨ - مخ)

که د خوشحال په لهجه کي (لومړی) تر (اول) زيات مروج وای، په پورتني بيت کي ئې د (اول) پر ځای کارولو هيڅ راز مشکل نه پيښاوه.

د خوشحال خان په عصر کي د (اول) کلمه د ده تر لهجوي اورشو دباندي هم داستعمال پراخ رواج درلود. رحمان باباوايي:

که د ستا د ښکلي مخ عاشقان ډېر دي
زه پـــه واړو کښې اول يم دويم نه يـم
(٧٥- مخ)

دلته هم رحمان بابا د (اول) پر ځای (لومړی) راوړلای سوای خو داسي ښکارېږي چي د اول رواج تر لومړي ډېر مسلط وو.

د پښتو په ځینو لهجو کي د (اول = لومړی) له پاره د (ړومبی) کلمه هم رواج لري. حمید مومند وایي:

چي ئې زه په ړومبي پند پوري خندا کړم
ناصحان پـه نصیحت کا ریشـخندي بیا
(کلیات: ۱۰مخ)

خو د اشرف خان هجري په دېوان کي د (اول) له پاره (اوبنړی) کلمه راغلې ده.

چي هلک له نسه پرېوځي بې خبره
په اوبنړی قـدم ئې تل څکه ژړا ده
(۱۲۴– مخ)

د (اوبنړی) کلمه که په ننني لیکدود باندي وکښل سي، (اوبنی) ځني جوړېږي. دا لغت که د ناسخانو له خوا سم ثبت سوی وي، په شنلو ارزي.

عبدالقادر خان خټک هم د خپل پلار په شان د (اول) کلمه په پراخه توګه راوړې ده چي یو دوه مثاله ئې داسي دي:

اول علم بیا عمل دریم اخلاص دی
دا درې خـویه مـرد عـالم رباني کا
(۲۸– مخ)

یا:

د اتمام سعی کوه چي کار شروع کړې
یا هـرګـز اول د چارې آغــازمــه کـړه
(۲۰۳– مخ)

میرزاخان انصاري وایي:

روح چي ورغی تر تخته
د زړه تــخــت اول اول و
(۳۵- مخ)

مولوي بريالی وايي:

د رقيب په خوشګويي به غلط نه سم
پای بســته وي پـه اول مــزله بيهاړ
(اهاړ – ۹۰مخ)

د (اول) کلمه به له (فارسي) سره مشترکه وي خو په پښتو کي دونه اخښل سوې ده چي نور مشتقات ئې هم زېږولي دي. "اولني"، "اول واريز اولاد"، ... په ورځنۍ محاوره کي معمول او مروج کلمات دي.

* * *

بازۍ – لوبي:

بازي د (لوبي) په معنا سره د خوشحال خان په وينا کي ډېره ليدله کېږي. ما ته داسي څرګنده سوې ده چي د خوشحال په کلام کي "لوبي" د مطلق "بازۍ" په معنا نه دي کار سوي بلکي مراد ورڅخه "ټوکي، تمسخر، ساتېری، تفريح..." هم دي. د پښتو په لوېديځه لهجه کي تر (لوبي) د (بازۍ) لغت زيات رواج لري. په کندهار کي د "بازی، تفريح" له پاره د "سات" کلمه هم کارېږي.

د خوشحال په کلام کي د (بازۍ) کلمه په دې څو مثالو کي لولو:

مخ ئې لکه اور دی، پرې پرتې دي تورې زلفې
څـــه رنګه بازي کا پـه ســره اور کي تورارقم
(۱۲۴- مخ)

يا:

دا هم ځای د تعجب دی که ئې وینې
چې مــغول کاندي بازئې په افغان
(۱۶۱- مخ)

کم ځای چې (لوبي) راوړي دي، هورې چا ته داسي شک ورلوېدلای سي چې دا به د خوشحال خان خپل انتخاب نه وو.

عاقــلان له دې دنیا سره کا لوبې
لکه پېغله جن بازي کا په لوځکو
(۱۷۸- مخ)

په حاشیه کې دا یادونه پر زیاته کړې ده چې په لومړۍ خطي نسخه کي د (لوبې) پر ځای (بازي کا) راغلی دئ.

لوستونکو ته دي معلومه وي چې "لومړۍ نسخه" هغه خطي نسخه ده چې که ټوله د خوشحال خان ختک په خپل خط کښل سوې نه وي، یوه برخه خو ئې هرومرو د ده په لاس کښل سوې ده او که دا امکان هم بیخي مردود وګڼل سي، دونه خو سړی په یقین سره ویلای سي، چې د ده له خوا کتل سوې او تحشیه سوې ده. یا:

په بازۍ بازۍ وژلي ګڼل نه شي
په خندا خندا خونونه کا خونریزه
(۲۱۹- مخ)

یا:

پاسې یا کــــوزې دا کارسازۍ
په ښـــو ښـــو رنګه دلــنوازۍ
اسمان ته ګوره مځکي ته ګـوره
دا چـــارې نه دی لـــوبې بازۍ
(رباعیات: ۲۸۱مخ)

په دې څلوريځه کي د "لوبي" مفهوم تر "بازۍ" پراخ دئ.

عبدالقادر خان خټک د "بازۍ" کلمه داسي راوړې ده.

په جهان کي نوي نوي بازۍ کيږي
لايو ه تمـــامـــــه نه، بلـه برپاى کا
(۲۶- مخ)

که زما اټکل سم وي، نو په پښتو کي "بازي" د انګريزي ژبي د (Play) او "لوبه" د (Game) کلمې معادله راتلاى سي.

بازۍ د رقص کولو په معنا هم کارېږي. د "بازيګر" او "بازينګر" نومونه د "لولۍ، رقاصې" له پاره هم کار سوي دي او په کلاسيک ادب کي ئې مثالونه سته. ميرزاخان انصاري وايي:

د کثرت بازار ئې جوړ کړ لون لون
په هـر څـه کي تماشا د بازيګري
(۲۴۴- مخ)

په کندهارکي د لوټن (ملاقي) کوترو له پاره د (بازۍ) کلمه هغه وخت کارېږي چي کومه کوتره په هوا کي پرله اوړي او رااوړي.

"لوبي کول" په متعدي صورت کي له يو چا څخه په خپله ګټه کار اخيستلو ته وايي. د مثال په توګه د افغانستان جمهور رئيس د شمالي اتحاد په ګټه لوبول کېږي. دلته له لوبولو څخه مراد (بازۍ) نه دي.

له پښتو څخه اوس د "بازي" کلمه په قصدي توګه ايستل کېږي او ځاى ئې "لوبه" نيسي. دا کار زما په خيال له ژبي سره خوشي لوبي کول دي.

* * *

بېلتون، هجران:

عبدالقادر خان خټک د "معظم" په مرثيه کي وايي:

په ژړا پــــه واویلا لــه مـــــوړه بیل شـــو
هجران هیڅ دلسوزي نه وکړه قصاب شو
(۴۳۶- مخ)

د "هجران" کلمه د عبدالقادرخان خټک د دېوان په کندهار چاپ کي (بېلتون) سوې ده. دا تصرف او په نوموړي دېوان کي نور تصرفات زه غالباً د هغي نسخې د کاتب له خوا ګڼم چي د کندهار چاپ ورڅخه تهیه سوی دئ. د پښتو کولو دغه راز هڅي که په ښه نیت هم سوي وي، د ژبي په ګټه کار نه دئ. ځکه د همدغه مسخه سوي متن له مخي بیا سبا یا بل وخت ژېپوهان د عبدالقادر خان د ژبي پر سکښت او جوړښت باندي قضاوت کوي او څرګنده خبره ده چي په قضاوت کي به ئې غبرګ غاښونه وتلي وي.

✶✶✶

پاشیده، دوړولی:

خوشحال خان وایي:

پرهارونه مې په زړه تازه، تازه شي
دوړولی پر پرهـار باندې نمک دی
(۳۲۳- مخ)

د کلیات مرتب په حاشیه کي ورته کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخوکي (پاشیده) د (دوړولی) پر ځای باندي راغلی دئ. دا غزل ما په کندهار چاپ کي پیدا نه کړه، ښایي تر تېر سوی به یم؟ د (دوړولی) بدلون زما په خیال د ارمغان د مرتب کار دئ. ما ته د حیرانتیا ځای دا دئ چي په ټولو قلمي نسخوکي له دغه راز عمومیت سره نو په متن کي د "دوړولی" کلمه په کم منطِق ځای سوې ده؟

✶✶✶

خوش چشمه، خوښ سترګي، خوږ سترګي:

خوشحال خان یو ځای د خپل ټاټوبي (سرای) په باب وایي:

ځوانان ئې چاق تندرست، چست و چالاک دي په هر کار کي
خــوښ ســترګې، سپين او ســـره، بلـند بالا دي پـــه نمای
(۳۳۱- مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (خوښ سترګې) پر ځای (خوش چشمه) دئ او په ارمغان کي ئې (خوږ سترګې) کړی دئ. د چاپي دېوانو د ترتيبوونکو دې خبري ته پام سوی نه دئ چي دلته د (خوش) صفت نه د (خوښ، خوشاله) په معنا راغلی دئ، نه د (خوږ، شېرين) په معنا. دلته له (خوش چشمه) څخه مراد (ښايسته سترګې) ده.

هی! توبه د لاسوهونکي له بې رحميه!

٭٭٭

د رستم لينده، کمان رستم:

د هجری په دېوان کي يو بيت داسي دئ:

د رسـتم لينده ګــردون په اوږه کيدي
غوټيالی چي ترې بيسره تر نقاب شي
(۵۲۴- مخ)

ما چي تر کمه ځايه پوري د اشرف خان هجري دېوان مطالعه کړی دئ، راته ښکاره سوې ده چي اشرف خان د فارسي ترکيبو له استعمال سره زياته مينه لري. دا خو مي ګرسره زړه ته نه لوېږي چي ده دي د فارسي لغتو د پښتو کولو هڅه کړې وي. که ئې فرضاً زړه غوښتلي وای چي د (کمان رستم) پر ځای پښتو معادل راوړي خو (سره و زرغونه، د بوډۍ ټال) به ئې راوړی وای. زه يقين ته په نزدې ګومان سره ويلای سم چي د کاتبانو د پښتو کولو هوس د اشرف خان هجري خپله سليقه وراړولې ده. زه د خپل ګومان له پاره د هجري همدغه غزل د استشهادپه توګه راوړلای

سم چي په هغې کي ئې د عادي پښتو لغاتو پر ځای لا هم فارسي معادل لغات راوړي دي. د دې غزلي څو نور بيتونه داسي دي:

همیشه فلک لیده لکه دریاب شي
شبانه قمر نُما لکه آفتاب شي
هر صورت چي مخامخ شي و اوبو ته
آئینه ئې د شبیه قعر د آب شي
نه به نوم د مهر وه نه د مهتابې
د مخ شکل دي سورج کله مهتاب شي
په سبزه دریاب دي مخ هسې جلوه کا
لکه مِهر مه نُما په شنه تالاب شي
(الخ)

***

دریاب، سیند:

خوشحال خان د (دریاب) او (سیند) کلمې دواړه راوړي خو هره یوه په خپله خاصه معنا سره کاروي. (سیند) زیاتره د (رود= river) په معنا او (دریاب) د (بحر= ocean) په مفهوم استعمالوي. په ترکیبي صورت کي هم (سیند) کاروي. د اوښکو سیند،... د کندهار په لهجه کي هم دغه شان قاعده عامه ده. کندهاریان وايي:

"د ارغنداو رود ته مو مېله وایستله". یا "په کراچي کي د دریاب غاړي ته ووتلو". دلته له رود څخه مطلب سیند او له دریاب څخه مطلب بحر دئ.

په دې لاندي متلو کی هم د دریاب کلمه له هغه "سمندر" سره سر نه خوري چي په پښتو کلاسیک ادب کي زیات راغلی دئ.

"د سپي په خوله دریاب نه مرداریږي".

"ښه وكه (وكړه) په درياب كې واچوه".

"درياب كه لوى دئ چمچه دي خپله".

د "رود" لغت د ملكيار په سندره كي د "سيند" له پاره راغلى دئ:

كـــه روده روده
د تــــرنک روده
خاوند دي وچ كا
چي زړگى مومي
زمـــا خپله سوده

د لغمان ولايت د "سرخرود" سيمي په نامه كي هم رود د سيند له پاره كار سوى دئ. د سرخرود سيمي ته اوس د "سره رود" سيمه وايي خو محلي خلک ئې لاتر اوسه هم "سرخرود" بولي.

خو د خوشحال خان په چاپي كليات كي داسي ځايونه د چا مخ ته راځي چي د كليات مرتب د (سيند) كلمه د خطي نسخو د ثبت پر خلاف راوړې ده. يو ځاى داسي لولو:

له دوو سترگو مې روان د اوښكو سيند شو
د دې ســــيند دپاســـه زه لكـه حـباب ځـم
(۱۳۴- مخ)

په حاشيه كي ورته راغلي دي چي په خطي نسخه كي دواړه ځايه (درياب) دئ. ښه! چى داسي ده نو دا "سيند" بيا په كوم مجوِّز ورواچول سو؟ ښايي جواب به داسي وي چي د "درياب" په راوړلو سره د شعر وزن ورانېږي او رشتيا هم ورانېږي، خو زه دا احتمال هم ليري نه بولم چي د خوشحال خپل بيت به داسي وو:

له دوو سترگو مي روان درياب د اوښكو
د درياب دپاســـه زه لكـه حـباب ځـم
(والله اعلم بالصواب)

حمیدوایي:

لا مې زیات په ژړا سوز د سوي زړه شي
په دریاب کي اور رالـــــګي مـــقرر
(کلیات ۷۰–مخ)

(په پورته بیت کي باید "مقرر" تحقیق سي. ما ته "مکرر" ښه ایسي)

میرزاخان انصاري ویلي دي:

خدای بې مثله پاک دریاب دی
کـــه د زړه پـــه دیـــد عـــــزلت کا
(دېوان – ۲۲مخ)

د دریاب له پاره د "سمندر" کلمه د اردو ژبي "خیرباقي!" دئ چي پښتو ته راننوتلی دئ او له بده مرغه د دغه نوي مهاجر په منلو سره مو د پښتو ژبي دوه لرغوني لغتونه د لحد مېلمانه کړي دي.

"سمندر" په پښتو او فارسي ادب کي جلا معنا لري.

خوشحال خان وایي:

جـــهان که واړه ســـره ســـــور اور شي
ګو مــــان و مــــه کـړه چي عـــارف نور شي

که سمندر غوندې په اور کښې کار نه کا
عـارف ئې مه ګـــڼه مـــخ دې ئې تور شي
(د خوشحال رباعیات – ۱٦۵مخ)

رحمان باباویلي دي:

کښت د عشق په تو ده زمکه آسان نه دی
ســـــمندر بـــویه په دې صحـــرا ځـــما
(۱۸– مخ)

یا:

ږدي په خــــوله د سمندر مُهر د مومو
چي څوک ما منع کوي د عشق له شوره
(۳۸- مخ)

یا بل ځای وایي:

د بلبلو و چـــمن و ته پرواز وي
سمندر کا مدام اور و ته آهنګ
(۷۱- مخ)

حمید وایي:

الـهي د مـحبت ســوز و ګــداز را
په دا اور کي د سهي سمندر ساز را

د حمید مومند په پورتني رانقل سوي بیت کي چي څوک د "سوز و ګداز" قرینې ته وګوري نو د "سهي" پر ځای "ستي" ډېر ورسره وایي.

حمید د "رود" ویی هم راوړی دئ:

په ژړا کي دې دوې سترګې
دوه رودونـــه کـــا ذاهب
(۳۹- مخ)

حمید بل ځای وایي:

هسې یـــم په درد و غم کي د دلبر خوښ
لکه اوسي په سره اور کي سمندر خوښ
(کلیات - ۹۶مخ)

دلته د "سمندر" لغت د "بحر" په معنا نه دئ بلکي مراد ئې د غټ موږک په اندازه یو افسانوي حیوان دئ چي وایي په اور کي اوسي او کله چي له اوره راووزي، مري. د سمندر نوم له یوناني سالامندرا

(salamandra) څخه اخیستل سوی او فرانسوی شکل ئې (salamandre) دئ (د تفصیل له پاره وګورئ: افغان قاموس، غیاث اللغات، لغتنامه دهخدا).

په عربي ژبه کي "السمندر، السمندل" کلمات سته او عربي قاموسو په هغه معنا سره ثبت کړي دي چي په پښتو کلاسیک ادب کي ئې مثالونه موږ ولوستل. په "المورد" انګرېزي – عربي قاموس (د بیروت چاپ ۱۹۷۲ع) کي ئې ورته کښلي دي: "غطایة خرافیه زُعم أنها قادرة علی العیش في النار".

ترجمه: (دغه حیوان – هـ) د خرافاتي کیسو له مخي په اور کي د ژوند کولو توان لري.

دوهمه معنا ئې په "حیوان من الضفدعیات" کړې ده چي پښتو ژباړه ئې "د اوبو حیوان؟" کېږي.

د سمندر کلمه د کندهاري شاعرانو په کلام کي هم سته. مولوي بریالی (شهید) وایي:

په لقب د سمند آتش مزاجه
تن پخته سر په تنور سو بریالی
(اهاړ – ۲۸مخ)

د "رود" کلمه نور مشتقات هم لري چي یو ئې "رودبار" دئ. رودبار د (رود غاړو) ته وایي (وګ: د همدې کتاب ۴مه برخه) دا کلمه د کندهار ښکاریان هم ډېره استعمالوي. د دوی په نظر د رودبار د هېلیو غوښه د چمنانو او تالاوونو د هېلیو تر غوښې خوندوره وي. د تالاوونو د هېلیو غوښه یو رازسوړ بوی (وږم) کوي.

* * *

دستار، بگړۍ:

د (بگړۍ) له پاره د (دستار) کلمه د خوشحال خان خټک شعوري انتخاب دئ او ستر ارزښت ورته لري. دا چي د خټک یوه اثر له پاره چي ئې (دستار نامه) نوم ټاکلی دئ، دا هسي ناځاپي ټاکنه نه ده. د ده د اشعارو په چاپي دېوانو کي له یو دوو ځایو پرته، چي د (پګړۍ؟) کلمه ئې راوړې ده، نور هر ځای د (دستار) لغت راوړي. هغه ځایونه چي (دستار) پکښې (پګړۍ) سوی دئ، دا دي:

ملامت ئې د عاشق د سر پګړۍ ده
دا پګـړۍ له سره چـــيرته اچـوم
(۱۲۹– مخ)

دې بيت ته په حاشيه کي ليکل سوي دي "په لومړۍ، دريمه او څلورمه کي په دواړو مسريو کي د (پګړۍ) په ځای (دستار) دئ" دا تصرف د چاپي دېوانو د ترتيبوونکو له لاسه پېښ دئ. اوس د دې کلمې تړل په خوشحال خان پوري، هغه هم د (پ) په توري، نوې خبره ده.

ميرزاخان انصاري د احداد د زوی عبدالقادر پر مرګ باندي داسي وايي:

د روښان د کورسرورو ې
د افـغان د سـر دســتاره
(۱۲۹– مخ)

کامګار خټک وايي:

و لحد ته به ئې کـــــوز کاندي سرتوری[1]
دا چي اوس په سر دستار په خيال روان ځي
(۱۲۵– مخ)

---

[1] د دې بيت دوهم نيم بيتی په چاپ کي وران سوی او ما دلته سم کړی دئ. چاپي ثبت ئې داسي دئ:
"دا چي اوس په سر دستار له خياله وران ځي"

د کندهاري شاعرانو په کلام کې هم (دستار) کلمه په مخه راځي:

مولوي بريالي ويلي دي:

ايږدي که کج دستارپر کج کاکل ورسره ښايي
دا کج خـــاصيت د پاچ دئ ګل نه دئ ملامت
(اهار – ۱۴مخ)

بګړۍ که پګړۍ؟

هجری وايي:

اکـــوړی چي د انـــدوه لښـــکرو وه نيو
مګر وران شول د برک د پګړۍ ولونه
(۱۷۲– مخ)

عبدالقادرخان ويلي دي:

څـــو شکر خوری خـــاورې خـــورې شـــولې
ډيري بګـــړۍ د خـــيال خــــورې شــــولې
چي تل ســـــورلي ئې په عـــراقـــــيانو وه
اوس تورې خاورې پرې پاس سورې شولې
(۴۱۲– مخ)

د کندهارپه لهجه کې د ستار ته (بګړۍ) وايي. مولوي صالح محمد هوتک ويلي دي:

کوتهی ډک د عقله ښه دئ او لـه فکره
په کار نه ده پر وچ سر د بګړۍ پلـنډه
(پاشلي ويناوي – ۹۱مخ)

حاجي ولي محمدمخلص کندهاری وايي:

په سرو پسي نن ګـــرزو لـــه اړۍ
کې کالي وي د خــمتا او د وړۍ

سر په کار لرو چې ډک وي د مغزو
نه تړلې پر کـــوم تش کډو بګړۍ
(کلیات: ۲۰۹-مخ)

په لس زره پښتو لغتونه (د پښتو ټولنې چاپ ۱۳۲۰ش) کې (بګړۍ)، په پښتو سیند کې (پګړۍ)، په ظفراللغات کې هم (پګړۍ) ثبت دئ.

ځینې څېړونکې فکر کوي چې د (بګړۍ) په کلمه کې د (بګ) ریښه سته. (بګ) غټ ته وایي. (بګ سړی، بګه ښځه). خو ځینې کسان (جهاني صاحب) بیا (بګړۍ) پښتو ته له هندي څخه راغلې کلمه بولي. که داسې وي نو بیا د کلمې د اصل (ب) د پښتو له قاعدې سره سمه په (پ) باندې اوښتې ده او د کندهار لهجې ئې د اصل (ب) ساتلې ده. د (ب) او (پ) اِبدال خو په پښتو و فارسي کې ډېرسته:

اوربوز، پزه، پوزه – بینی
پرې کول، بریدن
بیګاه – پګاه
بزه، پسه
پردی، بیګانه
بالا، بلند، پورته
باستانی، پخوانی
بادشاه، پاچا
برګ، پاڼه ...

په (پ) باندې د (ب) د اړولو بل مثال هم ما ته د خوشحال خټک کلیات په لومړي ټوک، ۲۰۵مخ کې په مخه راغی هورې ئې (بهي – مېوه) د (پهي) په شکل کښلې ده. خو دا بدلون طباعتي تېروتنه نه معلومېږي.

په بیمارو سترګو تل پهې کیښوی شي
د خوشحال په لېمو پښه کښېږده ګستاخه
(۲۰۵– مخ)

په متن کي (کیږده) دئ.

یا:

څو رنګه مخونه په دا خاورو کي بد رنګ شول
څو د خیال کړې پګړئې یاد لري جهان
(۱۶۰– مخ)

یا:

که هر څو باز لري غوټه مهینه
په همت لږ دی بیا تر شاهینه
کږه پګړۍ دې په سر هغه کښېږدی
چه برابرې نېزې وهینه
(رباعیات – ۲۹۰ مخ)

د حمیدله یوه بیته داسي ښکاري چي (پګړۍ) د مغولو جامه وه. دی وایي:

ګاه جوګیان ګاه سنداسیان ګهې سکان شي
ګه مغل غوندې پګړۍ، ګاه افغانان شي
(کلیات: ۳۵۰–مخ)

یا:

د ساقي د میو هسې شان اثر دی
په خمار کي مې دستار له سره خور شو
(۱۸۵– مخ)

خوشحال خان ختټک د (مندیل) لغت هم د دستار؟ په ځای کي

راوړی دئ.

سـتر پایه منافـق واړه بد بوی دی
که په سر ئې سپین منديل دی لکه اوری
(۳۴۴- مخ)

یا بل ځای وایي:

خیال خیال ئې تـرپوه، بدری و مه خوره
د منډیل شملې پرې ایښې سور د خنگې
(۴۵۷- مخ)

منديل عربي ويی دئ چي قاموسونو د بگړی په معنا هم راوړی دئ خو زیاتره ئې په دسمال یا هغه ټوکر معنا کړی دئ چي د مخ خولې (عرق) په پاکوي (دهخدا). د منديل جمع (مناديل) ده. په ظفراللغات کي ئې عربي لغت بللی دئ او معنا ئې "پگهړی، لنگی، ....، دستار" ورته کښلې ده. د منډیل په شکل لیکنه ئې نوې پدیده ده.

یا:

په خیال خیال ئې ترپوې، بدری و مه خوره
د منډیل شملې پـرې ایښې سور د خنگې
(۴۵۷- مخ)

خنگې = خنگ ئې. خنگ آس ته وایی (د شمس الدين کاکړ د دېوان لغتنامه).

په دستارنامه (۱۲مخ) کي راغلي دي: "... دا هسې دستار، دستار باله نه شي – څه شوکه زرزري منډیل په سر کا...". رحمان بابا وایي:

په دستار کښي ئې مسواک وي
تـر بغل لانـدې خـنجر
(۴۳- مخ)

یا:

د ریا خرقه ئې خدای مه کړه په غاړه
رحمان کــوږ د ستار تړلی قلندر دی
(۹۴- مخ)

عبدالقادر خان وايي:

نن ئې ییا کښیښو په سرباندي دستار کج
لــکه مست هــاتي په لار کوي رفـتار کج
(۴۸- مخ)

حمید مومند وايي:

دا شېوې له فقیر ښايي چي بې غم وي
بېهوده پـــــه سر دستار تړي امیر کج
(۵۴- مخ)

د (دستار) کلمې د دومره پراخ استعمال له مخي د (پگړۍ) کلمې پر راوړلو باندي شک کول بې بنیاده خبره مه بولئ.

* * *

دننه، درونه:

خوشحال خان وايي:

خپل ژوندون د دوی د مخ دپاره غواړم
لـــه دننه مې خـــــبر دي ښــــایســـته
(۳۰۰- مخ)

مرتب لیکي چي په ټولو قلمي نسخو کي د " له دننه" پر ځای "له درونه" کښل سوی دئ.

* * *

ډک، پُر (پور):

نورو حـریفانو واړو ډکي پیالې نوش کـړې
ښه چې د خوشحال پیاله ئې ډکه په بَکس کړه
(۲۶۸- مخ)

په قلمي نسخو (دریمه، څلورمه) کي د دوهمي مسرۍ (ډکه) د (پور) په شکل ثبت ده.

یا:

لکه ډک په ښو ګلونو په هر کال و
د دې باغ هغه ګلونه سږکال نشته
(۲۸۴- مخ)

دې بیت ته هم په حاشیه کي زیاته سوې ده چې په قلمي نسخو کي (پور) د (ډک) پر ځای راغلی دئ.

* * *

ډول ډول، لون لون:

د خوشحال خان د دېوان چاپوونکو د (لون لون = رنګارنګ) کلمه په (ډول ډول) اړولې ده.

چې په ښاخ ئې ډول ډول میوې زانګي
لا به کلـه د وصـال د ونې بر خـورم
(۱۴۰- مخ)

په حاشیه کي ورته کښلي دي "په قلمي نسخو کي د (ډول ډول) په ځای (لون لون) دی".

عبدالقادرخان ویلي دي:

په بیاض کي مې د شعر لون لون
شګفته دي تر دا به هزار هزار ګل
(۴۲۶- مخ)

په حاشیه کي ئې ورته ګښلي دي چي په (ک) نسخه کي د "لون لون" پر ځای "ډول ډول" ثبت دي.

✶✶✶

زړه ازاره، دل آزاره:

خوشحال خان وايي:

په زړه سنګه، شوخه شنګه
جـفاخـــويـه، زړه ازاره
(۲۱۱- مخ)

په حاشیه کي ورته ګښلي دي چي په لومړی، دوهمه، دریمه او څلورمه خطي نسخه کي "... دل ازاره" ده. (زړه ازاره) ترکیب د چاپي دېوان د ترتیبوونکو لاسوهنه ده.

✶✶✶

زړه سنګو، سنګدل:

خوشحال خان ویلي دي:

چي ئې مینه د زړه سنګو روزي نه شوه
په قـيامت به د هغــو تله وي ســپکه
(۲۲۹- مخ)

دا کلمه هم ما ته د (سنګدل) ترجمه ایسي او د خان خپل ایجاد ئې نه بولم. خوشحال خان د (سنګ دل) کلمه په خپله اصلي بڼه بل ځای راوړې ده.

بل ځای:

ســـتا د زړه ســـختي مې ســر ترپايه وليدله
سنګ به سينه وور کړي ستا له هسي سنګه دله
(۲۳۵- مخ)

ځای ځای ئې د "دل سنګ" په شکل هم کار کړی دئ:

په محشر به مینه وړمه د دل سنگو
که په دا درنیږي تَله د اعـــــمال
(ارمغان: ۱۰مخ)

سنگدل صفت د هغه وخت په ادب کي مروجه اصطلاح وه. رحمان بابا ویلي دي:

ډېر عـــزیز دي موم دلان تر سنگدلانو
ته یو څاڅکی شه د اوبنو گوهر مه شه
(۱۵۹- مخ)

عبدالقادرخان وایي:

په خوارۍ مونده شي کام له سنگدلانو
په محنت سره ســـره زر خیږي له گاړه
(۱۹۴- مخ)

کامگار خټک وایي:

ولې سنگدلې کړې مانوې مې زړه دلـبره
زړه زما هـــرگوره ډیر نازک دی تر زجاج
(۳۰- مخ)

✶ ✶ ✶

بږمنځ، شانه:

عبدالقادرخان وایي:

عمر مې په کم شي که یـــو تار د زلفو کم شي
فهم کړه اې ډمې ! بږمـنځ پرې ورو ورو چلوه
(۲۴۲- مخ)

په حاشیه کي لیکلي دي چي په الف نسخه کي د "بږمنځ" پر ځای "شانه" راغلې ده . ما ته د الف ثبت د قادرخان خپل اصل ثبت ښکاري.

✶ ✶ ✶

سینه، ټټر:

خوشحال خان وايي:

وچ ککړ ټټر داغ داغ په منځ کې هیڅ نه
چې ناري د جـــــدايیه وهي نای دی
(۳۱۲- مخ)

په ټولو قلمي نسخو کي د "ټټر" پر ځای "سینه" ثبت ده.

٭٭٭

صاحب، څښتن:

خوشحال وايي:

لکه سپی د خپل څښتن جـــور و جفا وړي
خوار عاشق تر معشوقې پورې بې ننګ دی
(۳۱۱- مخ)

په لومړۍ خطي نسخه کي د (څښتن) پر ځای (صاحب) ثبت دئ.

یا:

که مې یاد، که مې نایاد کاندي مخدوم دی
د چـاکــر مې له څښتنه حـجت کــوم دی
(۳۳۷- مخ)

د دې مخ په دوهمه حاشیه کي لیکل سوي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (څښتن) پر ځای (صاحب) ثبت دئ.

٭٭٭

کر او کوره:

کوڼ او کوره:

د دنیا د سود دپاره کوڼ او کوره
څه خــو شـرم مروت وته وګـوره
(۲۸۳- مخ)

د کلیات ترتیبوونکي ورته کښلي دي چي دا کلمات په "لومړۍ، دریمه، څلورمه" خطي نسخه کي "کر و کوره" دي.

٭٭٭

لیدن ، دیدن:

خوشحال وایي:

عاشقانو دي ارزو وکړه لیدن ته
چي د کښلي مخ صفت دې شنفته شو
(۱۸۰- مخ)

د دغه مخ نهمه حاشیه وایي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (لیدن) پر ځای (دیدن) راغلی دئ. یا:

زه ئې قتل په لیدل یم
دارانه ده پروا داره
(۲۱۱- مخ)

دلته ئې هم په حاشیه کي کښلي دي چي په ټولو قلمي نسخو کي د (لیدل) پر ځای (دیدن) لیکل سوی دئ. یا:

تر لیدلو نه ئې نه لیدل بهتر دي
چي و مخ ته ئې نظر کیږي په کرکه
(۲۲۹- مخ)

د دغه مخ په دریمه حاشیه کي لومړۍ مسرۍ په خطي نسخو کي داسي ښوول سوې ده: "تر دیدنه نه ئې نه دیدن بهتر دی".

قادرخان خټک ویلي دي:

یو دیدن د ښکلیو کړم ښه آوازآورم
خدای مې وبخښه اقرار په خپل تقصیر یم
(۱۱۷- مخ)

د دغه بیت "دیدن" په (ک) کي په "لیدل" اوښتی دئ.

د دیدن کلمه په کلاسیک ادب کې په پراخه توګه کار سوې ده.

کامګار خټک وايي:

چې ئې منع کړ کامګار ستا له دیدنه
په تیره توره دې سر شي د دربان غوڅ
(۳۲- مخ)

***

مچه، بوسه:

که دې زړه وي چې دا خوږ خاطر مې روغ کړې
د لبانو مچه راکړه مومیايي ده
(۲۹۱- مخ)

محشي وايي چې په "دوهمه، دریمه" نسخه کې "بوسه" ده.

***

میان، منځه:

عبدالقادر خان وايي:

د عشق په کار کې چې څوک صادق شي
د یار د مهر هاله لایق شي
دوی د دواړو تر میان ووزي
عاشق معشوق شي معشوق عاشق شي
(۴۰۲- مخ)

د دې څلوریځې د دریم نیم بیتي د "میان" کلمه په (ک) نسخه کې "منځه" سوې او په (هـ) نسخه کې "مینځه" سوې ده. له دې څخه معلومېږي چې د هري نسخې کاتب د خپلي دلچسپۍ له مخي په متن کې لاس وهلی دئ.

***

میلمستیا، مهماني:

میلمه، مهمان:

مېلمستیا مې د زړه وینې ورته کښېښوې
چې مېلمه مې شـــو د یار خیال په سترګـو
(۱۷۸- مخ)

خیال باید دوې ځپې ولوستل سي.

دا دواړه کلمې د محشي په حواله، په خطي نسخو کي د (مهمانی) او (مهمان) په شکل ثبت دي خو د چاپي دېوان ترتیبوونکو هغه پښتو کړي دي. دا کار خو په ښه نیت سوی دئ خو پر هغه باندي د خوشحال د شعر نوم ایښوول د زړه ورو کار دئ؟

✶✶✶

ناپوه، نادان:

پوه، دانا:

دا لغتونه هم خوشحال خان زیاتره د (نادان) او (دانا) په شکلو کي لیکلي دي خو په چاپي دېوانو کي (ناپوه) او (پوه) سوي دي:

د خوشحال ویل که دُر قیمت بها دي
و ناپوهـــــو ته بتر دي تر کونجـکو
(۱۷۸- مخ)

په لمنلیک کي ورته کښلي دي چي په قلمي نسخو کي "و نادان وته بتر دي تر کونجکو".

✶✶✶

ور، در (دروازه):

د خاطـــر ور مي تړلی دی په غیرو
له عالمه سره ناست په فکر ستایم
(۱۳۹ - مخ)

(ور) ته ئې په حاشيه کي کښلي دي "قلمي (نسخې) او ارمغان: در".
دا تصرف هم د چاپي متن پر ترتيبوونکو تاوان دئ.

په قلمي نسخو کي د (ور= دروازه) له پاره هر وخت (در) راغلی دئ.
دا کلمه په پښتو کي نور مشتقات هم لري لکه (دربدره)، (درگاه)، (دروېزه)، ... د کندهار په لهجه کي (در) او (دروازه) عام استعمال لري. د خوشحال خان د دېوان په ځينو چاپي نسخو کي (در) په (ور) اوښتی دئ.

يا:

ســـتا په ورد ســرفـــراز و
تل سجود دی د بې نيازو
(۱۷۳- مخ)

په لومړی خطي نسخه کي د (ور) پر ځای (در) دئ او دې خبري ته په حاشيه کي اشاره سوې ده.

يا:

زه چي ستا له غمه زار کړم ستا په در کي
که دې غـــوږ زما په زار وای څه به ښه و
(۱۷۵- مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چي "د کامل په دواړو چاپونو او کندهار چاپ" کي (در) په (ور) اوښتی دئ. دا کار دونه زيات تکرار سوی چي د کليات ترتيبوونکی اړ سوی دئ د ۲۶۱ مخ په لومړی حاشيه کي داسي وکاږي: "يادونه: په قلمي نسخو کي د (ور) په ځای هر چيرې (در) راغلی دی نو دې يادونې ته بياضرورت نشته".

* * *

وژو، کشتن:

د خوشحال خټک په کلياتو کي لولو:

په وژو د عـــــاشــقانو هسې ځغــلې
نيم بسمل ئې په ځای پرېښوم له تلواره
(۲۱۵- مخ)

په قلمي نسخوکي د (وژو) پر ځای (کشتن) ثبت دئ. یا:

لیچي څه لـره غـړي توره وکاږي
که د خوارو د وژو په آهنگ نه ده
(۲۷۶- مخ)

دلته ئې هم په حاشیه کي ورته کښلي دي چي په قلمي نسخو کي (کشتن) دئ.

✶ ✶ ✶

هديره، گورستان:

د خوشحال خان په دې لاندي بیت کي د دېوان د حاشیه لیکونکي په استناد د قلمي نسخو (گورستان) په (هديره) اليش کړی دئ:

هديره ئې د شهيد په څنگ کي بويه
هر سړی چي مړ په توره د بيلتون شو
(۱۸۶- مخ)

✶ ✶ ✶

يکدل او يکزبان:

يو زړه او يو زبان:

خوشحال ويلي دي:

چي په مينه کي يو زړه او يو زبان وي
تر هــــــر چا د هغو چار په برکت ده
(۲۷۷- مخ)

په قلمي نسخو کي (يکدل و يکزبان) دئ او دا خبره د همدې مخ په دوهمه حاشيه کي سوې ده.

✶ ✶ ✶

دلوی احمدشاه بابا په کلام کي[۱]:

د لوی احمدشاه بابا په کلام کي دغه راز ژباړل سوي کلمې بېخي ډېري دي. چا راته وویل چي دا خو ښه کار سوی دئ، ما په جواب کي ورغبرګه کړه چي په ښه و بدکي ئې زه څه نه وایم خو دونه خبره ده چي د کوم شاعر په کلام کي دا راز لاسوهنی وسي، دا کلام نو بیا د شاعر خپل کلام نه دئ او په لاسوهونکي پوري تړل کېږي.

آفتاب:

لمر:

احمدشاه بابا وايي:

د سهار آفتاب راوخوت
پرې چمن کوي زېبونه
(۱۲۷- مخ)

د لوی احمدشاه بابا دېوان په لومړي چاپ (۱۳۱۹ش = ۱۹۴۰ع، پښتوټولنه) کي اول نیم بیتی "د سهار لمر چي راوخت" سره اوښتی دئ او دا اړونه بیا په هغه چاپ کي هم اخیستل سوې ده چي د مومن موحد په زیار په (۱۳۷۸ش = ۱۹۹۹ع کي د کندهار او پېښور چاپونو له ګډولو څخه برابر سوی دئ. تر دې وروسته به زه لومړی چاپ په (ل) او د مومن موحدچاپ په (م) سره ښیم.

آهوچشمه:

هوسۍ سترګې:

احمدشاه باباویلي دي:

---

[۱] یادونه: په دغه بحث کي هر بیت ته د مخو شمېر د (لوی احمدشاه بابا دېوان مشهور په دېوان هرا) دئ.

هــم په حسن ښايسته ده
آهو چشمه خوش رفتاره
(۹۶- مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "هوسۍ ستر ګې زړه آزاره" ده او په (م) کي بيا "آهوستر ګې زړه آزاره" ځني جوړه سوې ده.

د همدې مخ په يوه بله غزل کي بيا له "آهوچشمه ګل اندامه" څخه په (ل) کي "هوسۍ ستر ګه ګل اندامه" جوړه سوې ده او په (م) کې بيا څه ګوتي په وهلي دي او "هوسۍ ستر ګي ګل اندامه" کړې ئې ده. بل ځای:

آهـــو چشـــمه ګل بــدنه
تل په زړونو تاخت کوينه
(۱۳۶- مخ)

په (ل) او (م) کي "هوسۍ ستر ګې ګل بدنه" دئ.

اشنا:

مين:

احمدشاه بابا وايي:

د اشنا لــوری دي کوم دئ
چي دا هسې تېز رفتار ځې
(۱۴۱- مخ)

په (ل) او (م) کي "د مين لوری دي کوم دی" ثبت دئ.

د همدې غزل په څلرم بيت کي بيا (يار) لغت په پېښور چاپ کي په (اشنا) سره اړول سوی دئ.

بسته:

تاړه:

احمدشاه بابا وايي:

د خــزان باد دي بسته سي
چي بلبل به سي پرې خوار
(۳۸- مخ)

په (ل) او (م) کي د اولي مصرع پر ځای "د خزان باد دي تاړه سي" راغلی دئ. د کاتب دې ته نه دئ پام سوی چي (تړل) فعل د (باد) له پاره نه کارېږي، بلکي د باد له پاره (بندول) فعل سم ایسي.

بلندۍ:

هسکواله:

لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

معشوقه په بلندۍ لکه اسمان سوه
و اســــمان و ته لاس نه رسي د چا
(۲۵- مخ)

د لوی احمدشاه بابا دېوان په لومړي چاپ (ل) کي "بلندۍ" په "هسکواله" باندي اړول سوې ده او دا اړونه بیا (م) هم اخیستې ده.

بهار:

پسرلی

احمدشاه بابا وایي:

د بــهار وریځ ورېږي
مین بلبل په هوسېږي
(۱۶۶- مخ)

په (ل) او (م) کي "د پسرلي وریځ وریږي" دئ.

دغه راز د همدې غزل شپږم بیت:

دیدن گل د نوبهار دئ
د بلبل زړه پــر نازیږي

په (ل) او (م) کي (د نوبهار) په (د پسرلي) سره اوښتی دئ.

په پېښور چاپ کي (پر) هر ځای په (په) اوښتی دئ.

لوی احمدشاه بابا وايي:

گوره پر مخ شنه خالونه
زېب که شنه گلان زما
(۳۱- مخ)

په پېښور چاپ کي " گوره په مخ شنه خالونه" سوی دئ او (م) هم اخيستی دئ.

بل ځای:

پر يوه سکونت نه که
د هر گل دئ يار اغيار
(۳۹- مخ)

په پېښور چاپ کي "په يوه سکونت نه که" سوی دئ.

بل ځای:

عاشقي ده لکه غرونه پر ما باندي
د دې غرونو څه طاقت دئ د بشر
(۴۰- مخ)

په پېښور چاپ کي "عاشقي ده لکه غرونه په ما باندي" سوې ده.

بل ځای:

احمدشاه بابا وايي:

پر سينه پرتې قراري
د عاشق د زړه خونخواري، ريحان زلفي سنبل
(۵۲ - مخ)

په پېښور چاپ کي "په سينه پرتې قراري" ځني جوړ سوی دئ او (م)

هم اخیستی دئ.

بل ځای:

احمدشاه بابا ویلي دي:

چي عاشق په رونا درومي
پر غافـــــل تیاره بلا ده
(۸۸– مخ)

په پېښور چاپ کي "په غافل تیاره بلا ده" ثبت دئ یعني (پر) ئې په (په) اړولی دئ.

بل ځای احمدشاه بابا ویلي دي:

د اشنای دیدن باران دئ
لــکه زمـــکه په اوبېږه
(۱۰۰– مخ)

په پېښور چاپ کي دوهمه مصرع "لکه زمکه پرې اوبېږه" سوې ده.

د همدې غزل په مقطع کي لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

"احمد" نفس سره دعوه ده
ربه تـــــه پـــر ودرېـږه

(درېدل) دلته د (پلوي، ملګریت) په معنا راغلی دئ. د پېښور چاپ ترتیبوونکي ته دا لغت نااشنا ښکاره سوی دئ یا به د هغې نسخې کاتب ته نااشنا ښکاره سوی وو، چي د پېښور چاپ ترتیبوونکي استفاده ځني کړې ده، ځکه ئې د مقطع دوهم نیم بیتی ټول اړولی او"ربه ته پرې ورحمېږه" کړی ئې دئ. بل ځای:

ولي زړه پــه خـــبر نه دئ له رفتنه
چي دا هسي ژر تېرېږي درېغه درېغه
(۱۰۴– مخ)

په پېښور چاپ کې "ولې زړه پرې خبر نه دی له رفتنه" ثبت دئ.

بل ځای:

برابر مـــين پـــــه ولي
سړی و باسي له ژواکه
(۱۰۶- مخ)

په پېښور چاپ کې له "... په ولي" ځخه " پر ولي" جوړ سوی دئ.

بل ځای:

پر باړخو مي سپيني ويني د هجران له اوره ولاړې
چي د دې نيازمنو کډي پــه ارمان له کوره ولاړې
(۱۴۶- مخ)

په (م) کې "په باړخو مي سپيني ويني د هجران له اوره ولاړې" ثبت دئ.

* * *

پريرويه:

پري مخه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

پري رويه مــاه پيــکره
د آفتاب په ځير عليا ده
(۸۸- مخ)

په (ل) کې اول نيم بيتی "پري مخه سپوږمۍ ډوله" سوی دئ او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

بل ځای:

نرگس چــشمه پريرويه
عاشقان باسې له ژونده
(۹۰- مخ)

په (ل) کي اوله مصرع داسي ده: "نرگس سترگي پري مخي". (م) هم کټ مټ اخيستې ده.

بل ځای:

خوش آهنگه پريرويه
گوره زړه اخلي مينه
(۱۳۶- مخ)

په (ل) او (م) کي اول نيم بيتی "خوش اهنگه پري مخه" دئ.

✶✶✶

پري چهره:

پري مخه:

احمدشاه باباويلي دي :

نازنينه پري چهره
ده راغلې له گلزاره
(۹۵- مخ)

په (ل) او (م) کي اول نيم بيتی "نازنينه پري مخه" سوی دئ؟

✶✶✶

جدايي:

بېلتون:

احمدشاه بابا وايي:

په شمال د جدايي ئې راضي نه سم
په دې خوښ يم که وصال وي په اورو کښي
(۱۵۲- مخ)

په (ل) او (م) کي "په شمال د بېلتانه به راضي نه سم" دئ.

✶✶✶

چاه:

کوهی:

چي په چاه دي د زنخ آب حیات دئ
عــاشقانو زندگي په زنخـدان ستا
(۲۷- مخ)

په (ل) چاپ کي ئې لومړی مصرع "چي په کوهي دي د زنخ آب حیات دی" کړی دئ او (م) هم همداسي اخیستی دئ. په نورو ټولو نسخو کي د (کوهي) پر ځای (چاه) راغلی دئ او دا تصرف د ژبي د سوچه کېدلو تر افسون لاندي سوی دئ.

د همدې غزل د پای له خوا د اول بیت لومړی نیم بیتی ئې سر تر نوکه ټول اړولی دئ. لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

د عشق طوق ئې پر گردن درته ولاړ دئ
همېشه د هــو نارې کړي قــمریان ســتا

په (ل) کي لولو:

"غړوندی د عشق په غاړه تل ولاړ دی"

(م) هم دغه ژباړل سوې مصرع کټ مټ اخیستې ده. باید وویل سي چي د پښتو په ځینو لهجو کي (غړوندی) د ښارویو له پاره کارېږي (د رفیع صاحب له خولې - اکتوبر ۲۰۱۰ع).

* * *

خدنگ:

غشی:

احمدشاه بابا وایي:

په تېره خـدنگ دا ولي
د عاشق کـومه سزا ده
(۸۸ - مخ)

په (ل) کي (خدنګ) په (غشي) سره الیش سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ.

***

خزان:

مني:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د ګلـــزار به هـــوس وکـــه
چي تمام د خزان شپې سوې
(۱۵۴– مخ)

په (ل) او (م) کي "چي تمام د مني شپې سوې" دئ.

***

دامه:

لومه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

دی له دامه نه خلاصیږي
که ځان سل ګـړی تالاکه
(۱۰۶– مخ)

په (ل) او (م) کي "له دې لومي نه خلاصیږي" ثبت دئ. په پېښور چاپ کي ئې د دوهمي مصرع "سل ګړی" په "سل ځلي" اوښتی دئ.

***

درد:

ویر:

احمدشاه بابا ویلي دي:

بیا هاله به ته د غم له درده خلاص سې
چي د زړه ترکـــه هـــوا کـــړې زمـــا دله
(۱۱۹ – مخ)

په (ل) او (م) کي له اول نیم بیتي څخه "بیا هاله به ته د غم له ویره خلاص سې" جوړ سوی دئ. (ویر) خو هم (غم) ته وايي او دلته د غم تکرار شعر عیبجن کړی دئ. (د غم درد) دلته مناسب ترکیب دئ چي د ناسخ په قلم مسخه سوی دئ.

✶✶✶

دُرونه:

مرغلري:

احمدشاه بابا وايي:

سپین ئې غاښ لکه درونه
بې بها قیمت لرینه
(۱۳۶– مخ)

په (ل) او (م) کي "سپین ئې غاښ دي مرغلري" دئ.

✶✶✶

دل آزاره:

زړه آزاره:

احمدشاه بابا وايي:

دل آزاره شوخ و شنګه
تل په وروځو جنګ کوینه
(۱۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي " زړه ازاره شوخ و شنګه" دئ.

✶✶✶

دلخراب:

زړه خراب

یار خلوت کښي وو له ما سره جوړ سوی
زړه مي ریږدي له رقیبه دلخراب
(۳۲ – مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "زړه مي رېږدي له رقيبه زړه خراب" او (م) هم همدا شان نقل کړی دئ. د لاسوهونکي په دغه مصرع کي د "زړه" ويي د تکرار عيب ته هيڅ پام سوی نه دئ. بل ځای:

راسه نن سينه کباب يم
ومي گوره دل خراب يم
(۶۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهم نيم بيتی "ومي گوره زړه خراب يم" سوی دئ.

✶✶✶

دلفريبه :

زړه فريبه:

احمدشاه بابا وايي:

دا خوشبويه عطرناکه
دلفـــــريبه دلـربا ده
(۸۸ – مخ)

په (ل) او (م) دوهم نيم بيتی "زړه فريبه دلربا ده" ثبت دئ.

✶✶✶

دل آرامه:

زړه آرامه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

آهوچشمه گل اندامه
دل آرامـــه مه پيکره
(۹۶ – مخ)

د دوهمي مصرع (دل آرامه) په (ل) او (ک) دواړو کي "زړه آرامه" سوی دئ.

✶✶✶

دیدن:

لیده:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د اشنای دیدن باران دئ
لکه زمکه پــــه او بېږه
(۱۰۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نیم بیتی داسي دئ: "د اشنای لیده باران دی". باید وویل سي چي دلته "زمکه" هم د لهجوي دلچسپیو تر اغېزي لاندي د شاعر د خپل وینګ پر خلاف، چي "مځکه" ده، اړول سوې ده.

بل ځای:

که دي ښاد په دیدن نه کړم
دی بــــه و مري ستا له غمه
(۱۲۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي "که دي ښاد په لیدو نه کړ" دئ.

د همدې غزل په ځلرم بیت کي وایي:

زړه چي ستا په دیدن ښاد وي
هــغه زړه تل وي بې غـــــمه

په (ل) او (م) کي دلته هم (دیدن) په (لیدو) اوښتی دئ.

بل ځای:

"احمد" تل کوي شکرونه
پــــه دیدن ئې تسلې سوې
(۱۵۴ – مخ)

په (ل) او (م) کي "په لیدو ئې تسلې سوې" ثبت دئ.

بل ځای:

د اشنای دید ئې مــرهم دئ
بې دې کومړ پرهــار رغېږي
(۱۶۶ - مخ)

په (ل) او (م) کې "د اشنای لید ئې مرهم دی" ثبت دئ.

* * *

دیده :

سترګه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

مـخـــامـخ راته ولاړه
نه سوه وږې دیده سېر
(۴۲ - مخ)

په (ل) او (م) کې "نه سوه وږې سترګه سېر". باید وویل سي چې د بابا په کلام کې "دیده" جمع نوم دئ او باید په "سترګې" اړول سوی وای.

* * *

راسه:

راشه:

لوی احمدشاه بابا وایي:

و عاشق ته جواب ورکړې
بــیا نارې وهې چې راسه
(۱۰۰ - مخ)

د دې غزلي نوري قافیې (بې هراسه، لاسه، تاسه، اساسه، کم وکاسه، له آسه) دي خو د پېښور چاپ ترتیبوونکي د شینیت تر اغېزې لاندي د شاعر په کلام کې لاس وهلی، "راسه" ئې "راشه" کړی او شعر ئې عیبجن کړی دئ.

بل ځای لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

د لـــــويو لـــــويي څه کـــمه نه سي
که هلک ته چيري ووائې "چي" راسه
(۱۰۰ - مخ)

د دې غزل نوري قافيې (باسه، وسواسه، دپاسه، مواسه، جارباسه، تاسه، له آسه) دي. دلته بيا د پېښور چاپ ترتيبوونکی د شعر قافيو ته متوجه دئ خو د (راسه) منلو ته د شينيت په حکم تيار نه دئ، ځکه ئې نو بيا په شعر کي لاس وهلی دئ او دوهم نيم بيتی ئې "که و هلک ته چيرې وائې دلي پاسه" کړی دئ. د (م) چاپ هم دغه لاسوهنه نقل کړې ده او ده بيا له "وائې" څخه "ووائې" جوړ کړی دئ. دا نو بيا په لاسوهنه کي بله مداخله ده او شعر ګويا مسخ المسخ سوی دئ.

* * *

زلفي:

څڼي:

احمدشاه بابا وايي:

زړه دغې ناداني وړی
پر ګـردن زلفي چـاپېر
(۴۲ - مخ)

په (ل) کي "پر ګردن څڼې چاپېر" سوی دئ او (م) هم دغه شکل اخيستی دئ.

* * *

سخره:

ښاخونه؟

احمدشاه بابا ويلي دي:

د قدرت اوبه ئې ورکړې
له وچ سـخره کا اشجـار

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع داسي اليشه سوې ده:

"وچ ښاخونه کا اشجار"

د همدې غزل "مقطع" شاعر داسي ويلې ده:

"احمد شاه" شپه ورځ ثناکه
عـــقل دچار سي په دا کار

دلته (رسي = رسېږي) دئ يعني په دې کار باندي د چا عقل رسېږي. په پېښور چاپ کي د شينيت تر اغېزې لاندي "عقل دچار شي په دا کار" کړی دئ.

٭٭٭

سخي:

ښکلې؟

احمدشاه بابا وايي:

د ښايست مخی ئې نسته
هـــم سخي ده بې ادراکـه
(۱۰۷ – مخ)

په (ل) کي دوهمه مصرع "هم ده ښکلې بې ادراکه" ده او (م) هم اخيستې ده. دلته ئې په دغي لاسوهني سره شعر ډېر عيبجن کړی دئ ځکه د اول او دوهم نيم بيتي توپير د معنا له مخي هيڅ نسته دواړه يو مطلب دئ!

٭٭٭

سروه:

سبر:

احمدشاه بابا ويلي دي:

عاشقان ئې زخمي کړي
جوړه ســـروه د جويباره
(۹۵ – مخ)

په (ل) کي دوهم نيم بيتی داسي دئ: "په قد سبر د جويباره" او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

بل ځای:

نــــازنيــنه دل آزاره
جوړه سروه صنوبره
(۹۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي له دوهم نيم بيتي څخه "جوړه سبر، صنبره" جوړ سوی دئ.

بل ځای:

پـــــه قد سروه صنوبر ده
زړونه ځکه ګرېوان چاکه
(۱۰۷ – مخ)

په (ل) او (م) کي "په سبر صنوبره" دئ.

بل ځای:

په قد ســـــروه صـــــنوبره
سپين چوړائې مړوندونه
(۱۲۵ – مخ)

دغه (سروه) هم په (ل) او (م) کي "سبر" سوې ده. بل ځای:

سروه قـــــده ګل عـذاره
خوښ رفتاره ځي مهينه
(۱۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کې دغه ځای (سبرقده) سوی دئ.

* * *

سوختنه:

سوځلو:

لوی احمدشاه بابا ویلي دي:

بې سوختنه آرام نه که
بېگانه له پلار و موره
(۹۷ - مخ)

په (ل) کې له لومړۍ مصرع څخه "بې سوځلو آرام نه که" جوړ سوی دئ او (م) هم اخیستی دئ.

* * *

سینه:

ټټر:

احمدشاه بابا وایي:

راسه نن سینه کباب یم
ومې گوره دل خراب یم
(۶۲ - مخ)

په (ل) او (م) کې اول نیم بیتی "راسه نن ټټر کباب یم" ځني جوړ سوی دئ. د لوی احمدشاه بابا په لهجه کې (ټټر) دومره زیات استعمال نه درلود.

بل ځای:

دم په دم ئې یار یادېږي
سینه سوې لکه سکوره
(۹۷ - مخ)

په (ل) او (م) کې "ټټر سوی لکه سکوره" ثبت دئ.

بل ځای بیا د (سینه) پر ځای (زړګی) راوړل سوی دئ:

احمدشاه بابا ویلي دي:

د ښایست هوسناک ډېر دي
د چـــا ، چـــا ســـینه سپنده
(۹۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع "د چا چا زړګی سپنده" ثبت سوې ده.

* * *

سیمین تنه:

سپین تنه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

سیمین تنه ګل بدنه
جهانګیره سراسره
(۹۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي له اول نیم بیتي څخه "هم سپین تنه ګل بدنه" جوړ سوی دئ.

* * *

سیه چشمه:

توري سترګي:

احمدشاه بابا وایي:

سیه چشمه دلربایه
شکر لبه قد عرعـره
(۹۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي اوله مصرع "توري سترګي دلربایه" کړې ده.

* * *

سیه:

تور:

احمدشاه بابا وايي:

هم خوشخويه عنبربويه
توري زلفي سيه مارونه
(۱۲۵ – مخ)

په (ل) او (م) کي له دوهمي مصرع څخه "توري زلفي تور مارونه" جوړ سوي دي.

* * *

شکرلبه:

خوږه شونډې:

احمدشاه بابا وايي:

شکرلبه سـيم غبغبه
موکمره يک تنها ده
(۸۸ – مخ)

په (ل) نسخه کي اول نيم بيتی "خوږه شونډې سيم غبغبه" دئ او (م) هم نقل کړی دئ.

بل ځای:

احمدشاه بابا وايي:

سيه چشمه دلربايه
شکرلبه قد عرعره
(۹۶ – مخ)

دوهمه مصرع په (ل) او (م) کي "خوږه شونډه قدعرعره" سوې ده.

بل ځای:

شکرلبه سیم غبغبه
زمــا خو نه به تالاکه
(۱۰۸ – مخ)

په (ل) او (م) کي "خوږه شونډه سپین غبغبه" دئ.

* * *

شېرین عمر:

خواږه عمر:

احمدشاه بابا ویلي دي:

لکه اور ته ناقــــراره ځي ســتیه
شیرین عمر وته شا کړي زما دله
(۱۱۹ – مخ)

په (ل) او (م) کي "خواږه عمر وته شاکړي زما دله" دئ.

* * *

شېرین اشنای:

خوږ مین:

احمدشاه بابا ویلي دي:

نه ئې لاس وي نه ئې پښې وي
شـــېرین اشـــــنای روانیږی
(۱۶۵ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه نیم بیتی"خوږ مین ئې روانیږي" ثبت سوی دئ.

* * *

ښوراښور:

شوروشر:

احمدشاه بابا وایي:

پەدا ډېر ډېر ښوراښور دي نه پوهېږم
هسي نـــرم زړګی چا کړې زمـــا دله
(۱۱۹ – مخ)

د پېښور چاپ ترتيبوونکي لکه چي د"ښوراښور" په پوهېدلو کي ستونزه درلوده ځکه ئې له هغه څخه "په دا ډېر ډېرشور و شر دي نه پوهېږم" جوړ کړی دئ. له (زړه) سره (شر و شور) نه لګېږي. (شروشور) عموماً په سر کي وي نه په زړه کي.

✶✶✶

عاشقان:

مينان:

احمدشاه بابا وايي:

عاشقان ئې په اور وسوه
ســور پېزوان لکه اخګر
(۴۱ – مخ)

په (ل) او (م) کي "مينان ئې په اور سوي" ځني جوړ سوی دئ او نوري ټولي خطي او چاپي نسخې چي ما ليدلي دي، "عاشقان" راوړي دي.

بل ځای:

د معشوق تعريف مي وکړ
عاشـــــقان به ئې لـولينه
(۱۳۷ – مخ)

په (ل) او (م) کي "مينان به ئې لولينه" دئ.

✶✶✶

عشق:

مينه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

ته مي غوټه د ګرېوان ئې
تل د عشق غوټه په غاړه
(۹۹ – مخ)

دلته بيا خبره بالعکس ده. په خطي نسخو کي د عشق پر ځای مينه راغلې ده.

✶✶✶

فراق:

بېلتون:

لوی احمدشاه بابا وايي:

زړه بې څرنګ غوښي ويني ژړا نه که
د فراق اوښي په سترګــو تړي ډنډه
(۹۲ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع داسي ژباړل سوې ده: "د بېلتون اوښي په سترګو تړي ډنډه".

✶✶✶

کج رفتاره:

کوږ رفتاره:

احمدشاه بابا وايي:

سنبل مويه کج رفتاره
تل د زړونو سـر وهينه
(۱۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي "سنبل مويه کوږ رفتاره" دئ. بل ځای:

ته وچا وته هــــم ګورې
که تل هسي کج رفتار ځې
(۱۴۱ – مخ)

په (ل) او (م) کي "که تل هسې کوږ رفتارځې" دئ.

***

کښېښو:

کيښود:

چي ئې سر په مينه کښېښو
هغه يوو ړه محبوبا
(۲۶ – مخ)

په (ل) او پېښور چاپ کي "... کيښود" سوی دئ.

بل ځای:

سرومال دي يار ته کښېږدي
په دنيا کوي ناځار
(۴۰ – مخ)

په پېښور چاپ کي "سرومال دي يار ته کيږدي" سوی دئ او (م) هم اخيستی دئ. يا بل ځای:

که د يار په عشق سر کښېږدي
"احمد" ها له کا اختر
(۴۱ – مخ)

په پېښور چاپ کي (کيږدي) سوی دئ.

***

کښېووت:

کيووت:

چي د زلفو په دام کښېووت
دا عاشق ووې بلا
(۲۶ – مخ)

په پېښور چاپ او (م) کي ".... په دام کيووت" سوی دئ.

***

لبان:

شونډان:

احمدشاه بابا وايي:

سره لبان ئې څنگه خاندي
دا سپين غاښ ئې مرغلري
(۱۴۴ – مخ)

په (ل) او (م) چاپ کي "سره شونډان ئې څنگه خاندي" سوی دئ او داسي معلومېږي چي دا لاسوهونکی د لويديځي لهجې ويونکی وو.

* * *

له دسته ... له پا:

له لاسه ... له پښو:

لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

چي له دسته نا اميده هم له پا سي
بل اميد ئې پاته نه سي بې له خدا
(۲۵ – مخ)

په (ل) کي لومړی نيم بيتی داسي اړول سوی دئ:

"چي له لاسه نا اميده هم له پښو سي"

په (م) کي هم دغه ترجمه سوي کلمات اخيستل سوي دي.

لوی احمدشاه بابا هر ځای "تل تتله" کار کړی دئ، خو په (ل) کي "تل تر تله" سوی دئ او (م) هم په پټو سترگو اخيستی دئ.

دغه عشق به له تانه ځي تل تتله
له سوا وو په ســـوا کړې ته سوا
(۲۵ – مخ)

* * *

ماه پیکره:

سپوږمۍ مخه:

احمدشاه بابا ویلي دي:

پري رویه مـــاه پیـــکره
د آفتاب په څیر علیا ده
(۸۸ – مخ)

په (ل) کي اول نیم بیتی "پري مخه سپوږمۍ ډوله" سوی دئ او (م) هم کټ مټ اخیستی دئ. د "سپوږمۍ ډوله" ناوړه ترکیب په ټول پښتو ادب کي نه دئ په ستر گه سوی.

* * *

موی کمره:

ملاوېښته:

احمدشاه بابا وایي:

له دې حُسنه ئې څه وایم
موی کـــــمره قد بلنده
(۹۰ – مخ)

په (ل) او (م) کي دوهمه مصرع په "ملاوېښته ده قدبلنده" سره الیشه سوې ده.

* * *

میان:

منځ:

احمدشاه بابا وایي:

نفس په میان زموږ رقیب دئ
نصیحت نـــه سي له نصـوح
(۳۶ – مخ)

په (ل) او (م) کي اول نيم بيتی "نفس په منځ زموږ رقيب دئ" سوی دئ.

✶✶✶

نادان:

ناپوه:

احمدشاه بابا ويلي دي:

دی نادان دئ هوښيار نه دئ
خـــپل نصيب ئې مبــتلا که
(۱۰۶ – مخ)

په (ل) او(م) کي اوله مصرع "دی ناپوهه نه هوښيار دی" سوې ده

✶✶✶

ناداني:

ښکلي:

احمدشاه بابا ويلي دي:

زړه دغې ناداني وړی
چي ځليږي لکه لـــمر
(۴۱ – مخ)

په (ل) او(م) کي "زړه مي دغې ښکلي وړئ" سوی دئ.

بل ځای ئې د (ناداني) پر ځای (شها) راوړی دئ:

د بابا خپل کلام داسي دئ:

زړه دغې ناداني وړی
پر گردن زلـفي چاپېر
(۴۲ – مخ)

خو په (ل) او (م) کي داسي اړول سوی دئ:

زړه مي دغې شها وړی
پر گــردن څوڼي چاپېر

په پښتو کي "څوڼي" د نارينه وو اوږدو وريښتانو ته ويل کيږي او د "زلفو" له پاره که د پښتو معادل لغت مراد سي، نو بيا "کوڅۍ" ئې مناسب معادل دئ، نه "څوڼي".

٭٭٭

نرگس چشمه:

نرگس سترگي:

احمدشاه بابا وايي:

نــرگس چشمه پريرويه
عاشقان باسې له ژونده
(۹۰ – مخ)

په (ل) کي او له مصرع داسي ده: "نرگس سترگي پري مخي". (م) هم کټ مټ اخيستې ده.

هجران:

بېلتون:

لوی احمدشاه بابا ويلي دي:

هجـــران وصل گڼه يو دئ
زړه خلاص نه د غم له شوره
(۹۷ – مخ)

لومړۍ مصرع په (ل) او (م) کي "بېلتون وصل گڼه يو دی" ثبت دئ.

بل ځای:

د هجران نوم چيري مه اخله" احمده"
له هجرانه رېزمرېزيـم په هډو کښي
(۱۵۲ – مخ)

په (ل) او (م) دواړو کي دواړه (هجرانه) په (بېلتون) سره اوښتي دي.

بل ځای:

د هجـــران په اور دي سوي
په وصال ئې زرغونې سوې
(۱۵۴ – مخ)

لومړی نیم بیتی که څه هم په (ل) او (م) کي یو څه توپیر لري، خو په دواړو کي (هجران) په (بېلتون) سره اوښتی دئ.

د ژبپوه ستونزي او د متنپوه مسئوليتونه

پر خطي نسخو باندي د اعتبار ستونزه:

له موجودو پښتو متونو څخه د ژبي اساسي څېړنه که نامکنه نه ده، نو ګرانه خو هرومرو ده. له یوې خوا د متن د لیکوال یا شاعر په لهجه باندي پوهېده غواړي او له بلي خوا د متن په لوستلوکي دقت او احتیاط. پر پښتو متونو باندي بشپړ اعتماد په څو دلیله ګران دئ.

یو دا چي لکه وړاندي چي مو ویلي دي، د پښتو الفبې د ایجاد له زمانې څخه بیا تر ننه پوري د ټولو آوازو او حرکاتو د افادې او ښوولو له پاره کافي نه ده.

په زړه پوري خبره دا ده چي د دغي علمي نیمګړتیا ماهیت ته د خوشحال دانشمند زوی عبدالقادر خان خټک هم متوجه سوی دئ. دی وایي:

د حرفونو لوښی تنګ معنی وي ډېره

پــه بیان نه ادا کیږي صفت ستاسې

(۳۳۸ – مخ)

دی د حروفو لوښی تنګ ګڼي او ګویا د ده په نظر د الفبې حروف د لغت یا معنا د افادې او بیان تر عهدې سم نه سي وتلای.

پښتو لیکدود د واولونو (vowels) په افاده کولو کي خو بیا بېخي زیاتي ستونزي لري. په پخوانیو خطي نسخو کي د واولونو د افادې له پاره له عربي حرکاتو (فتحه، کسره، ضمه) څخه کار اخیست سوی دئ.

علامه رشاد د خپل ناچاپ اثر "ادبي قاموس" د دريم ټوک پر اوله پاڼه باندي د يوه يادابښت په ترڅ کي کښلي دي:

"د متنونو په لوستلو کي سختي:

۱ – په پخوانيو متنونو کي د ځ او ځ توپير نسته، ځکه نو اوس د ځ او ځ په ږغونو (تورو) کي چي له محاورو څخه لغت نه وي اخيستل سوی او له زړو متنونو څخه اخيستل سوي وي، ګډون راځي.

۲ – د حرکتونو مسأله:

په پخوانيو متنونو کي ځيني حرکتونه چي اوس په تورو ښوول کېږي، نه ښوول کېده.

اوس مشکله ده د هغو تورو صحيحه ادا پيدا کړو. په تېره بيا چي هغه لغت له محاورې لوېدلی وي".

له بده مرغه د پښتو آثارو قلمي نسخې د شاعر يا مؤلف په خپل قلم ډېري نادري او د نشت په شمار دي. د حنان بارکزي دېوان له دې لړ څخه مستثنی دئ. د ده دېوان ټولي خطي نسخې چي زما تر نظر تېري سوي دي، ټولي د ده په خپل قلم خطاطي سوي دي.

هغه نسخې چي بيا د کاتبانو په لاس کښل سوي دي، نوري دنګلې لري.

د هجري په دېوان کي هغه کلمات چي په شين بايد وليکل سي، په ښين ئې ليکي او برعکس ئې لا هم. دوی ته هره (ژ) ږې (ږ) ايسېدلې ده او برعکس ئې هم. دا عمليه په نورو دېوانو کي هم ليدل کېږي.

د عبدالقادر خان په دېوان کي لولو:

د سرونو نردبان ساز کړه باندي خيږه
مــرتبې ته خـــتل نه په اسـاني دي
(۴۴۸ – مخ)

دلته د شاعر په خپل کلام کي بايد "خيژه" وي خو په "خيږه" راغلی

دئ. "خیږ" د دانې یا زخم وچ پوستکي ته وايي.

(د کشینې، کښینې،...) مثالونه تاسي وړاندي ولوستل.

د هجري په دېوان کي حتي د یوه بیت په دوو نیم بیتیو کي د "اوري" او "اروي" دوه رازه املاوي راغلي دي:

هجري غــاو کله څوک اوري د بتانو
چي به اروي اوس وگړې ستا غیاث
(۲/ ۳۰۹مخ)

پر دغسي نامتجانسه املاء به څوک څرنگه د هغه وخت ژبه تحلیل کړای سي.

په دې څېړنه کي ما د رحمان بابا د دېوان له هغه چاپ څخه استفاده کړې ده چي د ارواښاد سید رسول رسا په تصحیح او مقدمه چاپ سوی دئ. دا چاپ د پادري هیوز د هغې نسخې افسیټ دئ چي نوموړي مستشرق خپور کړی او د اشنغر د تنگي اوسېدونکي مولوي احمد ئې تصحیح کړې وه[1]. دې چاپ ته ارواښاد سید رسول رسا یوه جامعه او مغتنمه سریزه کښلې ده او په هغې کي ئې د رحمان بابا پر ژوند او شعر ښه خوندور تحقیق کړی دئ. په دې څېړنه کي ئې د رحمان بابا هغه مشهور بیت دوه واره راوړی دئ، چي لومړی نیم بیتی ئې "چي منکر پرې اعتراض کولای نه شي" دئ. خو دواړه واره رانقل سوی بیت نه دا چي یو له بله سره فرق لري، بلکي د ده په لاس له خپور سوي متن سره هم توپیر لري. دا بیت د سریزي په (۳مخ) کي داسي دئ:

چه منــکر پرِ اعتراض کــولی نه شی
اې رحمانه!دا دِ شعر دی که اعجاز؟

(۱) وگ: د دغه چاپي دېوان د سریزي ۱۷مخ.

په (۱۹مخ) کي بيا داسي دئ:

چه منکر پرِ اعتراض کولی نه شی
دا دِ شعر دی اې رحمانه! که اعجاز؟

د متن په (۵۴مخ) کي داسي دئ:

چه منکر پرِ اعتراض کولی نه شي
دا دِ شعر دي رحمانَ که اعجاز

سيد رسول رسا د پښتو ژبي نقاد محقق وو. د فارسي ادب پراخه مطالعه ئې درلوده او د انگرېزي ژبي د زده کړي له برکته ئې له لوېديځو ادبياتو سره هم بلدتيا درلوده. د ژبي او متونو په باب ئې ليکني تر زياتي اندازې دقيقي او پخې دي. د داسي چا په څېړنه کي چي متون دونه (دومره) بدل سوي وي، له نورو به څوک څه گيله وکړي.

د همدې چاپ په ۱۳۴مخ کي (خوښ خورم، خوش خورم) په يوه بيت کي راغلی دئ.

مه کړه خدای چه څوک بي يارَ خوښ خورم وي
زه به او سم بي تا خوش خورم په څه

د متونو د مسخه کېدو په جريان کي ناقلينو خپله شخصي سليقه هم پر شاعر باندي تپلې ده. احمدشاه بابا ته يو ځای د خپلي سليقې له مخي د "شها" پر ژيړه غاړه باندي تار تار زلفي ښکلې ښکاره سوي دي او ويلي ئې دي:

همېشه پر ژيړه غاړه
دوی خفته لکه ښامار دي
(۱۵۹ - مخ)

خو د (ل) کاتب يا مرتب د خپل ذوق پر اساس له هغه څخه "همېشه پر سپينه غاړه" جوړ کړی دئ او (م) هم کټ مټ اخيستی دئ.

علامه رشاد رحمه الله علیه د پښتانه مصنفین په لومړي ټوک ۵۸ مخ (ناچاپ) کې د شېرخان سوري له خولې لیکي چې نومونړي په متونو کې لاسوهنه "خیانت " بللی دئ. د شېرخان سوري خپل بیان داسي دئ:

"التماس از درگاه واهب العطیات چنان است که این مخدره؟ جلباب افکار را در نظر فاضلان سخنور و سخنوران فضیلت گستر بطرزی جلوه دهد که در عصمت خانه او هیچ خاینی دست نیابد چرا که چون اکثریت کتب متقدمین و متاخرین بنظر این داعی درآمده منحرف شده و اصلا بر هیئت اصلی خودنمانده.

این گلدسته هر چند که دستمال هر ناکس نگردد باطراوتست، و گوهر هر چند که از لوث دست اندازی هر خسیس مصئون ماند بالطافت[1]".

ما ته یو وخت داسي په زړه کې راګرزېده چې د پښتو متونو پر هغه ثبت باندي ډېر حساب کېدلای سي چې مستشرقینو راوړي دي ځکه مستشرقین د متن بدلولو له پاره هیڅ راز انګېزه نه لري. که د هغوی په متن کې تېروبېر راغلی وي، ملامتیا ئې د خطي نسخې کاتب ته وراوړي. خو بیا هم د مستشرقینو په انتخاب کې بیا نور عوامل هم شامل کېدلای سي. دا چې نومونړي د پښتونخوا په کومه سیمه کې، د کومي لهجې له ویونکي یا ویونکو سره ډېر وخت اوسېدلی دئ. د پښتو د زده کړي معلم یا استاد ئې په کومه لهجه رږېدی، ... دا ټولي خبري د مستشرق پر قضاوت باندي اغېزه کوي.

د پخوانیو متونو ژبنۍ څېړنه د ژبې د متخصصینو کار او مسئولیت دئ هغوی ئې په تحول او تطور تر بل هر چا ښه پوهېږي. مګر دا خبره باید هم

---

[1] کابل مجله: ۲کال، ۳ ګڼه.

په یاد ولرو چې د ژبې ماهران خو هم د چا خبره جادوګران نه دي چې پټې دې پر معلومې وي. هغوی ځان ته د څېړنې ټاکلي اصول لري او له دغو اصولو څخه په کار اخیستلو کې لازمو وسایلو ته اړتیا لري. د ژبپوه له پاره په لازمو وسایلو کې یو هم پخواني متون دي. هر څونه چې دا متون له غل وغشه پاک وي او د لیکوال یا شاعر ژبه تمثیل کړای سي، هغونه (هغومره) د ژبې د متخصص کار اسانه کوي. د متونو مقایسوي څېړنه د ژبې له متخصص سره د لهجو په پېژندنه کې هم مرسته کوي. متون د ژبني ماهر له پاره د اومو موادو یا په بل عبارت د لابراتواري معایناتو کار ورکوي. لکه یو طبیب چې د دقیقو او باوري معایناتو له مخې د رنځ په تشخیص کې نه خطا وزي دغه راز ژبپوه ته هم که دقیق متون برابر سي، دی ئې په ژبني تحلیل کې پر کږه نه ځي.

د متونو په ناسم تفسیر کې د ملامتیا ګوته ژبپوه ته دونه نه نیوله کېږي لکه متنپوه ته چې نیوله کېږي. پر ناسم متن چې ژبپوه د خپل استدلال ماڼۍ ودروي، معنا به ئې دا وي چې پر لوټه ئې تاداو ایښی دئ.

د متونو څېړنه که د داسې چا له خوا سوې وي چې د متن د لیکوال یا شاعر د ژوند زمانې ته ئې نږدې ژوند کړی وي دا خو به تر ښو لا هم ښه وي ځکه د متن څېړونکي او متن لیکونکي تر منځ ژبنی واټن پراخ سوی نه وي. هر څونه چې دا واټن پراخېږي، هغونه ئې د ژبنیو تحولاتو د بدلون امکان ډېرېږي. له بده مرغه زموږ کلاسیک متون د شاعر تر زمانې درې څلور پېړۍ وروسته په انتقادي توګه برابرېږي. کاشکې داسې وای چې د شاعر یا لیکوال په خپل لاس کښلي متون موږ ته د زمانې له آفاتو څخه خوندي پاته سوي وای. دا کار خو په پښتو متونو کې، لکه مخکې چې مې هم اشاره ورته کړې ده، د "کرک اګۍ" ده چې موندل ئې د ناممکناتو تر سرحده ناشونی کار ایسي. ځکه نو ژبپوه ته په کار ده چې د متن په تحلیل کې

هري راغلي کلمې، لغت او قاعدې ته سم د لاسه تسلیم نه سي.

د دغه حقیقت په پام کي نیولو سره ژبپوه ته په کار ده چي د متن د کره شکل موندلو پېښې ته هم اوږه ورکړي. که دا کار و نه کړي او په خپل تحلیل کي پر یوه ځانګړي متن باندي تکیه وکړي، نو تر څو چي حقیقت معلومېږي، اوز کلي به وران سوي وي.

د متونو د مسخه کېدو په باب به د دې اوږده بحث له پای سره د ښاغلي غضنفر له یوې مقالې څخه یو پاراګراف ونښلوم، چي ما د ۲۰۱۰ع کال د می میاشتي پر ۱۶مه په تاند ویبپاڼه کي ولووست او ښه خوند ئې راکړ. ده کښلي دي:

"موږ له شلمې پېړۍ راهیسې معمولا په دریو دلیلونو د پښتواني شعر په معنا کې تصرف کړی دی: یا مو د خپلې زمانې او تېر وخت د ژبې، سبک او فکر تر منځ فرق هېر کړی دی، یا مو د خپلو اوسنو نظریو د تایید لپاره د پخوانو د نظرونو په معنا کې ګوتې وهلي دي او یا مو ګومان کړی دی چي که د خپلو پخوانو مشرانو نظرونه د اوسني وخت له منل شویو نظرونو سره ورته وبولو، دا به مو د مشرانو حق په ځای کړی او دوی به مو په اوسنیو خلکو منلي وي".

څلرم څپرکی

په پښتو متونو کي پرتې ستونزي

تېروتني - لاسوهني:

د تېروتنو او لاسوهنو مشکل يو په بل کي دونه تداخل لري او دونه سره اخښلی و بخښلی دئ چي سره بېلول ئې يو څه سخت کار دئ. د متن يوه برخه به ښايي زما په نظر لاسوهنه وي خو په حقيقت کي به هغه د تېروتني ښکار ګرځېدلې وي او بر عکس ئې لا هم ممکنه ده. دا چي د مشکل کومه برخه بايد تېروتنه وبلل سي او کومه ئې لاسوهنه، تر يوې اندازې پوري د څېړونکي يا لوستونکي په خپل برداشت او قضاوت اړه لري. خو ځله بېلول ئې هم بايد ناشونې خبره ونه ګڼله سي. زه به تر خپله وسه پوري هڅه وکړم چي تېروتني او لاسوهني سره بېلي کړم خو که ځای ځای را څخه ګډې سوي وي، د محترمو لوستونکو لارښووني ته تيار آماده ناست يم.

۱- تېروتني:

د پښتو په خطي او چاپي نسخو کي به داسي يوه نسخه څوک پيدا نه کړي چي له تېروتنو دي خالي وي. د ځينو چاپي نسخو د تېروتنو ليست ته چي څوک وګوري، حيران پاته سي. تېروتنه يوه داسي پېښه ده چي خورا زيات عوامل لري. د کاتب بېسوادي، بې پروايي، ستړيا، د فکر غير

حاضري، تلوار، د کتاب له ژبي سره نابلدتیا او نور عوامل ئې په مثال کي راوړلای سو. ما ته داسي شواهد رامعلوم دي چي د کتابو سوداګرو به پښتو کتابونه په داسي کسانو خطاطي کول او خپرول، چي د پښتو ژبي په تور و سپین به نه پوهېدل او متن به ئې ګویا رسامي کاوه. په دغه شان حالاتو کي تېروتنه یوه حتمي خبره ده[۱].

زموږ کلاسیک متون هم لا تر اوسه پوري په هغه راز تهیه سوي نه دي چي د هغو د (original) اصلي نسخو بشپړه نمایندګي دي وکولای سي. ځیني چی ئې په انتقادي توګه د ځو خطي او چاپي نسخو له مخي برابر سوي دي، هغه هم د "خو" له اعتراضه یا په بل عبارت له تېروتنو څخه په بشپړه توګه نه دي خلاص او بشپړ اعتماد پر کول ګران دي. د دې اعتراض عوامل به ډېر وي، خو زه به ئې یو څو لږ څه په تفصیل سره وڅېړم.

- د پښتو الفبې نیمګړتیا:

د پښتو الفبې د ایجاد له زمانې څخه بیا تر اوسه پوري دې حد ته نه ده لوړه سوې چي د ټولو آوازو او حرکاتو د افادې او ښوولو وظیفه دي په بشپړه توګه سرته ورسوي، په تېره بیاد واولو (vowels) په افاده کولو کي خو ئې بېخي ملا ماته ده. په پخوانیو خطي نسخو کي د واولو د افادې له پاره د عربي لیکدود له حرکاتو (زور، زېر، پېښ) څخه کار اخیست کېدی. د ئې ګانو له پاره له زېره، د واوونو له پاره ئې له پېښه او د الفونو او (ه) له پاره ئې له زوره (فتحې) څخه استفاده کوله. دا حرکتونه د پښتو واولو له پاره ځکه کافي نه ول چي پښتو پنځه ئې ګاني، دوه واوه او یو زوه ره کی درلود او عربي حرکتونه درې دانې ول. له دې اسیته نو د متن په لوستنه کي

---

[۱] اروابناد دوست محمد خان کامل صاحب لیکي چي د تاریخ مرصع د چاپ پر وخت د مطبعې "سنګساز ... د پښتو په یوه توري هم نه پوهېږي کمال محنت ئې د ستاینې دی" (وګ: تاریخ مرصع – مقدمه، ۵۲مخ، د ۲۰۰۶ع چاپ).

لوستونکي له حدس و ګومان څخه کار اخیست او هغه راز به ئې لووست لکه د ده په خپله مورنۍ لهجه کي چي ئې زده کړي ول.

- د لیکدود عدم تجانس:

د اعتراض بل عامل دا دئ چي د متن لیکدود یو راز نه وي او د نسخې تر پایه پوري په متجانس ډول تعقیب سوی نه وي. د مثال په توګه په عین متن کي "استوږنه، استوګنه، استوګه" مخي ته راځي او لوستونکی نه پوهېږي چي د مؤلف یا شاعر خپله لیکنه او وینګ به څه راز وو؟

د لیکدود د دغه رنګارنګۍ د ښوولو له پاره به لوستونکو ته زه یو لړ مثالونه له مختلفو چاپي نسخو څخه رانقل کړم. له "ارمغان خوشحال" څخه به ئې راپیل کړو.

(ژغ)، (غږ) دواړه راوړي:

د سپوږمۍ په شغله یون کا
ژغ کا زانې پـــه اســـمان
(۷۳- مخ)

دغه راز په (۹، ۱۷، ... مخو) کي هم (ژغ) راغلی دئ.

خوشحال خان د خپل زوی اشرف خان په باب وایي:

چه زما د لښکر غږ شي
او بـــه کېږي د ده ځـان
(۳۵- مخ)

(ږغوي) د (ژغوي) په شکل کاږي.

څوک له ورایه درته ناست وي
ژغـــــوي چنـګ و ســــرنا
(۴۶- مخ)

لوستونکي داسي فکر کوي چي د متن ترتیبوونکي د ختېکو لهجه په

پام کي نيولې ده. خو څلور بيته وروسته بيا (غوږ) په (ږ) ليکي:

نه دي غوږ د اورېدو شته
نه دي سترگي شته بينا

(ښورول) او (ښورېږي) په (ش) کاږي:

د جاهل په بخره تش سر شورول وي
آفرين مي په خبرو دانشمند کړ
(۶ - مخ)

په هزار رنگه هوا په زړه کښې ورشي
ورځ وشپه سره شورېږي ناقرار
(۴۲- مخ)

خو (ښوروا) بيا په (ښ) ليکي:

چي ښوروا خوري د مغولو واړه سپي دي
د سگانو په خوله څه اخلم نومونه
(۳۰- مخ)[1]

---

[1] د (ښ) او (خ) د گډولو مسئله همدا نن ورځ هم د يوې ستونزي په شکل ان د پخو ليکوالو په ليکنو کي پاته ده. د مثال په توگه "لوښې" ئې د (لوخې) پر ځای کښلي وي (تل افغان ويبپاڼه –د جون ۴مه ۲۰۱۱ – که ملا عمرووژل شي نو بيا؟ د حقيار ليکنه). په داسي حال کي چي د ليکوال مراد له "لوښې" څخه هغه وابښه ډوله نبات دئ چي په ځنگلو او چمنو کي ولاړې وي. دا لغت که په (ښ) وليکل سي، نو (لوښې) خو د (ظروف) معنا لري نه د (لوخو).
دغه راز د همدې ليکوال په يوه بل مضمون کي مي "کلک پوخ" ولووست چي مراد ئې "کلک پوښ" وو (لراو بر ويبپاڼه: ۴جون ۲۰۱۱ ع –د حرمينو هنداره – دوهمه برخه). پوښ که د (پوخ) په شکل وليکل سي معنا ئې د (خام = اوم) ضد ده خو که د (پوښ) په ښه وکښل سي، د وقائې، پشتي معنا لري. دغه راز بې پروايي د ژبي ملا ورماتوي. خو د معيار ټېکه داران سر نه په خوږوي. دوی خپل ټول فشار پر (سو) او (شو) اچوي او له معياره ئې مراد بس همدا يوه وړه موضوع ده.

خپښ د (خویښ) او (خویش) په دواړو شکلو لیکي:

چي ئې خویښ کړې یا ئې دوست کړې لا بلا شي
د ددانـــو څه غـــرض له احـــترامـــه
(۴۴- مخ)

درې مخه وروسته بیا لیکي:

کله ځویه درته ښه کا
کله خــویش وا قـربا
(۴۷- مخ)

(شامت) او (شومت) دواړه لیکي:

دا شامت زمونږه خپل دی چه مو کار هسې مشکل دی
گـــنه تـــه څه هسې نه ئې چـــــه خپل ور ترې لـه رده
(۲- مخ)

بل ځای:

د هــغو په مـــرگ ثواب گڼلی بویه
چه ئې سیزي له شومته غاړې غرونه
(۷۴- مخ)

ځای (ور) لیکي (۲ – مخ)، ځای بیا (در) کاږي (۲۵ – مخ).

نه مي کار په خاص وعام نه په دیوان دی
نه پـــه در ولاړ د هــــریوه مردک یم

د خوشحال خان په بل اثر دستارنامه (د ۱۹۹۱ع چاپ) کي یو ځای "سیژمې (۶۴مخ)" لیکي بل ځای "سیږمې (۱۲۱ مخ)". یو ځای ئې "شوروا (۷۱مخ) "خو بل ځای بیا "ښوروا (۷۶مخ)" کښلې ده.

داسي لیکدودي رنگارنگۍ نوري هم ډېري سته او دا کار د ژبپوه له پاره د خوشحال د ژبي په څېړنه کي مشکلات پېښوي.

د اشرف خان هجري دېوان هم له دغه راز رنګارنګیو څخه خلاص نه دئ. یو څو مثاله ئې داسي دي:

که زه سرشندم په کشلیو عیب نشته
دا خصلت د محبت چه ســـــر ګیا کا
(۷ – مخ)

د دېوان مرتب خو په خپل فکر باندي د "شندم" او "شکلیو" کلمات ګویا د اشرف خان هجري په ختیکواله لهجه ثبت کړي دي خو دې ته ئې پام نه دئ کړی چي د "شندل" او "ښندل" تر منځ د معنا ډېر توپیر سته (وګ : د لیکونکي اثر، له کندهاره تراټکه: ۱۷۲مخ)

نندارہ د باغ کـوي برقـه پسر کـــړي
چه ګل بوی په دماغ صاف لږي یکباره
(۱۲۷– مخ)

له "لږي" څخه ئې مراد "لګي" دئ چي د "لګېدل" مصدر د حال صیغه ده.

"لږي" په همدې لیکدود له "لږ = کم (د ډېر ضد)" سره اړېکی لري.

د دېوان په همدې مخ کي بیا "تیږه = ډبره" په ګاف لیکل سوې ده.

پـــه نخوت طاؤس کتی په اوردِ ؤسه
تش صورت په تیګه ناست د مخ له تاره
(۱۲۷ – مخ)

د "ګ" او "ږ" سره اړولو له لوستونکي څخه د شاعر ژبه بالکل ورکه کړې ده. که د مرتب په خیال د شاعر په لهجه کي (ږ) د (ژ) په شکل ویل کېدله، نو په "ګ" باندي ئې د اړولو ضرورت څه وو؟ له یوه مخه به ئې ټولي (ږې ګاني) په (ژ) باندي کښلي وای. د لیکدود دغه راز نه یووالي د شاعر ژبه او لهجه راڅخه ورکه کړې ده.

دا څو مثاله وګورئ:

خدايګو = خدايږو:

ورزِ = ورځي:

خدايګو شک ګماني نه يم په خپل ورزِ
ناپرسه ئې مـعذب په ســـــالها کړم
(۸۵ – مخ)

غوګونو = غوږونو:

که طوطا دِ بيان واروي پـه غوګونو
په زبان به ئې بند ايښي د لکنت وي
(۲۰۸ – مخ)

آهوتږه = آهوتګه:

وې مِ حال د وطن وايه آهـــــوتږه
بلکه يون دِ په سرعت نسيم ته شا کا
(۲۵۷ – مخ)

لږي = لګي، لګېږي:

هر عاشق د يار پـــه مينه تازه کيږي
په خټک تر قندو ښه لږی سخط ستا
(۲۹۷ – مخ)

د (ش) او (ښ) سره اړولو هم دغه راز پسات پيښ کړی دئ.

"بهښت" هم ليکي او "بهشت" هم.

که بهښت له ښايسته مخَ خالي وي
عـــاشقانو به ياد کله که، قسم دی
(۱۸۵ – مخ)

چه په بد عمل آرزو د بهشت کاندِ
تش دِباد پیمانه کاندِ مدّعی دی
(۵۴۲ – مخ)

"مهی" او "ماهی" دواړه لیکي:

هغه مرغ چه په هوا مهی په سیند وی
نهایت دواړه فـــنا وارداجـــال کا
(۲۸۱ – مخ)

اجال = اجل:

د مین ژوندون مشـــــکل دی بې صنمه
د ماهی موت (په) خشکی حیات دریاب
(۳۰۰ – مخ)

د عبدالقادر خان خټک نوی چاپ دېوان (د ۱۳٦۸ش = ۱۹۸۹ع کال چاپ) که څه هم تر ټولو نورو چاپو په دقت سره ترتیب سوی دئ خو لیکدودي اختلافونه ئې د پام وړ دي.

د "راخیژې" پر ځای ئې "راخیږې" ثبت کړی دئ.

پروت عبدالقادر دی د غفلت په توره شپه کي
کله به راخـــیږې د تـــوفیق کښـــلیه آفـــتابه
(۱۵۴ – مخ)

یا:

د سرونو نردبان ساز کړه باندي خیږه
مـرتبی ته خـتل نه په اســـانی دي
(۴۴۸ – مخ)

که د دېوان متن پسې تعقیب سي، چا ته داسي فکر پیداکېږي چي د دېوان د ترتیبوونکي په نظر د عبدالقادرخان خټک په لهجه کي (ږ) په (ژ)

او (ښ) په (ش) سره اوړي. خو نه پوهېږم دلته ئې د کوم مجوِّز په حکم د (ژ) پر ځای (ږ) ليکلې ده؟ دغه شان لاسوهني د شاعر خپله ژبه له لوستونکي څخه پټوي او نه به پوهېږي چي په دغو آوازو کي د شاعر د لهجې خپله ادا څه راز وه؟ کله "وربل" او کله بيا "اوربل":

چی دا هسی رنگ په سرو لمبو کی اوسی
په خپل زړه پوري حیران یم ستا وربل ته
(۱۶۵ – مخ)

بيت مي کټ مټ رانقل کړی دئ. د ياګانو مراعات ئې نه دئ کړی.

که طالع د عاشقانو توري نه وي
تور اوربل ئې په مخ ولې تار په تار شو
(۱۳۹ – مخ)

کله "کشينوي، کشيني" کاږي او کله بيا "کښيني":

کشينوي چی کشینی گرد غبار د غم له دله
شی چی نشی دا په بیدلانو شوا خونه
(۲۳۰ – مخ)

په اړخونو ئې لک شوی غشی ښه دی
نه چی کښینی بدکاران د چا تر څنگ
(۸۵ – مخ)

يو ځای "کشيژدي" ليکي او بل ځای بيا "کښيږدي"

د پیوند په پرې کولو فقیري شي
نه په دا چی خپله کشیژدي پیوندونه
(۲۳۱ – مخ)

د دنیا خوښی که واړه ورته کښیږدی
دروغجن دی که پرې غم د آشنا ورکا
(۱۷ – مخ)

په دې بیت کې ئې "خوښي" په ښین سره کښلې ده خو بل ځای ئې "خوشي" د "خوښي" پر ځای لیکلی دئ.

خــرمی د شاه جــــهان جــهان پرې نه شــوه
اورنگ زیب په څه خوشي کاندي که پوه دی
(۲۷۱ – مخ)

د دېوان مرتب فکر کوي چې د "خوښي" کلمه ئې د عبدالقادرخان په لهجه ثبت کړې ده خو دې ته ئې بیا پام سوی نه دئ چې "خوشي" د (چټې، بې ځایه) معنا لري. په لومړي نیم بیتي کې "پرې نه شوه" هم ما ته "پرېنښووله" ایسي؟

خو بل ځای ئې بیا د "شادان" کلمه په "ښادان" باندې اړولې ده.

د پتنگ مـشرب پیدا کـړه په مـعاش کی
د هر چاڅراغ چی بل شی پرې ښادان وي
(۳۱۸ – مخ)

که په خټکواله لهجه کې (ښ) د (ش) په شان تلفظ کېږي او مرتب زیاتره ښینونه په (ش) سره الیش کړي دي، نو دلته بیا ولې دا قاعده ځني پاته سوې ده. یو ځای ئې "چمجي" بل ځای ئې "چنجي" لیکلی وي.

که هر څــو نازک بدن شی
لکــه گل هسی په تن شی
چی لــحد د ده وطن شی
د چمجیو په خوردن شی
(۴۷۰ – مخ)

ښکلی مخ به یی د گور خاورې بدرنگ کا
نازک تن به یی د گـــــور چنجي و خورینه
(۴۸۳ – مخ)

لوستونکی به په "چمجی" او "چنجی" کي کوم یو د عبدالقادر خان خپل کلام وګڼي.

د حمید مومند کلیات خو مي هیڅ فکر نه کاوه چي لیکدودي تجانس دي ونه لري. ځکه په ډېر دقت او صلاحیت برابر سوی او مرتب ئې هم د پوره صلاحیت څښتن دئ. مګر ما ته پکښې دا څو ځایه د اندېښنې وړ وایسېدل.

"پرښتې" (۲۷مخ) او "فرښتې" (۳۲مخ، ۷۱مخ) دواړه لیکي (دا کار د میرزا خان انصاري د کابل چاپ دېوان کي هم سوی دئ او په یوه بیت (۲۲مخ) کي "پرښتو" کښلی او پنځه بیته وروسته ئې بیا "فرښتو" لیکلی دئ)، "مښک" د کلیاتو د دېوان په برخه کي هر ځای په (ښ) لیکي خو "مشکین" بیا په (ش) کاږي (۹۷مخ) چي زه ئې په دلیل پوه نه سوم. دا بیت هم ولولئ:

دا د ترکـــو د مشکینو زلفو تور دی
چي وګړې پرې کوي ګمان د مښــکو
(۱۸۰ – مخ)

خو د کلیاتو د (نیرنګ عشق) په برخه کي بیا (مشک) هم په شین لیکي:

عشق و مشک نه شي ساته پټ و پنهان
دا خــــبره ده مشــهوره پـــه جــــهان
(۴۱۰ – مخ)

د میرزاخان انصاري په دېوان کي په ۱۸۹مخ کي "مشک" خو په ۲۰۲مخ کي بیا "مښک" لیکل سوی دئ.

د کندهار په لهجه کي "مشک" ویل کېږي او د نورو لهجو ویونکي فکر کوي چي دا به هم په (ښ) وي.

مولوي بريالی وايي:

چې د مشکو عطر پاشي په صحرا کې
د ختن بې غزالې نسته لــــړمــون بل
(اهاړ – ۷۵مخ)

(پنهم – ۴۰۶مخ، ۴۴۵مخ) او (پنهان – ۴۱۰مخ) دواړه راوړي. د لوستونکي له پاره ګرانه ده چې په دې دوو کې به کم يو د حميد خپل تلفظ وي.

لنډه (ي) او اوږده (ې) سره قافيه کړې ده. د (ح) رديف په يوه غزل کې (۵۷مخ) ئې (خاندې، لاندې، وړاندې، مړژواندې، اوېزاندې) له (کاندي، ګويادي) سره قافيه کړي دي. دا راز قافيه تړل د حميد له "موشګافۍ" څخه ليري خبره ده. حميد به هرومرو (خاندې، لاندې،...) او (کاندي،...) يو راز سره تلفظ کول. دا اوسنی دوه رنګي توب د لاسوهونکو کار دئ. (خرخښو) په ۱۷۴مخ کې په (ښ) او په ورپسې مخ کې په شين (خرخشو) ليکي. حتي په ۱۷۶مخ کې په يوه بيت کې لومړی (خرخښو) او دوهم وار (خرخشو) راغلی دئ.

د فلک پــــه خرخښو ونښته لاړه
چې جهان ئې ونړېده له خرخشو
(۱۷۶ – مخ)

د اول نيم بيتي لاړه = ناړه ده.

د (خرخشو) او (خرخښو) توپير په وييپانګه کې هم نه دئ ښوول سوی. په دغسي دوګانګي کې به ژبپوه د حميد خپل تلفظ څه راز معلوموي؟ په ۱۹۴مخ کې (ښکته) او په ۱۹۶مخ کې ئې (کښته) ليکي:

چې مې زړه په سود و زيان شي پورته ښکته
هــــــغه دم مې محبت وهي پـــــه لـــته
(۱۹۴ – مخ)

طلبوه سرفرازي په سـرکـوزي کي
راکوزېږي په هغوکي همای کښته
(۱۹۶ – مخ)

(خیژه) زیاتره همداسي کاږي (۲۳۴مخ، ۲۵۲مخ، ...) خو په (۳۵۴مخ) کي بیا دوه ځایه (خېږي) او (خېږه) راوړی دئ. په (۳۵۴مخ) کي هم "خېږه" کاږي. زه نه پوهېږم چي د کلیات مرتب خو به د (خیژه) او (خېږه) لغتونه سره جلا نه بولي؟ د میرزا خان انصاري په دېوان (۲۳۰مخ، د کابل چاپ) کي په دوو پرله پسې بیتو کي (وخیژي) او (وخیږي) دواړه راغلي دي.

(کله چي (ته) د (تله، تلئ) په معنا راوړي د (ه) پر سر باندي همزه ایږدي (۴۱۶مخ) او هدف ئې دا دئ چي له (ته = تو) سره ئې التباس ورک کړي. دا ئې ښه کار کړی دئ. زه (هوتک) چي د (دی = او) او (دئ = است) توپیر په همزه باندي کوم، هم مي هدف د التباس ورک کېدل دي. خو زما له دې قاعدې سره د معیار ټېکه داران موافق نه دي خو د حمید مومند د کلیات مرتب چي بیا عین عمل سر ته رسولی دئ، بیا نه تا کړي نه ما کړي، ټول پټه خوله ناست دي. دغه ته یو بام و دوې هواوي وایي).

د لوی احمدشاه بابا په پېښور چاپ دېوان کي هم پر دغه راز پېښو پېښېږو. دی وایي:

عـاشق وړی د دیدن دئ
ترخه ویل ئې کړې نمړې
(دېوان هِر۱۴۷۱–مخ)

په پېښور چاپ (۱۹۰مخ) کي دوهم نیم بیتی "ترښه ویل ئې کړې نمړې" ثبت دئ.

زه د رنګارنګیو په برخه کي خپل ځان ته هم ګوته نیسم او یقین مي

دئ چي که بل څوک بیا زما (هوتک) په لاس ترتیب سوي متنونه ولولي، تر دا نورو دېوانو به زیاتي اندېښمني خبري پکښې پیدا کړي. د دېوانو ترتیبول جلا پوهنه ده او زموږ کارونه غیرمسلکي. له ناچارۍ مو لاس په پوري کړی دئ. ما چي د نورو شرقي ژبو د دېوانو کار یو څه کتلی دئ، رامعلومه سوې ده چي پښتنو ته لا خورا ډېر ګړنګونه او پاړونه په مخ کي ګوري. په تشو غېتبازیو به ځانونه نه خطا باسو.

په متونو کي تېروتني هم پر دوو برخو وېشل کېدلای سي:

الف: ارادي:

د کلماتو په املاء کي ارادي بدلونونه په ښکاره توګه تېروتني ایسي خو دا تېروتني نه دي او کله کله د شعري اړتیاوو له اسیته پېښې سوي وي. د پښتو په ځینو دېوانو کي د قافیوي ضرورت له مخي د "عبث" لغت د "عبس" په شکل لیکل سوی وي. دا تېروتنه ارادي ده. خوشحال خان ویلي دي:

سر ئې هوري کندهار، بل ئې دمغار دی
تر دا مــنځ پــراته هـــمه واړه عبس دي

د "خوشال خان خټک کلیات" په ۲۵۵ مخ کي دا بیت داسي دئ:

سر ئې هـورې کندهار، لم ئې دمغار دی
په دا منځ کي میشته واړه پرې عبس دي

زما یقین دئ چي خوشحال خان دا بیت په دغه شکل نه دئ ویلی؟ ځکه د "پرې عبس" د بېخونده ترکیب دکارولو توقع د پښتو ژبي له یوه مبتدي څخه لاهم نه سي کېدلای.

د اړوندي غزلي نوري قافیې (ناکس، جوس، هوس، جرس او نوري) دي ځکه نو د "عبث" لغت هم د "عبس" په شکل کښل سوی دئ.

میرزا حنان هم پر دغه پله ګام ایښی دئ:

په لویي د زمانې خوشي غلط سوم
لکه دود پر سـر د اور د رومي عبس

له دې مثالو څخه باید داسي نتیجه وانه خیستله سي چي ګویا خوشحال خان او میرزا حنان د "عبث" لغت په اصلي کښنګ باندي نه پوهېدل. دوی دا کار ارادي کړی دئ او دا تېروتنه په ارادي توګه پېښه سوې ده. د متن ناقدین ئې باید د سمولو هڅه و نه کړي.

ب: غیر ارادي:

غیر ارادي تېروتني د کاتب له بېسوادۍ، د کلماتو له ورته والي (مشابهت) او د لغاتو د ناسم لوستلو له اسیته پېښېږي.

د لوی احمدشاه بابا په کلام کي یو ځای لولو:

"احمد" چي دا یيان که هر طالب به طبع وایي
ګــر انه نه ده دایمـاً تحقـیق به کاندي فضـلا

په پېښور چاپ کي د (دایماً) کلمې تنوین په پام کي نه دئ نیول سوی او (دایمان) ځني جوړ سوی دئ.

په متونو کي د هغو تېروتنو تشخیص دونه ګران کار نه دئ چي د کاتب له بېسوادۍ او یا د ناپوه کاتب د لاسوهني له امله منځ ته راغلي وي خو د هغو تحریفونو پیداکول لږ څه ستونزمن وي چي کاتب یا مرتب ئې په شعوري توګه د ځینو ټاکلو انګېزو او ژبنیو تمایلاتو په موخه په متن کي راولي. د تحریفونو د پېژندني د دې ستر کار له پاره د شاعر یا لیکوال د فکري مسیر او هغو معیارو پېژندنه لازمي ده چي د هغو پر بنسټ شاعر یا لیکوال خپل اثر تخلیق کړی دئ. د دې پر څنګ د هغو ژبنیو ځانګړتیاوو نسبي پېژندنه هم حتمي ده چي د شاعر یا لیکوال په لهجه کي په عیني

توګه موجود ول. دې هدف ته د رسېدو له پاره د متن د ټولو نسخه بدیلونو راوړل د متن د مرتب ستر رسالت دئ. د همدغو نسخه بدیلونو سته والی له ژېپوه سره مرسته کولای سي چي د شاعر د ژبي او لهجې په تشخیص کي له تېروتنو راوګرزي.

موږ مخکي د شېرازي حافظ د دېوان خبره وکړه. د دغه لوی عارف پر دېوان باندي د تېرو پنځوسو – شپېتو کالو راهیسي د پارسي شعر او ادب سترو ادبپوهانو او شاعرانو کارکړی دئ او تر اوسه لا هم دې مرحلې ته نه دئ رسېدلی چي څوک ووایي دا پلانی چاپ نو ګویا کټ مټ د حافظ خپل کلام دئ. په هر چاپ کي هڅه سوې ده چي متن د شاعر خپل کلام ته تر ممکني اندازې پوري ورنزدې سي او له دې ټولو هڅو سره سره د متن مرتب لیکي " امیداست ... روزی برسد که با احتمالی نزدیک به یقین بتوان گفت که دیوان کاملی ازآن خاکیِ افلاکی فراهم شده است" (وګ: حافظ به سعی سایه، ص ۲۱ – چاپ ۱۳۷۶ تهران، نشر کارنامه).

د متونو په برابرولو کي چي د نورو ژبو د پوهانو دغه راز دقت او احتیاط او زموږ پښتنو بې پروایی څوک وګوري، نو بې اختیاره ئې باید پر تندي باندي د ملامتیا خولې راماتي سي ځکه د متونو په برابرولو کي ځانو ته د دونه مداخلې حق ورکوو، لکه له نوموړي لیکوال څخه چي مو د دغه راز لاسوهني لیکلې او لاسلیک سوې اجازه تر لاسه کړې وي.

۲- لاسوهني:

په متن کي لاسوهنه (مداخله) څه ته وایي؟

لاسوهنه د یوه متن په لیکدود، ژبه، لغاتو او د جملو په جوړښت کي تصرف کولو او د هغو اړولو ته وایي. او دوه رازه ده: روا لاسوهنه او ناروا لاسوهنه.

موږ په تېرو بحثو کي د ژبي د تحول او بدلون په باب يو څه ږغېدلي يو او دا مو منلې ده چي د ژبي وينګ، کښنګ، سکښت او جوړښت پر يوه حال نه پاتېږي او بدلون مومي. د مثال په توګه، په روښاني ليکدود کي ئې د (ږ) توری داسي کيښ چي (د) ته به ئې په منځ کي ټکی ورکړ، په خوشحالخاني ليکدود کي ئې د (ځ) توری د (ح) په شکل کيښ او په غېږ کي به ئې همزه ورته ايښووله، پښتو مرکې بيا د دغه آواز د ښوولو له پاره (ح) ته يو ټکی پر سر او بل ټکی په غېږ کي ورکاوه او اوس ئې موږ د (ځ) په شکل کاږو.

د متن تصحيح کوونکی که نن په روښاني ليکدود باندي ليکلي متنونه چاپ ته تياروي، حتمي نه ده چي د (ږ) توری دي هغه راز وليکي لکه روښانيو چي کيښ.

بل مثال:

په پخوانيو فارسي کتابو کي ئې ګاف د کاف په شکل کيښ او "عجمي کاف" به ئې باله. اوس که د دغو فارسي متونو د چاپ په وخت کي څوک ګاف د کاف په بڼه وکاږي، متنپوهان ئې نه مني او غندي ئې.

ښه! دا کار خو هم په متن کي لاسوهنه ده. مګر دا راز لاسوهنه د متن اصل او جوهر ته تاوان نه رسوي. که د متن ناقد په خپلو خبرو کي د متن اصلي ليکدود راوښيي او خپله لاسوهنه هم بيان کړي او پټه ئې نه کړي. دې لاسوهني ته روا لاسوهنه وايي. دې راز لاسوهني ته اړتيا سته او په متن کي بايد همدغه شان بدلون راوستل سي.

خو که په کوم لغات کي بيا د همدغه پورته ياد سوي توري (ځ) موقعيت او ځای ته بدلون ورکړه سي، دې راز لاسوهني ته ناروا لاسوهنه ويل کېږي. د مثال په توګه:

په متن کي "روځ" ليکل سوې وي او موږ ئې "ورځ" کړو.

په متن کي "غبږ" ليکل سوی وي او موږ ئې "بږغ" کړو.

په متن کی "بږغ" ليکل سوی وي او موږ ئې "غبږ" کړو.

په متن کي "پر" ليکل سوی وي او موږ ئې "په" کړو.

په متن کي "په" ليکل سوی وي او موږ ئې "پر" کړو.

په متن کي "دوې" ليکل سوی وي او موږ ئې "دوه" کړو.

په متن کي "کښي" ليکل سوی وي او موږ ئې "کي" کړو.

په متن کي "دستار" ليکل سوی وي او موږ ئې "پگړۍ" کړو.

په متن کي "عشق" ليکل سوی وي او موږ ئې "مينه" کړو.

په متن کي "ماهی" ليکل سوی وي او موږ ئې "کب" کړو.

✶✶✶

په متونو کي مداخله خپل حدودوثغور لري. دا کار ما هم کړی دئ. خو مداخله بايد د شاعر ژبه وراليشه نه کړي. که ئې ليکدود د اوسني وخت د غوښتنو له مخي اصلاح سي، دا مداخله روا مداخله ده د مثال په توگه هغه وخت (ڼ) د (نړ) په شکل ليکل کېدی، که ئې موږ اصلاح کړو، دا کار ناروا مداخله نه ده، مگر که په متن کي (ورونړه) ليکل سوي وي او موږ ئې د خپلي لهجوي اغېزې له اسيته (رونه) ثبت کړو، دې ته د متن مسخه کېدل ويل کېږي. که موږ د متن د ليکوال له خوا استعمال سوي لغتونه او کلمات وراړوو، دا راز لاسوهني ناروا لاسوهني دي. که ما کړي وي که بل چا، بايد مخه ئې ونيول سي.

لاسوهني د چا له لاسه پېښېږي او ولي پېښېږي؟

د لاسوهنو د ملامتۍ بار د خورا ډېرو کسانو پر اوږو پروت دئ. له دې پړې څخه نه کاتب ځان خلاصولای سي، نه ناسخ او نه د متن معاصر مصحح. زه به دا بحث دلته يو څه سره راغونډ او طبقه بندي کړم.

الف – ناسخان، کاتبان او د متن تر تیبوونکي د خپلي لهجې ښکار سي:

علامه رشاد (۱۹۲۱ – ۲۰۰۴ع) رحمه‌الله علیه د کاتبانو د بې پروايیو په باب د مولانا نورالدين عبدالرحمان جامي (۱۴۱۴ – ۱۴۹۲ع) څو بيته راوړي دي چي دلته ئې تيمناً رانقلوم:

فغان از دست آن کاتب که کلکش
به بیش وکم نویسی شـد فسانه
زبیش وکم نویسی هـای او شعر
زبحر و وزن مـــانده بر کرانه

(لس مقالې: ۶۸مخ، د ۱۳۶۷ش کال چاپ)

د علامه رشاد مرحوم د دغه اثر چاپي نسخه خورا زياتي چاپي تېروتني لري او د کاتبانو، چاپوونکو او خپروونکو د بې پروايیو ډېرغوره مثال کېدلای سي.

خوشحال خټک هم د کاتبانو له بې پروايۍ څخه د خپل يو اثر "فضل نامه" په خاتمه کي سر ټکولی دئ. دی وايي:

وردي نـه ئـې شـي دوه لاسـه
نـه تـرخط نـه تـر قرطاسـه
يـو چـي خـام بېهـوده خـط کـښي
بـل کـه ښـه کـښي چي غلط کـښي
د کاغــذ مــخ توروينــه
خـط چـي خـام بېهـوده کـښينه
خدای ئې واخله که ښه خط کښي
کـه ئـې ځـای پـه ځـای غلط کـښي

(وګ: د خوشال خان خټک کليات ۱۱۵۳مخ، د ۱۳۸۷ل چاپ)

په" لس مقالې" کي هم د خوشحال خان د دغي ناراضۍ يادونه سوې ده.

د اصل مطلب د لا ښه وضاحت له پاره به د عبدالقادر خان خټک په کلام کي دا لاندي بيت په ګډه سره لولو:

دا ځل ډېر عبدالقادر ور نه سودمن شو
چي به بيا پـه ښايسته وو اعتميد کا
(۱۵مخ)

دې بيت ته ئې په حاشيه کي کښلي دي چي په نورو نسخو کي د "ور نه سودمن شو" پر ځای "ځني سودمن شو" ثبت دئ. مرتب په خپله لهجه کي د "ځني سودمن شو" ترکيب نه لري او دا ورته ناسم ترکيب ښکاره سوی دئ ځکه ئې پر هغه يوازني ثبت باندي اعتماد کړی دئ چي د ده له لهجې سره ئې سر خوړ، نه د عبدالقادرخان له لهجې سره. د متن پوهني اصول له مرتّبِ څخه غواړي چي هر ثبت چي زياترو نسخو اخيستی وي، هغه بايد متن ته داخل سي. دلته "ځني سودمن شو" زياترو نسخو ثبت کړی دئ خو ده د (ج) نسخې ثبت ځکه غوره ګڼلی دئ چي د ده له لهجې سره ئې سمون درلود. دغه راز شخصي دلچسپي د متن ورانولو اول ګام دئ.

بل مثال د عبدالقادرخان له دېوانه:

پرورش د بهره مندو بوټيو وکړی
بې بـهره بوټی وکاږی له بنـياده
(۱۷۴مخ)

په حاشيه کي ئې ورته کښلي دي چي په (ک، هـ،الف) نسخو کي د (بوټيو) پر ځای (بوټو) ثبت دئ خو ده د هغې يکړي نسخې ثبت (بوټيو) غوره ګڼلی دئ چي د ده لهجې ته نزدې وو. د خوشحال خان خټک او د ده د

کورنۍ د ټولو شاعرانو په کلام کي مغیره جمع بې له (یاء) څخه په ستر ګه کېږي. تفصیل ئې ما په خپل بل کتاب (له کندهاره تر اټکه) کي ورکړی دئ. لوستونکي دې هورې وګوري.

په خطي نسخو کي د تحریف او بدلون خبره دونه عامه ده چي په شرقي ژبو کي د هیڅ ژبي خطي آثار پر یوه مخ ځني وتلای نه سي. د فارسي ژبي د "مقبول عام" شاعر حافظ شیرازي د ۱۳۷۶ش = ۱۹۹۷ع کال چاپ دېوان له هغو څوارلسو معتبرو او مستندو نسخو څخه برابر سوی دئ چي د اروابناد استاد داکټر پرویز ناتل خانلري (۱۹۹۰ع مړ) له خوا ځانګړي سوي دي. خو د دې معتبرو او مستندو نسخو تر منځ توپیر دونه زیات دئ چي په درست دېوان کي داسي غزل نسته چي په ټولو نسخو کي دي یو راز ثبت سوې وي. دا چي د پارسي ادب د دغه راز مشهور شخصیت د دېوان دغه حال وي نو د پښتو ارياني خو دي خدای ناره واوري.

ب – د متن لیکونکي او برابروونکي د شخصي قضاوت ښکارسي:

د خطي نسخو کاتبانو او د چاپي متن برابروونکو په متن کي په بې مسئولیتۍ سره لاس وهلی دئ. دوی په خپل رسالت او مسئولیت یا نه پوهېدل یا ئې لاسوهنه د دوی په نزد د اصلاح او سمون په نیت کوله. دوی فکر کاوه چي په دې لاسوهنو سره د منقول عنها نسخې د لیکوال غلطۍ او تېروتني ورسموي خو خبر نه ول چي په دې کار سره ئې د متونو د تاراج او مسخه کولو عملیه تر سره کوله.

لاسوهني که جمع بندي کړو، نتیجه به ئې داسي راووزي:

۱. کاتب د خپلي لهجې تر اغېزې لاندي راځي او د خپل تلفظ او وینګ ارجحیت ئې دې ته اړ باسي چي په متن کي د ده په نظر اصلاحات راولي. (نه) د (څخه) پر ځای راوړي او بر عکس لا هم.

۲. له کاتب څخه د ناپوهۍ او غفلت له اسیته په متن کې بدلونونه راځي او کله کله خو د تلوار له خاطره هم د متن اصلي جوله الیشه کېږي.

۳. کاتبان د ژبې د سوچه کولو په ناروغۍ اخته وي. دوی غواړي له متونو څخه د پردیو ژبو اغېزې پوچې کړي خو پام ئې نه وي چې په دې عمل سره د متن له خپل اصلي مخ څخه پزه هم ورپرې کوي. (وګ: د همدې لیکنې د پښتو سوو لغتو برخه).

ج – د چاپي متونو برابروونکي هم د کاتبانو او ناسخانو په شان د متن په مسخه کولو کې شامل دي. پر دوی باندې هم پورتني بیان سوي حالتونه تطبیق کېدلای سي او پر څنګ ئې نور مشکلات دا وي چې ښايي هغه نسخه یا نسخې، چې دی چاپی متن ورڅخه برابروي، زړه وي، ورَسته وي، شوړېدلې یا اوبو وهلې وي، نیمګړې وي ... او نوري ټکي و ډبري پر رالوېدلي وي او له سم لوستلو ئې ایستلې وي. د متن ترتیبوونکی ئې د خپل عندي قضاوت تر اغېزې لاندې رانقلوي او خپروي ئې.

ښايي د چاپی متونو د تصحیح په کار کې غفلت سوی وي، لوستل ئې سخت وي، توري په مطبعه کې سم نه وي لګېدلي.

ښايي د لیکوال یا شاعر په خپل خط د لیکلو نسخو نه سته والي دې د چاپي متن د ناسم والي عامل ګرځېدلی وي.

د – د مادي ګټې په خاطر نسخې زړول، زړې ښوول، غلطي نېټې وراچول هم د لاسوهنو له پاره زمینه برابروي. زما په کتابتون کې د یوسف و زلیخا یوه خطي نسخه سته چې د کتابت نېټه ئې په عدد او تورو (۹۰۵هـ ق) ښوول سوې ده. خو نسخه له ورایه معلومېږي چې د عبدالودود په نامه یو چا له روس سره د جهاد په کلونو کې د بلوچستان د سورخاب په کمپ

کي خطاطي کړې ده او د دغه تقلب هدف ئې د پيسو تر لاسه کول وو.

هـ – د کتابت او تاليف د نېټو سره ګډول:

د متونو په برابرولو کي د ټولو متنپوهانو پر دا يوه خبره باندي اتفاق دئ چي د متن په تهيه کي بايد هغه نسخه د اصل په توګه ونيول سي چي په زماني لحاظ تر نورو زړه وي. هر څونه چي نسخه زموږ زمانې ته نزدې استنساخ سوې وي، هغونه ئې د تحريف، بدلون او لاسوهنې احتمال زيات وي. د نسخې د زړتابه په برخه کي بيا يوه ستونزه دا ده چي کاتبان پر نسخه باندي د کتابت نېټه ليکي او دا خبره نه ليکي چي منقول عنها نسخه، يعني هغه نسخه چي ده دا خپله نسخه څني رانقل کړې ده، په کومه نېټه ليکل سوې وه.

د متن برابروونکي ته يوازي په پښتو پوهېدل کفايت نه کوي، عربي او فارسي هم ورته په کارده. د نسخو د کتابت تاريخ زياتره په عربي وي. عربي حساب خو ئې بايد هرومرو زده وي. کاتبان د نسخو په پای کي يو راز مکرر عبارتونه راوړي او اکثره په فارسي، عربي يا په دواړو ژبو ګډوډ وي. تمت بالخير ...

کله کله د يوې خطي نسخې په پای کي کومه نېټه په نظم، په نثري عبارت يا په عدد ليکل سوې وي او مصحح فکر وکړي چي دا عدد د استنساخ نېټه ده، خو هغه د کتاب د ليکلو تاريخ وي. يا برعکس؟ د احمدشاه باباد دېوان د پای څلوريځه ئې مثال دئ:

کتاب ختم شو په دوشنبې
يارانو موږ څو تاسي دلې
په آخره ورځ د روژې
سنه هزار و صد شصت و سې

دغه ۱۱۶۳هـ ق ځينو ځېړونکو د دېوان د استنساخ کال ګڼلی دئ؟ چې سهي نه دئ. تفصيل ئې ما د لوی احمدشاه بابا دېوان (مشهور په دېوان هرا)، ۱۲مخ کي بيان کړی دئ.

و- نسخې ته اوبه رسېدل، اوبوزو وهل، په صحافت کي متن کنډو کول، د ګنډلو پر وخت متن ضايع کول هم کله کله د لاسوهني عامل کېدلای سي. مصحح چي له دغه راز ستونزو سره مخامخ سي د متن د بشپړولو له پاره بايد له ځانه تصرف وکړي. د تصرف له پاره که پياوړي او قوي او منطِقي قرينې موجودي نه وي، له ناوړي لاسوهني سره به ئې هيڅ توپير نه وي.

د متونو برابرول ځان ته اصول لري چي نه مراعاتول ئې د دغو تاريخي پاڼو د سوځولو حيثيت لري. د متونو په سمولو کي که د يوې کلمې يا يوې فقرې د لوستلو په برخه کي چا له حدس و ګومان څخه کار واخيست، ګويا پر غلطه روان سوی دئ. د متن په تصحيح کي حدس هغه وخت مجاز دئ چي د احتمال له پاره ئې د نورو معتبرو نسخو ملاتړ موجود وي. هسي هوايي حدس وهل د متونو د برابرولو معتبر پوهان نه خوښوي او په کلکه ئې ردوي. هر چا که د هرې کلمې ثبت ته د شک په سترګه کتل، دغه شخص دقيق متن تهيه کولای سي.

ز – د خطي نسخو ناسمه لوستنه:

د خطي نسخې متن سم نه وي لوستل سوی . کله کله له کاتبانوڅخه زور – زېر پاته سوي وي. (شو)، (شوه) هم لوستل کېدلای سي او سوی هم دئ.

د عبدالقادر خان خټک په دېوان (۱۳۶۸ش چاپ) کي لولو:

حکومت ناستی په پل د جهنم دی
سهل کله د عالـــم حکمرانی ده
(۴۳۹مخ)

ما ته د دغه بیت اول نیم بیتی داسي سم ایسي:

"حکومت ناستی پر پله د جهنم دی"

"پر" خو کاتب او مرتب له خپلي لهجې سره سم اړولی دئ او د دې راز اړوني مثالونه په کلاسیک ادب کي په پېخر دي. د "پل" پر لام باندي په غالب گومان سره زور (فتحه) یا له کاتبه پاته سوې ده او یا مرتب نه ده لیدلې. پر دغه بیت باندي به وروسته نور بیان هم ولولی.

اشرف خان هجري وایي:

نه به وصل د رانجـــا وشي له هــیره
نه به هیر دیدې روشني په رانجا کا
(۴– مخ)

په متن کي "روشن" دئ چي د یوې هجا کمبود په شعر کي سکته راوړې ده. په اصل کي ښایي تر نون لاندي زېر یا له کاتبه پاته سوی وي، یا به د متن چاپوونکي دقت نه وي ورته کړی.

په خطي نسخو کي د اعراب له پاره مشترکه قاعده نسته هر لیکوال او خطاط ئې په خپل فکر او پوهه د تورو پر سر یا تر هغه لاندي ایږدي. لوستونکي زیاتره د دغو حرکاتو په لوستنه کي غلطي کوي. د عبدالقادر خان خټک د دېوان د ۴۳۹ مخ بیت چي مخکي مو راووړ او تبصره مو پر وکړه، دلته بیا هم صدق کولای سي.

حکومت ناستی په پل د جهنم دی
سهل کله د عـــالم حکـــمراني ده

دلته وینو چي په بیت کي "په پل" ثبت سوی دئ چي سم شکل ئې

"په پله" یا "پر پله" دئ. د لام زور (فتحې) ته پاملرنه نه ده سوې یا له کاتبه (زور) پاته سوی دئ او په دې ډول د متن "په پل" باندي ژبپوه د خپل ژبني تحلیل تاداو ایږدي او موږ ئې فکر کولای سو چي د دې تحلیل تاداو به څونه لړزانده او غیرواقعي وي.

ح – زموږ زیاتره متون د سرکاري او رسمي پروژو په خاطر تهیه سوي وي او تر سر تېري سوي وي او د پروژې د بشپړولو له اسیته په متن کي راز راز لاسوهنو لارموندلې وي.

ط – تعجیل:

کله کله پر یوه متن باندي دوه تنه په عین وخت کي کار پیل کړي او هر یو بېړه کوي چي تر ها بل چا دمخه متن خپور او ویاړ ئې تر لاسه کړي. د دغي بېړي او تلوار له خاطره هم په متن کي د لازم دقت اصول تر پښو لاندي کېږي او ناروا لاسوهنو ته زمینه برابرېږي .

ی – او په پای کي باید ووایم چي د متن څېړني لازمه پوهه نه لرل هم د ناروا لاسوهني عامل کېدلای سي.

دوهمه برخه

- پښتو متون د متن څېړنې په رڼا کې
- افغانستان – تر ۱۳۵۲ ش کال وړاندې چاپ سوي متون
- افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون

لومړی څپرکی

پښتو متون د متن څېړني په رڼا کي

دا څپرکی د متونو د کار د حوزو له مخي اوډل سوی دئ او د هري حوزې متون په جلاجلا توګه تر څېړني لاندي نیول سوي دي.

پښتو متون لکه وړاندي چي مو هم اشاره ورته کړې ده، د خپرېدو څو مرکزونه لري او له هر مرکز څخه راپاته آثار د متنپوهني له مخي ارزيابي کېدلای سي. زه به په دې برخه خپل کار د ختيځپوهانو له آثارو څخه راونښلوم او لوستونکي به وګوري چي د ختيځپوهانو کار تر کومي اندازې پوري د متن څېړني پر اصولو باندي ولاړ دئ؟

د ختيځ پوهانو په لاس تهيه سوي متون

۱- برنارد دورن او "کريستوماتي[۱]" ئې:

په پښتو متونو کي د ختيځپوهانو د کار په سر کي لومړی شخص

---

[۱] هيوادمل ليکي چي د کريستوماتي په باب د رشاد څېړنه له متن سره مل چاپ نه سوه خو يوه برخه ئې د کابل مجلې د ۱۳۵۹کال په ځينو ګڼو کي چاپ سوه.(وګ: د اسماءالحسنی سريزه "ک" مخ). دا مجله زما سره نسته. که د ژوند پر مېنه پاته وم او دغه مجله مي لاس ته راغله، د دې حاضر کتاب په دريم ټوک کي به ئې ورسره مل کړم (انشاءالله).

الماني الاصله روسی عالم جوهانزالبريخت برنهارد دورن (۱۸۰۵ – ۱۸۸۱ع) Johannes Albrecht Bernhard Dorn دئ چي د بوريس اندرييويچ دورن Boris Andreevich Dorn په نامه هم يادېدی. پروفيسر بوريس اندرييويچ برنارد دورن د المان د (Saxe- Coburg) په سيمه کي زېږېدلی وو[1] او د روسيې د سن پترزبورگ په ښار کي مړ سوی دئ. ده پر نورو علمي دندو سربېره په پترزبورگ پوهنتون کي د سانسکريټ او پښتو ژبو تدريس کاوه.

دورن د پښتو خريستوماتي (پښتو منتخبات) په نامه د پښتو نظم و نثر کلاسيک متون خپاره کړي دي او زموږ محققين دغه کار د پښتو انتقادي متونو په لړ کي راوړي. کله چي پروفيسر دورن د پښتو کريستوماتي خپروله، د ده د پلرني وطن، المان درو تنو نورو ژبپوهانو فيردريک وولف (۱۷۵۹ – ۱۸۲۴ع)، ايمانويل بيکر (۱۷۸۵ – ۱۸۷۱ع) او کارل لشمان (۱۷۹۳ – ۱۸۵۱ع) د نقدي متونو (Textual Criticism) په برخه کي لومړني اساسي گامونه اخيستي ول او اروپايي څېړونکي د دغو متونو د تهيه کولو په اصولو باندي پوهېدل. طبيعي خبره ده چي پروفيسور دورن هم د دغو پوهانو له کار او زيار څخه ناخبره نه وو او حتی ويلای سو چي دی په خپله هم د همدغو فيلالوجيسټانو په کتار کي ولاړ شخصيت وو. خو کله چي موږ د ده خريستوماتي گورو، په دغه مجموعه کي ټول راغونډ سوي متون د نقدي متنپوهني پر اصولو باندي برابر نه خېژي.

د پښتو خريستوماتي د نثر په برخه کي د افضل خان خټک کليله و

---

[1] د (saxe-coburg) سيمه يوه (Duchy) وه. ډچي ئې هغې سيمي ته ويله چي د (Duke) له خوا به اداره کيدله. (Duke) تر پاچا رالاندي يو اشرافي لقب وو چي د الماني شاهانو په وخت کي رواج وو. دغه سيمه اوس (Bavaria) او (Thuringia) نومېږي.

دمنه (عیاردانش)[1]، د اخوند دروېزه ننګرهاري مخزن الاسلام او د اخوند قاسم فوایدالشریعة، د تورات او انجیل د پښتو ژباړو ځیني نمونې ثبت کړي او د نظم په برخه کي ئې د عبدالقادرخان خټک یوسف و زلیخا، د عبیدالله یوه غزله، د رحمان بابا د دېوان، د میرزا د دېوان، او په خاتمه کي ئې د بابوجان قصیدې نمونې راغونډې کړي دي.

زما سره همدا اوس دپښتو خریستوماتي (Chrestomathy) هغه چاپ پروت دئ چي په ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال د کابل پښتو ټولني دوهم وار چاپ کړی دئ او سریزه ئې د څېړنوال محمدصدیق روهي په قلم په پښتو ژباړل سوې ده.

پروفیسور دورن چي د دغو منتخباتو په سریزه کي کوم مطالب راوړي دي، له هغو څخه معلومېږي چي د دغي مجموعې د ترتیب په وخت کي له ده سره د عیاردانش کومه چاپي نسخه او د ایسټ انډیا هاوس د یوې خطي نسخې اقتباسونه موجود ول[2].

په متن کي ئې دا خبره نه ده ښوولې چي دا متن د چاپي نسخې له مخي ترتیب سوی دئ که د بلینډ له خوا د ورلېږل سوي خطي اقتباسو له رویه. ده د عیاردانش د یوې برخي لغړ متن بې له اختلافي برخو ثبت کړی دئ. نه ئې چاپي نسخه معرفي کړې ده او نه هم د خطي نسخې د اقتباساتو پر ځانګړتیاوو رڼاغېدلی دئ چي په دې ډول څوک ویلای سي چي په خریستوماتي کي د عیاردانش منتخبه برخه د انتقادي متن پر اصولو

---

[1] دا برخه دی د خوشحال خټک له قلمه بولي چي تېروتنه ده.

[2] د خطي نسخې اقتباسونه ورته د ده د ملګري بلنډ (N.Bland) له خوا ورلېږل سوي ول (وګ: د دغي مجموعې د سریزي د پښتو ژباړې اووم مخ).

برابره نه ده[۱].

د ده له سریزي څخه دا هم ښکاري چي د اخوند درویزه د مخزن الاسلام یوه خطي نسخه، د ډاکټر لیډن (Dr.Leyden) له خوا د مخزن الاسلام ژباړل سوي برخي او د لندن په ایسټ انډیا هاوس کي د "مخزن پشتو" نسخه ورته پرتې وې[۲].

ایسټ انډیا هاوس د انګلستان د لندن ښار په (لیډن هال) کوڅه کي واقع او د ایسټ انډیا کمپنۍ مرکزي دفتر هم په همدې هال کي وو. د دغه هال تصویر لاندي وګورئ:

ایسټ انډیاهاوس ـ لندن ، انګلستان

---

[۱] دورن د عیاردانش د ژبي په باب یوه جالبه خبره کوي او وايي: "... عیاردانش د افغانی ژبی د لویدیځې لهجی د لیکنې تر ټولو غوره مثال ګڼل کیدای شی. په حقیقت کی، کومه ژبه چی دی ئې استعمالوی، په لوړه سویه تنقیح شوی ده "(د سریزي اووم مخ). د پښتو د کلاسیکوآثارو ژبه ما (هوتک) په خپل کتاب "له کندهاره تر اټکه" کي د پښتو له لویدیځې لهجې سره مقایسه کړې ده او خورا ډېر مشابهتونه مې ښوولي دي دا کتاب پروسږ کال (۱۳۸۹ش) کال په کندهار کي د علامه رشاد خپرندویه ټولني له خوا چاپ سو.

[۲] د مخزن پښتو دغه نسخه د (Professor D.Forbes) له خوا ورته لیږل سوې وه. (وګ: د نوموړي سریزي اووم – نهم مخونه).

په خريستوماتي کي د مخزن الاسلام انتخابي برخي هم د نقدي متن پر اصولو باندي ډېري برابري تهيه سوي نه دي او اختلافي بديلونه او توپيرونه ئې ښوول سوي نه دي خو په سريزه کي د مخزن په باب او په هغه کي د کارول سوي ژبي پر ځينو ځانګړ تياوو روڼا اچول سوې ده چي دا کار ئې د نقدي متن برابرولو له اصولو سره سم دئ.

د خريستوماتي په نثري برخه کي دريم متن د فوايدالشريعة دئ چي د دورن د خپلوځر ګندوونو له مخي له هغي نسخې څخه اقتباس سوی دئ چي مستېر بليندې ورسپارلې وه. (وګ: د سريزي څوارلسم مخ). مستېر بليندې بيا دغه نسخه د ايسټ انډيا هاوس له کومي بلي نسخې سره مقابله کړې وه او د دورن په وينا ئې "د يو زيات شمېر مشکوکو او نامفهومو عبارتونو پر تلنه هم پرغاړه" اخيستې وه.

دورن نه د خپلي نسخې او نه هم د ايسټ انډيا هاوس د نسخې په معرفۍ کي څه ليکلي دي او نه ئې هغه "مشکوک او نامفهوم عبارتونه" راښوولي دي چي د مستېر بليندې له خوا ئې "پر تلنه" سوې وه. دا کار ئې د متن څېړني له اصولو څخه سرغړونه ده. خو ده يو کار له همدې اصولو سره برابر کړی دئ او هغه دا چي د اقتباس سوي متن ځيني هغه برخي ئې چي د جمال الدين الحسيني له کوم فارسي اثر څخه اخيستل سوي دي او د دغه فارسي اثر يوه نسخه بيا هغه وخت د سن پترزبورګ په شاهي کتابخانه کي موجوده وه، مقايسه کړي دي[1].

---

[1] علامه رشاد دغه اثر فارسي اثر او د هغه مؤلف مورږ ته داسي راښيي: "د فوايدالشريعت وروستي څو بابه چي د حضرت پيغمبر ﷺ شمائل پکښي څېړل سوي دي، د امير جمال الدين عطاءالله بن فضل الله الحسينی الهروي (۹۲۷هـ ق مړ) له "روضة الاحباب فی سيرالنبی والآل والاصحاب" څخه اخيستل سوي دي (وګ: د ګلشن روه د سريزي ۳٦مخ – ۱۳۵٦ش چاپ).

د تورات د پښتو ترجمې اقتباس ور ته پروفيسر روډيګر (Professor Rodiger) ورلېږلی وو او اصلي نسخه ئې نه وه کتلې او طبيعي ده چې د نقدي متن حکم ورباندي کېدلای نه سي[1].

د پښتو انجيل اقتباسات ئې له هغې چاپي نسخې څخه کړي دي چې په ۱۸۱۸ع کال په سيرامپور کي چاپ سوې وه. نورتفصيل ئې نسته. دا متن هم نقدي متن نه سو بللای[2].

د خريستوماتي په منظومه برخه کي لومړی د عبدالقادرخان خټک "يوسف زليخا" ده چي په فارسي کي نورالدين عبدالرحمن جامي (۱۴۱۴ – ۱۴۹۲ع) نظم کړې ده. پروفيسر دورن د عبدالقادرخان خټک د دغي پښتو ترجمې اقتباسات له يوې نسخې څخه رااخيستي دي چې د مسټر بلينډ له خوا ورکول سوي ول. ټول متن يو سلو اته مخه دئ. د يوسف زليخا دغه اقتباس سوي متن ته هم انتقادي نه سو ويلای.

دوهمه منظومه ټوټه د عبيدالله نومي شاعر يو نظم دئ چي په کتاب کي "غزل" او په سريزه (پنځلسم مخ) کي بيا قصيده بلله سوې ده چي دا دواړي خبري سمي نه دي. پروفيسر دورن وايي چي دا غزله؟ د رحمان بابا د دېوان پره يوه پاڼه باندي کښل سوې وه. دې نظم ته ئې غزل ويلې ده په داسي حال کي چي د نظم تر مطلع وروسته د هر بند درې مصرعوي قافيوي

---

[1] پروفيسر روډيګر د جرمني په (Saxony-Anhalt) ايالت کي د (Halle) ښار اوسېدونکی وو. دا ښار د دغه ايالت په جنوب کي د (Salle) رود پر څنډه پروت دئ. پروفيسر روډيګر د عبراني ژبي ماهر وو او د ده په لاس د (Gesenius) د عبراني ګرامر څورلسم چاپ بيا چاپ سوی دئ. د دغه ګرامر مؤلف هنريک ويلهلم جيسينيوس (۱۷۸٦ – ۱۸۴۲ع) الماني اورينټاليست (orientalist) وو.

[2] سيرامپور د هند د لوېديځ بنګال په ايالت کي د هوګلي (Hooghly) سيند پر غاړه د يوه ښار نوم دئ. هوګلي سيند د ګنګا رود يو ښاخ دئ.

هماهنګۍ لري او څلرمه مصرع د مطلع قافیه تعقیبوي. دغه راز نظمو ته د شعر په اصنافو کې "مربع" ویل کېږي او د غزل نوم پر ایښوول تېروتنه ده. نه ئې د رحمان بابا د دیوان له لیک سره د عبیدالله د نظم د لیکدود پر مشابهت یا اختلاف باندي څه ویلي دي او نه به ورته د شاعر په باب د څېړني امکانات میسر ول.

تر دې وروسته د رحمان بابا له دیوان څخه ښه زیاته برخه اقتباس سوې ده چي ۵۹ مخه ئې نیولي دي. پروفیسر دورن ویلي دي چي له ده سره د دغه دیوان دوې نسخې وې، له یوې سره د میرزا دیوان هم یو ځای ګنډلی وو. دورن دا نسخه له فون فرین څخه تر لاسه کړې وه او بله نسخه دورن ته د تهران په دربار کي د روسیې د سفارت سکرتري ورکړې وه. ده متن د همدې دوهمې نسخې له مخي برابر کړی دئ او د لومړۍ نسخې بدیلونه ئې په لمنلیکونو کي راوړي دي. په سریزه کي ئې د دې دواړو نسخو لیکدودي توپیرو ته هم اشاره کړې ده او په مثال کي ئې (ړ) او (ژ) راوړې ده چي په یوه نسخه کي (ړ) او په بله کي (ژ) کښل سوې ده. ده د دغو دوو نسخو پر توپیرو باندي د تبصرې وعده د دې نظمونو دوهم چاپ وخت ته پرې ایښې ده خو دا وخت ئې له بده مرغه موندلی نه دئ.

په هر صورت په خریستوماتي کي د رحمان بابا د دیوان منتخب کلام یوازنۍ برخه ده چي له نیمګړتیاوو سره سره بیا هم د متن څېړني پر تول تر زیاتي اندازې برابره خېژي.

د دې مجموعي ورپسې برخه د میرزا له دیوان څخه منتخبات دي. دا برخه له یوې واحدې نسخې څخه تهیه سوې ده او له واحدې نسخې څخه د متن تهیه کول په اوس وخت کي لا هم چي د متن څېړني اصول وضعه سوي او عام سوي دي، مشکل کار دئ. پروفیسر دورن هم د دغې برخې په باب د ستونزو خبره کوي او د میرزا د کلام پر سخت والي باندي ئې حمل

کوي. دی وايي: "د مرزا شاعرانه ترهات ډېر مشکل او د رحمان د اشعارو نه اوچت دی. د املا په لحاظ د اخوند دروېزه له ليکنو سره نږدې ښکاری" (د سريزي شپاړسم مخ).

د مرزا کلام رشتيا هم د رحمان بابا د کلام سلاست نه لري او د موضوع په لحاظ هم د تصوف غامض مطالب د شعر په قالب کي بيانوي. دغه غُمض ئې د کلام په پوهېدنه کي مشکلات پېښ کړي دي او له همدې اسيته پير محمد کاکړ ويلي دي:

د ميرزا شعر به ښه وو ولي درېغه
په وحشي الفاظو ده کړ ويران شعر
(دېوان – ۷۷مخ د صحاف چاپ)

د پښتو منتخباتو د متني برخي وروستي ديارلس مخه د بابوجان قصيده ده او په دې برخه کي پروفيسر دورن خپله تبصره په دوو ليکو (کرښو) کي ځای کړې ده او کښلي ئې دي دا يو مذهبي نظم دئ "چي بابوجان له عربي څخه رااړولی دی" (د سريزي اوولسم مخ).

د پښتو منتخبات وروستي دوه سوه دېرش مخه لغت نامه (Glossary) ده چي په سريزه کي ئې د دغه کار پر مشکلاتو باندي خبري کړي دي. د دورن پر دغه کار باندي بړغېدل زما د همدې کتاب موضوع نه ده خو که څوک پر پښتو قاموسونو او فرهنگونو باندي څېړنه کوي، د دورن د کار يادونه له ضرورياتو څخه ده.

د دورن په پښتو منتخباتو کي د راغلو متونو عکسي چاپ نسته چي د هغو له مخي موږ د نسخو پر ليکدود باندي وړغېږو او همدا نيمگړتيا په خپله پر دې خبره باندي شهادت ورکوي چي دا منتخبات سره له دې چي د پښتو ژبي په ادبي تاريخ کي فوق العاده اهميت لري خو په مجموع کي ويلای سو چي د پښتو خريستوماتي مؤلف په ځينو محدودو برخو کي د

نقدي متن څېړني اصول پالللي دي ځکه ئې په پښتو کي د دغي پوهني پر لور لومړنی ګام بللای سو.

۲ - هنري جورج راورټي او "ګلشن روه" ئې:

تر پروفیسر بوریس اندرېیویچ دورن وروسته د انګرېزي افسر هنري جورج راورټي (۱۸۲۵ – ۱۹۰٦ع) Captain H.G.Raverty "ګلشن روه" نومې مجموعه مخي ته راځي. ګلشن روه واردواره په ۱۸٦۰ع کال کي د انګلستان په هرتفرډ (Hertford) کي، دوهم وار په ۱۸٦۸ع په لندن کي او دریم وارپه ۱۹۷۷ع کال په کابل کي خپور سوی دئ. پر دغه وروستي چاپ باندي د پوهاند عبدالشکور رشاد (۱۹۲۱ – ۲۰۰۴ع) په قلم ۱۹۲ مخیزه څېړنه سوې او د همدې چاپ په سر کي راغلې ده. په دغه څېړنه کي د هنري جورج راورټي د ژوند، په پښتو کي او پر پښتو باندي د هغه د علمي آثارو او په خپله د ګلشن روه مجموعې پر محتویاتو، د هغې پر شکلیاتو، لیکدود او نورو ژبنیو ځانګړتیاوو باندي عالمانه خبري سوي دي. زه د دې مجموعې پر ترتیب او تدوین باندي د متن څېړني د اصولو په رڼاکي یو څه ږغېږم.

ګلشن روه نومې مجموعه د نثر او نظم دواړي برخي لري. د نثر په برخه کي ئې د افضل خان خټک د تاریخ مرصع، د اخوند قاسم د فوایدالشریعة، د افضل خان خټک د علم خانه دانش، د بابوجان د کتاب[1]، د اخوند درویزه ننګرهاري د مخزن الاسلام[2] او د عبدالقادرخان خټک له

---

[1] د علامه رشاد د تحقیق له مخي په ګلشن روه کي د بابوجان منتخبات نثر نه دئ.

[2] په ګلشن روه کي د دغه کتاب نوم مخزن الاسرار راغلی دئ چي تېروتنه ده. د اخوند درویزه دغه اثر خوشحال خان خټک په سواتنامه کي هم "مخزن الاسرار" بللی دئ.

ګلدسته څخه منتخبې برخې راغلي دي. د نظم برخه ئې د رحمان بابا، خوشحال خان خټک، حمید مومند، خواجه محمد، میرزاخان انصاري، محمدکاظم خان شیدا، اشرف خان خټک، یوسف زلیخا (د عبدالقادر خټک ترجمه)، د عبدالقادر خان خټک او د احمدشاه ابدالي له دېوانو څخه منتخب اشعار لري.

دا مجموعه په داسي وخت کي خپرېږي چي د افغانستان تاریخي هیواد د کورني نفاق په لمبو کي د نن په شان سوځي او څوک د علم او ژبي خوا ته لږ پاملرنه لري. پښتو آثارو او قلمي نسخو د "انځرګل" حیثیت مونلی وو چي نوم ئې وو خو پیدا کول ئې د غره خاته وه. د پښتو شاعرانو او مؤلفینو آثار زیاتره د پښتنو د خپلي بې غورۍ له امله د دوی له پلرني ټاټوبي څخه بهر وتلي ول. د مجموعې مؤلف چي اصلاً نظامي افسر خو پر څنګ ئې د ژبو او تاریخ د مطالعې په برخه کي د پوره صلاحیت څښتن هم دئ، د پښتو آثارو د راغونډولو او د خپل مطبوع دولت د استعماري ګټو د خوندي کولو له پاره د پښتو ژبي د زده کړي په اهمیت پوره خبر دئ. ده خپل دغه کتاب اصلاً د پښتو ژبي د زده کړي په نیامت کښلی دئ.

مؤلف د متونو د تصحیح او برابرولو په اړتیا او اصولو باندي ښه پوره پوه ښکاري. ځکه د ده د علمي فعالیت په زمانه کي اروپایي متنپوهانو د متن څېړني اصول تر چاڼ ایستلي ول. د مجموعې په سریزه کي هنري جورج راورټي داسي وایي:

"په دي کتاب کښِ مي حصي له لسو کتابو د نظم او شپږو کتابو د نثر درجي کړي دي ... دا واړه په نظر دقیق او فکرعمیق سره مقابله شوي دي له څو زړو نسخو سره چه مشهوري دي او له نورو کتابو سره چه په لاس مي اتفاقا راغلي وؤ...." (وګ: دیباچه ۴ – مخونه. نقل قول د ګلشن روه په

خپل ليکدود اخيستل سوی دئ).

خو دی د خپلو اقتباسو منابع، يعني هغه خطي نسخې چي استفاده ئې ځني کړې ده، نه معرفي کوي او نه هم د متن اختلافي بديلونه راوړي چي د هغو له مخي لوستونکی د ده د مقابلې کار وڅېړلای سي.

لکه ده چي هم د همدې ديباچي په پای کي اشاره ورته کړې ده، ده د يوه بل اثر د ليکلو تابيا درلوده او غوښتي ئې دي چي په هغه کي د دغو اقتباسو د ويونکو او ليکونکو په باب ورغږېږي، ځکه ئې نو دا اثر بې له کومي تبصرې او حواشيو ترتيب کړی دئ. له همدې امله موږ د ګلشن روه مجموعه د متن څېړني پر اصولو باندي برابره نه سو بللای خو له اهميته ئې په هيڅ ډول سترګي نه پټوو. همدا منابع ول چي زموږ د ژبي د ادبي خوځښت له پاره ئې د شلمي پېړۍ د سر په کلونو کي تاداوونه جوړ کړي ول او زموږ محققينو په دې برخه کي نور محققانه آثار نه درلودل يا ئې بيخي لږ درلودل. تر "ګلشن روه" د "پښتومنتخبات" (کريستوماتي) د متن څېړني پر اصولو باندي نسبتاً سمه خېژي.

۳- دارمستتر او "د پښتونخوا د شعر هار و بهار" ئې:

جيم دارمستتر (۱۸۴۹ – ۱۸۹۴ع) فرانسوی عالم وو چي د فرانسې په يوه پخواني ايالت الزاس (Alsace) کي له يهودي مور و پلار څخه زېږېدلی وو[1]. د دوی د کورني نامه (Darmesteter) ريښه په دارمستات

---

[1] د الزاس ايالت د راين (Rhine) رود پر لوېديځه غاړه د سويتزرليند پولي ته نزدې پروت دئ. دا ايالت تر ۱۸۷۰ع کال وروسته د جرمن امپراتورۍ يوه برخه سوه.

(Darmstadt) کي د دوی د پخوانۍ استوګني له ځای سره اړه لري[1].
دارمستتر په پاریس کي تحصیل وکړ او تر تحصیل وروسته په (College de France) کي د پروفیسر په توګه مقرر سو. ده په ۱۸۸۶ع کال له یوه هیئت سره هندوستان ته سفر وکړ او هورې ئې د پښتنو اولسي سندري راغونډې کړې.

جیمزدارمستتر له یوې انګلیسۍ لیکوالي سره واده وکړ چي نوم ئې (Anges Mary Frances Robinson) وو. دارمستتر په ۱۸۹۴ع کال مړ سو. ده له شرقي ژبو سره دومره مینه درلوده چي پر قبر ئې لا هم د "شب درمیان و خدا مهربان" جمله په فارسي رسم الخط لیکل سوې ده.

د دارمستتر مشر ورور ارسین دارمستتر (۱۸۴۶ - ۱۸۸۸ع) هم فیلالوجیست وو.

د جیمز دارمستتر مشهور پښتو اثر "د پښتونخوا د شعر هاروبهار نومېږي چي واردواره په ۱۸۸۸ع کال په پاریس کي چاپ سو چي تر دغه چاپ نهه اتیاکاله وروسته په کابل کي د پښتو ټولني له خوا د دریم وار له پاره بیا چاپ سو. پر دغه چاپ باندي د جیمز دارمستتر پېژندګلوي ښاغلي دکتور روان فرهادي په فارسي کښلې او ښاغلي حبیب الله رفیع په پښتو اړولې ده او توضیحات ئې د پوهاندحبیبي په قلم لیکل سوي دي. د پښتونخوا د شعر هاروبهار د اولسي ادبیاتو یوه مجموعه ده چي د خلکو له سینو څخه راغونډې سوي دي. د متن څېړني پوهان ټول په دې عقیده دي چي متن باید هرومرو تحریري وي. د شفاهي ادبیاتو راغونډول د متونو په کار کي نه سي راتللای او له همدې اسیته زه د دارمستتر پر دغه اثر باندي زما په همدې کتاب کي د ویلو څه نه لرم.

---

[1] دارمستات په جرمني کي د یوه ښار نوم دئ.

د جیمز دارمسستر مقبره

۴- پادري هیوز او "کلیدافغاني" ئې:

کلید افغاني د تامس پاټریک هیوز (۱۸۳۸ - ۱۹۱۱ع) په زیار د پښتو نثر او نظم راټوله سوې مجموعه ده چې په برتانوي هند کې د هغو انګلیسي زده کوونکو له پاره د تدریسي کتاب (Text Book) په توګه لیکل سوی او د پنجاب د انګلیسي حکومت تر نظارت او حمایې لاندې د ۱۸۷۲ع کال په نومبر کې د لاهور په سرکاري مطبع کې چاپ سوی دئ. د کتاب تر نامه لاندې "منتخبات د نثر او د نظم د پښتو ژبې" عبارت هم لیکل سوی او مُرَتِّب ئې "پادري هیوزصاحب ساکن د پښاور" ښوول سوی دئ.

د دغه کتاب په سر کې د "ګنج پښتو" په نامه یو کتاب دئ چې د

هشنغر د تنګي اوسېدونکي مولوي احمد کښلی دئ. دغه کتاب د کلید افغاني ۱۲۸ مخونه نیولي دي.تر دې وروسته (تاریخ د سلطان محمود غزنوي) راځي چي له (تاریخ فرشته) څخه د مولوي احمد په قلم په پښتو ترجمه سوی دئ. دا ترجمه په ۷٦ مخو کي ځای سوې ده. ورپسې د افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) د هغې برخي یوه حصه رانقل سوې ده چي تر دې پخوا هنري جورج راورټي په (ګلشن روه) کي رااخیستې وه. په کلید افغاني کي د ګلشن روه له له اقتباسي برخي څخه (۴۹مخه) رااخیستل سوي چي د کلید افغاني په ۳۵مخونو کي ځای سوي دي.پر دغه ځای باندي د کلید افغاني د نثر برخه پای ته رسېږي او بیا نو د نظم په برخه کي وار د واره "قصه د شهزاده بهرام او د ګل اندامي، تصنیف د فیاض" راځي (۵٦مخه)، ورپسې د "انتخاب د دیوان د عبدالرحمان مهمند ساکن د بهادر کلي" (۳۱مخه)، بیا "انتخاب د دیوان د خوشحال خان خټک" (۳۰مخه)، تر هغه وروسته د (چمن بې نظیر) په نامه د پنځه دېرشو پښتو شاعرانو ګلچین شروع کېږي چي په هغو کي پر خوشحال خان او عبدالرحمان سربېره د دغو شاعرانو د نظم نمونې د الفبې په ترتیب راوړل سوي دي:

معزالله (۳ غزلي)، شیدا (۲ غزلي)، کامګار (۳ غزلی)، حمید (۳ غزلي)، محمدي (۴ غزلي)، یونس (۳ غزلي)، صدیق (۲ غزلي)، کاظم، فتح علي، پیرمحمد، خواجه محمد، غفور (۲ غزلي)، علیم، صدر خوشحال (۲ غزلي)، اشرف (۳ غزلي)، خوشحال (۲ غزلي)، (قلندر ۲ غزلي)، فاضل (۳ غزلي)، دولت، صمد، ابوالقاسم، احمدشاه، رحمان، عصام، میرزا، عبدالقادر (۲ غزلي)، سکندر، حسین (۲ غزلی)، براهیم، عبدل (۲ غزلي)، عثمان (۲ غزلي)، مهین، فضیل، احمد.

پر دغه ځای "کلیدافغاني تمام شه" عبارت راغلی دئ او تر هغه

وروسته "انشاء د پښتو" شروع کېږي چي پنځلس مخه ئې نیولي دي او په هغو کي نونس (۱۹) پښتو خطونه (مکتوبونه) راغلي دي. د کلید افغاني ټول مخونه له غلطنامې پرته (۴۱۸) دي. له دې سره د پادري هیوز دوې مقدمې هم سته چي په انګرېزي ژبه ئې کښلي دي.په هغو کي د کلید افغاني په تهیه کولو او کښلو کي ئې د مولوي احمد د همکارۍ یادونه په ښو الفاظو کي کړې ده او هغه ئې خپل دوست او عالم افغان (پښتون) بللی دئ.

کلید افغاني د پښتو نظم و نثرد یوې خطي مجموعې د ارزښت په اندازه ځای لرلای سي. متن ئې په لاس خطاطي سوی دئ خو د خطاط نوم ئې نسته. د متن په ترتیبولو کي د متنپوهني د اصولو څرک کورټ نه پکښې لیدل کېږي. نه ئې خطي مأخذونه راښوولي دي، نه ئې د ترتیب و تنظیم اصول. له همدې اسیته زه هم د نورو تبصرې له پاره څه نه لرم.

د کلیدافغاني مجموعه دوهم وار د ښېړندوی عبدالله خدمتګار په سریزه په دوو وروستیو پېړیو کي د پښتو چاپ شوو آثارو د سیمینار په مناسبت د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختیا او پیاوړتیا آمریت له خوا د ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۱ع کال د زمري پر ۱۵مه چاپ سوی دئ. د دغه چاپ په سر کي د وخت د اطلاعاتو او کلتور وزیر پوهاند دوکتور نوین یوه یادونه راغلې ده (۱مخ) وروسته د (خدمتګار څو خبري) سته چي په هغو کي د استعماري هیوادو پر پراختیا غوښتونکي پالیسي باندي رڼغېدلی دئ او د کلیدافغاني دمولف پر هلوځلو ئې روڼا اچولې ده او په ضمن کی ئې د کتاب معرفي هم کښلې ده. دغه راز ئې د مؤلف پادري هیوز د مقدمو پښتو ترجمه هم رانقل کړې ده چي مترجم ئې (صفی الله اسدسفیر) ښوولی دئ. ښېړندوی خدمتګار د کتاب پر مطالبو او اشخاصو باندي په ۱۱۵مخو کي ښه مغزن تعلیقات کښلي دي او د هغو په پای کي ئې د الفبا پر ترتیب څلور مخه لغتنامه هم کښلې ده.

د دې حاضري ليکنې په وخت کې ما (هوتک) ته د کليد افغاني د دغه دوهم چاپ کاپي سوی چاپ پروت دئ چې نه ئې د ناشر او نه ئې د چاپ د ځای نوم سته. غالباً به په پاکستان کې له اجازې پر ته چاپ سوی وي. دغه کاپي ښاغلي جهاني د استفادې له پاره له ويرجينيا څخه رالېږلې ده چې مننه مې مخکې هم کړې ده.

د تامس پاټريک هيوز په باب په افغاني منابعو کې چا ډېر څه نه دي کښلي او زه غواړم چې د ده پر ژوندليک باندې همدلته يو څه وږغېږم.

Thomas Patrick Hughe (۱۹۱۱ – ۱۸۳۸) د ۱۸۳۸ع کال د مارچ پر ۲۶مه د انګلستان په هنلي شرافساير (Henley Shrophsire) نومي کاونټي کې زېږېدلی دئ. (شرافساير) اوس د (شراپشاير – Shropshire) په شکل تلفظ کېږي. دغه سيمه د انګلستان د (Wales) په لوېديځ کې پر ته او په دولتي تشکيلاتو کې د جنوبي ميډليندز يوه ناحيه ده.

د هيوز د پلار و نيکه په باب زيات معلومات نسته. پلار ئې تامس هيوز نومېدی او اسپوان (ژرندګړی) وو. د هيوز مور و پلار له دوو اولادونو سره يو ځای دلډلو (Ludlow) په ښارګوټي کې، چې د (Teme) رود پر غاړه پروت دئ، ژوند کاوه. پلار ئې د ده په لس کلنې کې مړ سو. په ۲۶ کلنۍ کې ئې د ۱۸۶۴ع کال د اګسټ پر ۱۷مه له اليزالوئيډ (Eliza Lloyd) سره په مانچسټر کې واده وکړ. تر واده تقريباً يوه مياشت دمخه هيوز د عيسوي مبلغينو په ټولنه کې شامل سوی وو او ډېر ژر يعنې د ۱۸۶۴ع کال د سپتمبر پر دوولسمه ئې پېښور ته د عيسوي مُبَلِّغ په توګه حرکت وکړ او هورې شل کاله پر دغه دنده باندې پاته سو. اته اولادونه ئې په پېښور کې وزېږېدل چې دوه ئې د کولرا په ناروغۍ په وړکتوب کې مړه سول او نور ژوندي پاته سوي اولادونه ئې په هماغه وړکتوب کې بير ته انګلستان ته له خپلې مور سره يو ځای ولېږل. دی به په څو کلونو کې يو وار

انګلستان ته ورتلی. په پېښور کې د هیوز ټول شل کلن ژوند یا شاوخوا کلیو او ښارونو ته په سفر کي یا په خپل دفتر او حجره کي تېر سوی دئ. هیوز ته په پېښور کي د ده د استوګني په وخت کي معلومه سوې وه چي پښتانه په مېلمه پالنه کي مشهور دي او مېلمه پال څوک ئې خوښېږي هم. ځکه نو ده ځانته خپله حجره جوړه کړه چي تل به له مېلمنو ډکه وه. ده په پېښور کي د یوې کلیسا په جوړولو کي ستره ونډه واخیستله. دی پوهېدلی وو، چي د عیسوي تبلیغ پر وخت د سیمي د کلتور او ژبي زده کړه ډېره مهمه ده او په همدې منظور ئې نه یوازي پښتو ژبه زده کړه، بلکي خورا نادري پښتو قلمي نسخې ئې د خپل تېروني پښتانه اشنا مولوي احمد په توسط راغونډې کړې. دا نسخې ئې په پېښور کي د ده د ماموریت تر پایته رسېدلو وروسته د انګلستان موزیم ته وبخښلې. هیوز د سیمي د اوسېدونکو په خوی و عادت دومره بلد سوی وو، چي د خپلي جوړې سوي کلیسا ودانې ئې د یوه مسجد په شکل ډیزاین کړې او ډیکور کړې وه. پر سر ئې منارې ورکړې وې او په دننه کي ئې هم سیمه ییز مواد په خپله سلیقه سره اوډلي وو.

هیوز په پېښور کي تر شلو کالو اوسېدلو وروسته انګلستان ته ستون سو. هورې ئې ځان ته مناسبه دنده و نه موندله او د ۱۸۸۴ع کال د مي پر ۲۱مه ئې له خپلو پنځو اولادو سره مخ پر امریکا ونیو. کشر زوی سیدني ئې په انګلستان کي پرېښوو. په امریکا کي ئې د نیویارک ښار په کلیساوو کي کارونه وکړل او په ۱۹۱۱ع کال مړ سو.

پادري هیوز رسمي زده کړې بشپړې کړې نه وې خو یو شمېر افتخاري لقبونه ئې د کار په دوران کي ګټلي ول. په ۱۸۷۶ ع کال ئې د الهیاتو لیسانس او ۱۸۸۶ع کي ئې په همدغه برخه کي دوکتورا د (Archobishop of Canterbury) له خوا تر لاسه کړې وې او په ۱۸۹۷ع

کال ئې په اناپولیس کې له سینټ جان کالج څخه افتخاري (LLD) هم اخیستې وه. دی ډېر پر کاره لیکوال او محقق وو. د مرگ تر وخته پورې ئې قلم له لاسه وانه چاوه. د ده د کار ساحه د عیسویت تبلیغي اورشو وه خو په دغه بهیر کې ئې پر اسلام، پښتو او پښتنو باندې هم لیکنې کړې دي. د هیوز څېړنې د برنارد دورن، کپتان راورټي، دارمستتر او بیلیو له څېړنو سره توپیر لري. دغو یاد سوو ختیځ پوهانو تر یوې سیاسي تگلارې لاندې خپلې څېړنې کړې دي خو د پادري هیوز ماموریت یا میشن ایډیالوژیک وو. په سیاسي او استعماري اهدافو کې د مفتوحه سیمو د کلتور او ژبو زده کړه د سیاست له پاره استخدامېږي او د هغو د مسخه کولو اړتیا پکښې مطرح نه وي. خو په ایډیالوژیک ماموریت کې د محقق تلاښ د خپلې ایډیالوژۍ د خپرېدلو له پاره وي او په دې لړ کې د هر راز کلتوري او مذهبي مسخ او تحریف له پاره ایډیالوژیک جوازونه لري. د همدې استدلال له مخې زما مشوره زما د دې حاضر کتاب درنو لوستونکو ته دا ده چې د اسلام، پښتنو او پښتو په برخه کې د هیوز لیکنې په دقت او لازم احتیاط سره ولولي.

د پادري هیوز په سوو لیکنوکې دا لاندې کتابونه او مقالې د افغانستان، پښتو، پښتنو او اسلام په باره کې لیکل سوي دي:

- کلیدافغاني چې پورته مو معرفي کړې ده.
- سیاه پوش کافران (۱۸۷۳ع کال)
- افغانان
- افغاني جنډه (۱۸۷۴ع)
- د شیخ عبدالقادر ابن شاه ولي الله دهلوي د قرآن اردو ترجمې ته په انگرېزي ژبه مقدمه (۱۸۷۶ع)
- د سوات اخوند (۱۸۷۶ع)

- د کاشغر پاچهي (۱۸۷۶ع)
- دیوان عبدالرحمان د مولوي احمد په مرسته (۱۸۷۷ع لاهور)
- د اسلام پر مذهبي سیستم باندي یوه کتنه (۱۸۷۷ع)
- د پښتنو اسرائیلي منشاء (۱۸۷۷ع)
- د نجد وهابیان په هندوستان کي (۱۸۷۷ع)
- افغان او پټان
- آیا پېښور په افغانستان کي شامل دئ؟ (۱۸۸۲ع)
- د مانکي ملا (۱۸۸۳ع)
- د اسلام ډکشنري (۱۸۸۵ع)
- د زمري سر له کابل څخه (۱۸۹۲ع)

په پېښور کي د پادري هیوز د تبلیغي او سیاسي ماموریت، پښتو ته د ده د کار پر څرنګوالي او د ده د لیکنو څېړنه به په هغه کتاب کي، که د خدای رضا وه، ولولئ چي ما (هوتک) ئې د کښلو اراده کړې ده.

۵- هنري بیلیو (H.W.Bellew) او "دېوان خوشحال خان" ئې:

دغه کتاب د هارون خپل په قلم داسي معرفي سوی دئ:

دیوان خوشحال خان

شاعر: خوشال خان خټک

سموونکی: ډاکټر هـ. و. بیلو، چي د خوشال خان خټک د لمسي (افضل خان خټک) د قلمي نسخې له مخي ئې د دېوان د تصحیح او تنقیح چاري بشپړي کړي دي.

خپروونکی: نامالوم. کتاب د سلطان بخش داروغه په اهتمام چاپ سوی دئ.

د چاپ ځای: د جېلخانې مطبعه، پېښور.

د چاپ کال : ۱۲۸۷هـ ق/ ۱۸۶۹م

ټول مخونه: ۶۰۷

موضوع: دا چاپ تر دغه مهاله، د خوشال خان خټک د دېوان تر ټولو بشپړ متن دئ، چي پر غزلو او ترجیع بندو سربېره، څلوریځي هم پکښي چاپ سوي دي. دېوان د کښته پښتنو په لیک دود کښل سوی دئ؛ او د چاپ کیفیت یې ښه نه دئ.

په بریټیش کتابتون کي د الماری نخښه: ۱۴۱٦۳.d.۱۳

په بریټیش کتابتون کي، د خوشال خان خټک د دېوان د خطي نسخو او د هغه د دېوان د ځینو غوره سوو بڼو د الماری نخښي دا دي: (وګ: خپل، هارون، د پښتو د پخوانیو چاپي آثارو تشریحي کتابښود، بېنوا ویبپاڼه).

ښاغلي هارون خپل د دغه چاپ نور تفصیل نه دئ ورکړی او ما هم دغه چاپي نسخه نه ده کتلې. خو دونه راته معلومېږي چي دا نسخه د خوشحال خان د دېوان دوهمه برخه ده چي تر لومړی برخي یو کال وروسته د همدغه ختیځ پوه په همت خپره سوې ده.

هیوادمل په "ننګیالی د زمانې" ۱۸۱مخ کي لیکي: "د خان دېوان لومړی ځل پېښور د جیل په مطبعه کي د دوکتور بیلیو په زیار د سلطانبخش داروغه په اهتمام چاپ شوی دی. د دې نسخې لومړی برخه ۸۹ مخه ده په ۱۸۶۹م کال چاپ شوې دویمه برخه ئې چي په ۶۰۸ مخ کي پای ته رسېدلې په ۱۸۷۰م کال چاپ شوې ده. دواړه برخې ئې یو ځای صحافي شوې او په یوه ټوک کي وړاندې شوې دي...".

دې ته ورته عبارت د خوشال خان خټک کلیات (چاپ – دانش) په سریزه کي هم اخیستل سوی دئ.

د دوکتور بیلیو د خپلي یادوني له مخي دغه دېوان د افضل خان خټک له نسخې سره مقابله سوی دئ.

دوهم څپرکی

پښتو متون د متن څېړني په رڼا کي

(افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وړاندي چاپ سوي متون)

په افغانستان کي د پښتو انتقادي متونو د تهیه کولو کار، لکه د پښتو ادب نور اساسي کارونه، د علامه عبدالحي حبیبي (۱۹۱۰ – ۱۹۸۳ع) په لاس له نن څخه دواویا کاله مخکي په کندهار کي پیل سوی دئ. علامه مرحوم کله چي په کندهار کي د طلوع افغان اخبار د چلولو مسئولیت پر غاړه لاره، په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال کي ئې د "خوشحال خان خټک مرغلري" په نامه د پښتو د پلار خوشحال خټک کلیات چاپ کړ. زه به په افغانستان کي د نقدي متن څېړني په باب خپل تحقیق له همدې کتابه راونښلوم.

۱- د خوشحال خان خټک مرغلري:

د خوشحال خان دغه کلیات په څلورو برخو (غزلیات، قصائد، رباعیات، مقطعات او متفرقات) کي له څلورو خطي نسخو او څو چاپي نسخو له مخي د اروانښاد علامه عبدالحي حبیبي په تصحیح او تحشیه ترتیب سوی او په ۱۱۲۸مخو کي د پنځو سوو ټوکو په تېراژ د ۱۳۱۷ ش کال د غویي په میاشت د کندهار په مطبعه کي چاپ سوی دئ. د خطاطۍ کار ئې زما د معلوماتو له مخي د میرزا عبدالودود هوتک (۱۹۰۳ –

۱۹۴۷ع) په لاس سر ته رسېدلی دئ[1].

د کتاب په سر کي ئې "له ويونکو سره يو څو خبرې" تر عنوان لاندي په اتو مخو کي هغه څه راوړي دي چي د متني نقد ننني پوهان ئې لازم بولي. په دغه برخه کي ئې د دغه کليات د چاپ پر اړتيا خبري کړي دي، پر هغو قلمي او چاپي نسخو رڼغېدلی دئ چي د کلياتو په تهيه کولو کي ئې استفاده څني کړې ده، د قلمي نسخو ځانګړتياوي ئې لنډې راښوولي دي او د خپل کار په باب ئې لوستونکو ته بيان کړی دئ. ده د کلياتو د متن له پاره هغه نسخه د اساس په توګه ټاکلې ده چي د ډاکټر هنري والټربيليو Henry Walter Bellew له خوا د افضل خان خټک له قلمي نسخې څخه ترتيب سوې او په ۱۸۷۰ع = ۱۲۸۷هـ ق؟ کال د سلطان بخش داروغه په اهتمام د پېښور په جېلخانه کي چاپ سوې ده. دا نسخه د ارواښاد امين الله خان زمريالي (۱۹۸۲ع مړ)، چي په دغه وخت کي د کابل د پښتو ټولني غړی وو، په کتابتون کي خوندي وه او ارواښاد حبيبي ته ئې د استفادې له پاره کندهار ته ورلېږلې وه. ارواښاد حبيبي کښلي دي: "... په چاپي نسخو کښې خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه ... دَ ډاکټر ډبليو بليو انګليس مستشرق له خوا ... طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولې، نورې نسخې په پېښور کښې د دغه له رويه چاپ شوې دی، هر چا له ځانه لاس پکښې وهلَی او تقريباً اصل کتاب ئې ورک کړې دی، موږ دغه نسخه اساس وګرزوله ... او د ځلورو نورو قلمی او

---

[1] ما چي له پوهنځی څخه د فارغېدلو پر وخت خپل مونوګراف د ارواښاد علامه رشاد تر لارښووني لاندي کيښ، هورې مي دا خبره کړې ده او ارواښاد علامه هم تاييد کړې ده. (وګ: دليکونکي اثر،ميرزا عبدالودود هوتک ۱۹۹۸ع کال چاپ) خو ښاغلي همېش خليل په خپل يوه اثر (تول پارسنګ – ۲۶مخ، چاپ ۱۹۹۲ع) کي د خوشحال خان خټک مرغلري خطاط سيد حسين بللی دئ.

خوشخطو نسخو سرَه مقابله کړه، زوائد مو ټوله ولیکل ..."(۳مخ).

قلمي نسخې ئې داسي راښوولي دي:

"(۱) مهمه نسخه چه په تقریباً (۱۵۰۰) مخ کښ پر اعلا کاغذ خورا خوشخط په (۱۱۴۲) هجری کال په اتلسم د جمادی الثانی د شیخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسدخان لیکلې شوې او بیا ملا عبدالحلیم نامی حاشیه پر لیکلې او مشکلات ئې حل کړی دی.

دا نسخه په ترتیب کښ له نورو سره سمه ده، د لیکلو ځای ئې ندی معلوم، په املا کښ هم له نورُ قلمی نسخو څخه فرق نلَرِی، د ځنو لغاتو په حل کښ موږ له دغی نسخې څخه کومک اخیستی، او حواله مو ور کړې ده، دا نسخه څلوېښت کاله پسله وفاته د خان لیکلې شوې ده.

(۲) دوهمه قلمی نسخه په تصرف دَ ع، ج، ا، ا ښاغلی محمدگل خان وزیر صاحب داخله دَه چه ډېره خوشخط او صحت ته نیژدې ده، دا نسخه په قندهار کښ لیکلې شوې ده، اما د لیکلو کال او لیکونکی ئې ندی معلوم، ډېر زوائد هم لَرِی، په خط او املا او ترتیب کښ له نورو قلمی نسخو سره فرق نلری.

(۳) دریمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوی ابوالوفاء صاحب قندهاری ده، چه موږ ته ئې له حیدرآباد دکنَ راولېږله، دا نسخه که څه هم په خط کښ تر نورو پاته ده، اما ډېر زوائد لری او اکثر بیتونه ئې په نورو کښ نشته، او بشپړه ښکاره کیږی، د دې کتاب قطعات په غره دَ شعبان ۱۱۷۰ کال، او رباعیات ئې په ۲۷ د ذیقعده ۱۱۷۱ کال او غزلیات ئې په ۷ د ذیقعده۱۱۷۱کال او قصائدئې په ۲۴ د شعبان ۱۱۷۰ هجری کال لیکل شوی دی، د کتاب لیکونکی ندی معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار کښ لیکل شوی دی، اړ دا ښکاره کیږي چه کاتب ئې په پښتو نه پوهېدَی، محض ئې نقل اخیستی دَی، ولی چه ډېر ځایونه سهوِ او خطا لرِی.

(۴) څلورمه نسخه په تصرف دَ جناب حاجی احمدعلی خان هوتک دَ قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحیح وه، ترتیب او لیک او املا ئې لکه نوری قلمی نسخې هغسی دِی، فرق نه سره لری دَ کتاب د لیکلو کال او کاتب ئې ندی معلوم." (۴مخ)[1].

تر دې وروسته د خطي نسخو د لیکدود توري له مثالو سره یو ځای راوړي (۷مخ) او راښیي چې د خوشحال خان او د هغه د کورنۍ ټول قلمي دېوانونه په همدې لیکدود کښل سوي دي. دا هغه لیکدود دئ چې اوس ئې موږ د خټکو د لیکدود یا ځنځیري لیکدود په نامه بولو. ورپسې د نسخو عمومي املایي ځانګړتیاوي بیانوي او ورسره د خپل کار روش او سموني هم په لنډ ډول لیکي. د نسخو اختلافونه او د لغاتو حل په اړوند مخ کي په حاشیه کي راوړي او د ناحل سوو لغاتو لیست د کتاب په پای کي ورسره مل کوي.

اروانښاد حبیبي دغه کلیات تر زیاتي اندازې پوري د متن څېړني له معاصرو اصولو او روشو سره برابر تهیه کړی دئ. هغه وخت په اسلامي نړۍ او شرق کي د متن څېړني له پاره ټاکلي اصول د یوه کتاب یا رسالې په شکل تدوین سوي نه ول. د علامه حبیبي په لاس تر دغه متن زیات وکم پنځه ویشت کاله وروسته د متني نقد اصول د ډاکټر صلاح الدین المنجد په قلم په یوه رساله کي بیان سول چې اوس د متنپوهني ټول لارویان ورڅخه کار اخلي او ما هم د همدې کتاب په سر کي راوړي دي.

له دې ښېګڼو سره سره بیا هم دغه متن ځیني اصولي کمزورۍ لري. زما په قاصر فکر به غوره دا وای چې د متن له پاره لومړۍ قلمي نسخه چې

---

[1] دا وروستۍ نسخه د مرحوم حاجي محمداکبر هوتک د کتب خانې نسخه وه چې اوس د ښاغلي حمدالله صحاف په خطي کلکسیون کي خوندي ده. دا نسخه ما کتلې ده. حاجي احمدعلي خان هوتک د حاجي محمداکبر هوتک زوی وو.

د خوشحال خټک تر وفات څلوېښت کاله وروسته استنساخ سوې وه، د اصل په توګه ټاکل سوې وای. د ډاکټر بیلیو چاپي متن که څه هم د افضل خان خټک له نسخې څخه ترتیب سوی دئ او غالباً به تر لومړۍ قلمي نسخې د مؤلف زمانې ته نزدې وه، خو چاپي متن د هغې نسخې نقل دئ او په نقل کي د تېروتنو احتمالات هرومرو سته. که داسي وای چي د افضل خان خټک نوموړې نسخه په سر سره د علامه حبیبي په واک کي وای نو بیا باید هماغه نسخه د اساس په توګه ټاکل سوې وای.

د کلماتو شکل ئې هم ځای ځای وراړولی دئ، چي باید لاس نه وای په وهل سوی. د مثال په توګه "زر= زود" ئې "ژر" کړی،"خور، سور" ئې "خپور، سپور" کړی دئ. له دې صراحت سره سره چي وايي " کلمه دَ کښې د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده په ټولو قلمی نسخو کښ په یاء (کښې) لیکلې ده ...." مګر په متن کي ئې ځای ځای ګویا"د قافیې د مجبوریت" له مخې "کښي" لیکلې ده او نور ئې یو مخ "کښ" کښلی دئ. د "کښ" له پاره ئې دلیل دا راوړی دئ چي دا شکل ډېر مروج دئ. دا تصرف باید نه وای پېښ سوی او "کښی" باید لکه څرنګه چي په اصل کي ثبت وه، له یاء سره یو ځای کښل سوی وای. دا چي د "ئې" غائب ضمیر او "يې" فعل تر منځ ئې توپیر کړی دئ، دا کار ئې بیا په زړه پوري دئ.

په هر صورت په افغانستان کي د پښتو تحقیقي متونو د پیلامې په توګه "د خوشحال خټک مرغلري" ډېر دروند کار او نېکمرغه آغاز دئ او موږ ئې د ارزیابۍ په وخت کي باید "عالي" وبولو.

۲- د عبدالقادر خان خټک دېوان:

د عبدالقادرخان خټک دېوان واردواره ادبي نړۍ ته د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي په زیار په ۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع کال له کندهاره د

پنځو سوو ټوکو په تېراژ خپور سو. ټول دېوان له مقدمې (۲۷مخه)، تصحيح او د نادرو لغاتو له ليست سره يو ځای ۲۳۷مخه کېږي. د دېوان په مقدمه کي د عبدالقادرخان خټک (۱۰۶۳ھ ق زوکړی) پر ژوند، شاعرۍ او تاليفاتو باندي د هغه وخت د موجودو منابعو له مخي تفصيلي خبري سوي دي. زما د معلوماتو له مخي د دې دېوان خطاط هم ميرزا عبدالودود هوتک دئ.

مرتب وايي چي دا دېوان له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ. لومړۍ نسخه چي د دغه دېوان په ترتيب کي ورڅخه د اصل په توگه کار اخيستل سوی دئ، د ليکلو تاريخ نه لري خو دوهمه ئې "روز جمعه بتاريخ ۲۳ شهر شوال ۱۱۸۲ھ" استنساخ سوې ده. د دوهمي نسخې زوائد ئې په متن کي د کوچنۍ دايرې په نخښه نښاني سوي دي.

په دېوان کي لومړی "بدلي"، بيا "رباعيات"، ورپسې "متفرقات" او تر هغه وروسته "د ځنو کلماتو املا" او "د پښتو نادر لغات" راغلي دي.

د دېوان په متن کي د اصلي نسخې ثبت ته ارجحيت ورکړه سوی دئ د دغي خبري يادونه ئې "د ځنو کلماتو املا" په يوه صفحه بحث کي سوې ده.

د نسخو بشپړه معرفي نه لري او د نسخو توپيرونه، د لغاتو معناوي، نالوستي ځايونه او نوري لنډي تبصرې د هر مخ په لمنليک کي راوړل سوي دي. د لغاتو حل او د کلماتو لوستل ئې ځای کمزوري او کله کله خو لا ناسم هم دي.

په دې دېوان کي ځيني داسي قراين ليدل کېږي چي د متن ځيني لغتونه له فارسي او عربي شکله څخه اړول سوي او پښتو سوي دي لکه:

لبان – شونډان، آهو چشمو – هوسۍ ستر گو، سنگدل – ډبر زړه، زلفي – څڼي او نور. دا کار په نورو دېوانو کي هم سر ته رسېدلی دئ او ما ئې

تفصيلي بيان د همدې کتاب په دريم څپرکي کي راوړی دئ. د دغو پښتو سوو لغاتو يادونه د ښاغلي همېش خليل له خوا د عبدالقادر خان خټک ديوان (چاپ ۱۹۶۷ع) کي هم سوې ده[۱].

د عبدالقادرخان خټک د کندهار چاپ اهميت په دې کي دئ چي ادبي نړۍ ته ئې د لومړي وار له پاره د دغه شېرين کلام شاعر ديوان وړاندي کړ. خو د متن څېړني له مخي هغه دقت او اصوليت چي "د خوشحال خان خټک مرغلري) په برابرولو کي مرعات سوی دئ، د عبدالقادر خان خټک په ديوان کي لږ په سترګه کېږي. دليل به ئې ښايي

[۱] د "هذا ماکنزتم (نقد)" ښاغلي مؤلف مشتاق مجروح يوسفزي د خپل دغه کتاب په ۶۳۴ – ۶۳۶ مخونو کي زما په لاس د ميرزاحنان بارکزي د ديوان په سريزه کي هغه راغلی نقل راوړی دئ چي ما پکښې د متونو په ترتيب کي د شاعر خپلي لهجې ته د پاملرني پر اصل باندي ټينګار کړی دئ. ښاغلي مؤلف له دغه نقل قول څخه داسي نتيجه اخيستې ده چي ګويا زه "... د احمدشاه بابا، پيرمحمد کاکړ، شمس الدين کاکړ او د ميرزاحنان بارکزی د ديوان د لهجوارولو خبره" کوم خو "د عبدالقادر خان خټک له ديوانه سره شوی دغه زياتی" بيخي نه يادوم. (وګ: ۶۳۵مخ). په دې برخه کي بايد عرض وکړم چي زما خبره عمومي ده او د کوم مشخص شاعر په باب کي مطرح نه ده. د هري لهجې د شاعر ژبه بايد هغه راز ثبت سي لکه شاعر چي په خپله خبري په کوي. د شاعر په ژبه کي تصرف ادبي خيانت دئ. البته د وخت و زمان له تقاضاوو سره سم د املاء يا ليکدود سمول په دغه تصرف کي نه سي راتللای. د عبدالقادرخان خټک د ديوان دغو پښتو سوو لغاتو ته ما ځکه اشاره نه ده کړې چي يو خو د ميرزاحنان بارکزي د ديوان د خپرېدلو پر وخت (۱۳۷۰ش) ما ته معلومه وه چي د عبدالقادرخان خټک ديوان په کابل کي د نورالله ولسپال په زيار او د علامه رشاد مرحوم په لارښوونه بيا چاپ سوی وو (۱۳۶۸ش). په دغه چاپ کي د کندهار د لومړي چاپ ټول پښتو سوي لغات بيرته په اصلي بڼه ثبت سوي ول. دوهم دا چي د ميرزا حنان د ديوان په سريزه کي د عبدالقادرخان د ديوان نيمګړتياوي بيانول بې مناسبته کار هم وو او دئ. کله چي مي د لوی احمدشاه بابا ديوان ترتيباوه، په هغه کي مي بيا د دغه ديوان د کابل چاپ ټول پښتو سوي لغتونه په خپل اصلي شکل وليکل او په سريزه کي مي تفصيلي خبري هم پر وکړې.

دا وي چي د خوشحال خان خټک مرغلري که څه هم د چاپ له مخي د ارواښاد حبيبي لومړی ادبي سوغات دئ، خو پر متن باندي د څېړني په برخه کي ئې دوهم کار وو. يعني ارواښاد لومړی د عبدالقادرخان خټک دېوان له دوو نسخو څخه برابر کړی وو او بيا ئې د خوشحال مرغلري تهيه کړي دي. دغه جريان ته ارواښاد حبيبی د عبدالقادرخان خټک دېوان په مقدمه کي (۱ – ۲ مخونه) تفصيلي اشاره کړې ده.

محققينو ته زما وړانديز دا دئ چي د اړتيا په وخت کي دي د عبدالقادر خان خټک د دېوان د کابل له دوهم چاپ څخه استفاده وکړي.

۳ - لوی احمدشاه بابا:

په دغه نامه د لوی احمدشاه بابا شعري مجموعه د ارواښاد عبدالحي حبيبي په زيار د پښتو ټولني (کابل) له خوا په ۱۳۱۹ ش کال د کابل په عمومي مطبعه کي چاپ سوې ده. د کتاب قطع جيبي ده او ټول مخونه ئې څلور سوه څلور دي چي په دې کي يوسلودوشپېته مخه د سر خبري دي، دوه سوه اتلس مخه "د احمدشاه بابا وينا"، اووه مخه د ماخذونو ليست، پنځه مخه "د سړو نومونه"، پنځه مخه فهرست او څلور مخه "تصحيح او سمون" نيولي دي. د کتاب په سر کي (دريم مخ) د لوی احمدشاه بابا تصوير او په پای کي د لوی احمدشاه بابا د مقبرې عکس سته چي د کتاب د پشتۍ (وقائې) پر لومړي مخ باندي هم راغلی دئ. د کتاب د پشتۍ پر وروستي مخ باندي د پښتو ټولني د هغه وخت نښان چاپ سوی دئ.

د لوی احمدشاه بابا د کلام دغه مجموعه له درو قلمي نسخو څخه ترتيب سوې ده چي:

يوه د ارواښاد حبيبي د کتابتون نسخه وه. دا نسخه علامه مرحوم په سندھ کي ميندلې وه او وايي چي "خوشخط طلاکاری ده، ليکونکی او د

لیک تاریخ ئې نه دی ښکاره".

دوهمه نسخه د کابل د پښتو ټولني د کتابخانې نسخه وه او علامه حبيبي کښلي دي چي "دا نسخه هم خوشخط طلاکاری ده، مګر ډېری غلطۍ لری او ناپوه کاتب مسخ کړې ده".

دریمه نسخه یوه نیمګړې خو صحیحه نسخه وه او داسي بدلي ئې درلودې چي په نورو دوو نسخو کي نه وې. علامه زیاته کړې ده چي دا نسخه "لمړی د قندهار د سدوزو د کورنۍ په تصرف کښ وه، اوس د قندهار د بلدئې د ریاست په موزیم اړه لري". دغه نسخه د لوی احمدشاه بابا د وفات په کال (۱۱۸۶هـ ق) لیکل سوې وه.

له دغو نسخو څخه به ښايي اوس د کابل د پښتو ټولني نسخه لا خوندي پاته وي خو زما د معلوماتو له مخي د کابل د دولتي مرکز خطي نسخې د افغانستان ملي آرشیف ته وړل سوي دي. د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د چاپي فهرست په ۴۶ – ۴۸ مخونو کي د احمدشاه بابا د دېوان څلور نسخې ثبت سوي دي چي یوه ئې لا هم د هغې نسخې ځانګړ تیاوي نه لري چي علامه حبيبي "د پښتو ټولني د کتابخانې نسخه" بللې ده. د نورو دوو نسخو په اړه هم زما سره معلومات نسته. د علامه حبيبي د کتابتون خطي نسخې معرفي سوي نه دي او د کندهار ښاروالۍ موزیم خو زما د متعلمۍ په وخت کي لا هسي په نامه پاته وو، نوم ئې وو خو مواد ئې له یو څو زړو سکو او زړو تَوَرو او یو شمېر رسامیو پر ته نور څه پاته نه ول.

له دې یادوني څخه مطلب دا دئ چي که دغه نسخې اوس زموږ په واک کي وای، نو به بیا څوک دلاسوهونکي او بدلونونو راوستونکي په باب وروستۍ فیصلې ته رسېدلی وای. د (لوی احمدشاه بابا) د دېوان په دغه چاپ کي یوه خبره بیخي واضح ده او هغه دا چي د بابا په کلام کي زیاتره

کار سوي فارسي او عربي لغتونه او ترکيبونه د سوچه توب پالني په روحيه پښتو سوي دي چي ما ئې تفصيلي څېړنه په دريم څپرکي کي کړې ده. څوک نه سي ويلای چي دا به د قلمي نسخو د کاتبانو کارنامه؟ وي که د چاپي متن د ترتيبوونکي. علامه حبيبي خو چي زموږ په ياد دئ او له ليکنو سره ئې بلد يو، له دغه راز سوچه پالني څخه ئې هر وخت په شفاهي او تحريري توگه خپل ناراضي توب ښوولی وو. د لوی احمدشاه بابا د دېوان د ترتيبولو پر وخت علامه مرحوم (۲۹ – ۳۰ کلن) زلمی وو. د هغه وخت په زلميانو کي د نن په شان د سوچه توب تمايل ژوندی وو. له امکانه ليري نه ده چي دغه تصرف دي د دېوان د ترتيبوونکي له خوا تر سره سوی وي. د نومونو د پښتو کولو تمايل ما د خوشحال خټک مرغلري په ۳ مخ کي ليدلی دئ چي د کندهار د يوې سيمي "ده خواجه" نوم ئې " د خواجه کلی" کښلی دئ.

د لوی احمدشاه بابا د دېوان په دغه چاپ کي د بابا د کلام ډېره برخه خوندي سوې ده خو ټول کلام ئې نه دئ. د چا خبره کمزوري شعرونه ئې ځني ايستلي دي چي ما ئې تفصيلي بيان د (لوی احمدشاه بابا دېوان – مشهور په ديوان هِرا) ۱۴ – ۱۵ مخونو کي کړی دئ. د نسخو ځيني بديلونه ئې رااخيستي دي. ځيني گران لغتونه ئې په لمنليکونو کي معنا کړي دي. په متن کي ئې املايي ليکدود تر ډېري اندازې پر خپل حال پرې ايښی دئ او د کلمو د پای تر هې گاني ئې لاس اړولی دئ او "ښکار ته، ولار ته" ئې د "ښکارت، ولارت" په شکل راوړي دي. دليل ئې دا ليکلی دئ چي د (ه) ورکولو په صورت کي ئې له "ضمير مخاطب" سره التباس پيښېدی. "کښي" ئې د "کښ" په شکل کښلی دئ. ياگاني ئې له اوږدې (ې) پرته چي د نني ليکدود په شان ئې دوه سر پر سر ټکي ورکړي دي، نوري ئې ټولي بې ټکو ليکلي دي.

په دغه متن کي که د لغتو د پښتو کولو افراط نه وای، نو بیا چا ویلای سوای چي تر زیاتي اندازې ئې د متني کره کتني اصول مراعت کړي دي. دا چي نړۍ ته ئې د لومړي ځل له پاره د احمدشاه بابا دېوان وړاندي کړی دئ، په خپل ذات کي ډېر ستر کار دئ. د دغه دېوان تر خپرېدلو پخوا د بابا شعرونه په متفرق ډول ځینو ختیځ پوهانو خپاره کړي ول او دېوان ئې خپور سوی نه وو.

۴ - پټه خزانه:

پټه خزانه د پښتنو شاعرانو تذکره ده، چي د پښتانه ټولواک شاه حسین هوتک (۱۷۲۲-۱۷۳۷ع) په پاچهي کي د ده د دربار د منشي محمد هوتک په قلم په کندهار کي لیکل سوې ده. د لیکلو کال ئې (۱۱۴۱ - ۱۱۴۲هـ ق = ۱۷۲۸ - ۱۷۲۹ع) دئ او یوازنۍ موجوده نسخه ئې په (۱۳۰۳هـ ق = ۱۸۸۵ع) کال کي استنساخ سوې ده. دا خطي نسخه اوس د افغانستان په ملي آرشیف کي خوندي او د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د فهرست (د ۱۳۶۵ش کال چاپ) په ۵ مخ کي ثبت ده.

دغه خطي نسخه په ۱۳۲۲ش = ۱۹۴۳ع کال کي د علامه عبدالحي حبیبي لاس ته ورغله او د تصحیح، تحشیې او تعلیق کار ئې په ۱۳۲۳ش =۱۹۴۴ع کال کي بشپړ او په همدې کال ئې د پښتو ټولني (کابل) له خوا د کابل په عمومي مطبعه کي چاپ او خپره کړه. په دغه وخت کي علامه حبیبي د ادبیاتو فاکولتې رئیس او د پښتو ټولني کفیل وو.

دپټې خزانې لومړی چاپ په سر کي څلور مخه "مقدمه مدون و مصحح"، "شرح رموز کتاب" او "فهرست کتاب" لري. ورپسې متن شروع کېږي په یوه مخ کي اصل متن او په مقابل مخ کي ئې فارسي ترجمه راوړې ده. دغه برخه ئې ټوله ۲۰۳ مخه ده. تر هغه پسې د تعلیقاتو برخه

پیل کېږي چي ټوله ۶۹ مخه کېږي. په دغه برخه کي د کتاب پر نثر او نظم باندي هم محققانه خبري سوی دي. د کتاب په پای کي "مراجع و ماخذ" او "اسماء الرجال، اسماء الاماکن" راغلي دي. زما سره چي همدا اوس د دغه لومړي چاپ پټي خزانې نسخه پرته ده د پای له خوا نیمگړې ده او پر وروستۍ پاڼه باندي ۲۸۳ نومره لیکل سوې ده. په دغه چاپ کي د شاه حسین هوتک، خوشحال خان خټک، رحمان بابا، حاجي میرویس خان، د نارنج ماڼۍ د کنډوالو، د حاجي میرویس نیکه د مقبرې او شاه محمود هوتک عکسونه او دغه راز د پټي خزانې د خطي نسخې د اول او وروستي مخ (۱۱۱مخ) فوټوکاپۍ پر روغني کاغذ چاپ سوي او له کتاب سره مل دي.

د متن په هر مخ کي د گرانو لغتونو، د تاریخي کسانو او ځایو د نومونو نسبتاً تفصیلي حاشیې راغلي دي.

کتاب د پښتو په لوېدیځه لهجه کښل سوی دئ او د هغه وخت د کندهارۍ لهجې بشپړه نمایندگي کولای سي.

د متنپوهني د اوسنیو معیارو له مخي د دې متن لویه نیمگړتیا دا ده چي د کتاب اصل یعني نسخه ئې معرفي کړې نه ده. نه د نسخې پر لیکدود رڼېدلی دئ او نه ئې د کاغذ او رنگ پر نوعیت باندي خبري کړي دي. یوازي ئې دونه قدر لیکلي دي چي "این کتاب نایاب پټه خزانه (گنجینه پنهان) نامدارد، که درسال (۱۱۴۱ – ۱۱۴۲ ه) بامر و اراده پادشاه جوان و معارف دوست و پښتو پرور اعلیحضرت شاه حسین هوتک، در قندهار از طرف محمد بن داؤد خان بن قادر خان هوتک نگاشته شد و مؤلف دانشمند آن از رجال دربار آن پادشاه ادیب و ادب پرور بوده و از نویسندگان زبردست زبان ملی است که کتاب خود را در شرح حال شعرای پښتو بر سه خزانه نهاده ... و یک خاتمه دارد، ... نسخه ازین گنجینه شاهوار که تاریخ ادب و شعر زبان ملی را از (۱۰۰ تا۱۱۰۰ ه) حاوی

است و شرح احوال و اشعار (۵۱) نفر شعرای قدیم و معاصر مؤلف را دارد، در بهار سال ۱۳۲۲بدستم افتاد،..." (الف مخ)[۱].

نور متن د متنپوهني پر اصولو تر ډېري اندازې پوري برابر دئ.

په ډېره خواشیني سره باید ووایم چي په پټه خزانه کي راغلي اشعار اوس د ځینو ناپوهو او غرضي کسانو له خوا په تدریسي کتابو او نورو لیکنو کي په مسخه سوي شکل چاپېږي او له بده مرغه د معیاري لیکدود په نامه د لرغونو متونو د تاراج کار په خپله د پښتنو په لاس روان دئ. ګوره چي د مر ګي په خوب دغه بیده قوم به کله په خپل خیر و شر پوه سي؟

۵- د پیر محمد کاکړ دېوان:

پیرمحمد کاکړ د پښتو ژبي دېوان لرونکی شاعر دئ. د دېوان خطي نسخې ئې لږ موندل سوي دي. دا چي د ده له علمي او ادبي شهرت سره سره ئې ولي د دېوان نسخې ډېري تکثیر سوي نه دي، علت ئې دا وو، چي دی د لوی احمدشاه بابا تر وفات وروسته د پاچا د کشر زوی شهزاده سلیمان د پلوۍ له اسیته د تیمورشاه سدوزي په دربار کي مغضوب سو او له نظره ولوېد. د پاچهي دربار د مغضوبو شاعرانو او عالمانو آثار د پراخ تکثیر او خپرېدلو چانس نه لري. د ده د دېوان معلومي نسخې چي ځای ځای ئې یادوني سوي دي، دا دي:

- یوه نسخه د کابل د پښتو ټولني په کتابتون اړه درلوده چي ابراهیم کاکړ خطاطي کړې ده (د صحاف چاپ دیوان، د رفیع سریزه – ۱۹مخ). د

---

[۱] د پټې خزانې کتاب په افغانستان کي دننه او تر هیواد دباندي مخالفین هم لري او په مخالفت کي ئې کتابونه هم لیکل سوي دي. ما (معصوم هوتک) د دغه کتاب په اړه پر متفرقو لیکنو سربېره د (پوخ کاڼی) په نامه یو کتاب کښلی دئ او په خپل بل اثر (سل بګړۍ یو پوړنی) کي مي د دغه اثر او د هغه د لیکوال په باب تفصیلي خبري کړي دي. محترم لوستونکي دې هورې ولولي.

استنساخ کال ئې کاتب ۱۲۰۳ هـ ق کښلی دئ چي وروستنیو څېړنو دا نېټه د کاتب بې پروایي بللې ده او وایي چي دا کال ۱۲۳۰هـ ق دئ (هماغه مخ).
زه خبر نه یم چي دا نسخه به اوس هم د پښتو ټولني په کتابتون کي وي که یا؟ د افغانستان په ملي آرشیف کي د پیرمحمد کاکړ د دېوان دوې خطي نسخې سته چي د یوې کاتب ملا مختار کشمیری ښوول سوی دئ (فهرست – ۴۹مخ) او وایي چي د بلي نسخې کاتب او د کتابت کال معلوم نه دئ.
– بله خطي نسخه د "شاهي کتبخانې" وه چي وایي "خوش خطه او مطلا ده، په کشمیر کي لیکلې شوې ده" (د پیرمحمد کاکړ د دېوان، چاپ ۱۳۲۵ش د سریزي ۲مخ).
ما (هوتک) ته داسي فکر پیدا سو، چي دا نسخه او د ملي آرشیف لومړۍ خطي نسخه به ښایي یوه وي. او دلیل مي ځان ته دا تراشه چي دواړي د کشمیر کار دئ او نفیسي طلاکاري نسخې بلل سوي دي. خو ارواښاد بېنوا د دغي نسخې د کاتب نوم او د کتابت کال او دغه راز نوري مفصلي ځانگړ تیاوي نه دي کښلي، چي د هغې له مخي دي زما گومان په یقین رابدل کړي.
– د ښاغلي حبیب الله رفیع لاس ته هم یو وخت د پیرمحمد کاکړ د دېوان یوه نیمگړې نسخه ورغلې وه چي دوی ئې یادونه د پیرمحمد کاکړ دېوان (د صحاف چاپ) په (۱۵مخ) کي کړې ده.
– د دغه دېوان بله خطي نسخه اروښاد مولوي ابوالوفاء صاحب له دکن څخه علامه حبیبي ته له یوه لیک سره رالېږلې وه چي اروښاد بېنوا ته د دېوان د انتقادي متن د چاپ پر وخت رسېدلې وه. دا نسخه د پای له خوا نیمگړې ده او د کاتب نوم او د استنساخ کال ئې نامعلوم دئ. د دغي نسخې یادونه اروښاد بېنوا د مولوي ابوالوفاء صاحب له لیک سره یو ځای د چاپي

دېوان په پای کې راوړي ده.

په يادو سوو خطي نسخو کې له لومړۍ نسخې څخه يوه کاپي علامه حبيبي په خپل خط او د " دوو درو تنو" نورو په مرسته اخيستې وه. ارواښاد عبدالرؤف بېنوا د پيرمحمد کاکړ د دېوان د انتقادي متن د برابرولو پر وخت دغه کاپي د خپل کار له پاره د اصل په توګه ټاکلې ده (د دېوان سريزه – ۳مخ) او د دغه دېوان د شاهي کتابخانې د خطي نسخې او يوې بلې چاپي نسخې سره ئې مقابله کړې ده او زموږ تر بحث لاندې چاپي دېوان همدغه دئ. دا دېوان په ۱۳۲۵ش = ۱۹۴۶ع کال د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ سوی دئ او لکه وړاندي چي اشاره ورته سوې ده، د تدوين او مقابلې کار ئې ارواښاد بېنوا کړی دئ او مفصله سريزه ئې هم پر کښلې ده. د دغه چاپ قطع لويه ده او د مخونو شمېر ئې د سريزې په ګډون ۱۴۲ دئ. په چاپ کې توري ځای ځای سم نه دي لګېدلي او د مثال په توګه "صيد" د "ميد" په بڼه چاپ سوی دئ (۵۵ مخ)، په ۷۲مخ کې د پای بيت لومړی نيم بيتی "ګلرخان به ګهي ناست ګهي نياز کړي" ثبت سوی دئ چي زما يقين دئ دا به "... ګهي ناز ګهي نياز کړي" وي. په ۷۱ مخ کې "برائې په خواب عين د عشق وليد" ثبت دئ چي "عين" به غالباً "غبن" وي؟ دغه راز طباعتي ستونزې هغه وخت د کابل په مطبعه کې زياتې وې او د انجمن تاريخ له خوا چاپ سوي کتابونه زياتره د تورو دغه راز ناسمي لګېدني لري. ځای ځای د حاشيو او متن لمبرونه سره تېروبېر سوي دي (۳۰مخ) او دې ته ورته نوري طباعتي تېروتني ئې په مجموع کې لږ دي. په اويايم مخ کې د "سرپوښه بازار" حاشيه يو څه تفصيل غواړي او هغه دا چي د احمدشاهي کندهار په مرکز کې اوس د سرپوښه بازار په نامه يو بازار سته. سرپوښه بازار د سردار کهندل خان (۱۸۵۵ع مړ) د واکمنۍ په وخت کې ودان سوی دئ او دغه وخت پيرمحمد کاکړ ژوندی نه وو. د

پیر محمد کاکړ په دې بیت کې "خیال د حسن دي راوښود په وجود کښې + په لنبه د عشق سرپوښه بازار وسو" له "سرپوښه بازار" څخه به د شاعر مراد "سرپوښه چارسو" وو، چې د احمدشاهي عصر ودانۍ وه او په ۱۳۱۲ش = ۱۹۳۳ع کال د وزیر محمدګل خان مومند په امر ونړول سوه (وګ: احمدشاهي کندهار – ۳۰مخ). ځیني خلک سرپوښه بازار ته "سرپوښه چارسو" وایي. دا نوم پر دغه بازار باندي د چارسو د ګومبتي تر نړولو وروسته باب سوی دئ.

د دغه چاپ چاري تر زیاتي اندازې پوري د نقدي متنپوهني پر اصولو سمي سر ته رسېدلي دي. د متن "اصل" معرفي سوی دئ، اختلافي ځایونه ئې د نسخو له حوالې سره یو ځای په حاشیو کي ښوول سوي دي. د خطي نسخو د لیکدود په باب ئې یادوني کړي دي او هڅه ئې کړې ده چې د خطي نسخو لیکدود په متن کي وپالل سي او په دې لړ کي ئې د هغو کلماتو د پای توري بې حرکته پرې ایښي دي چې په اوسني لیکدود کي ئې پای ته ملفوظه (ه) ورکوله کېږي. د لیکدود په برخه کي ئې "امانتداري" دې حد ته رسولې ده چې "مانۍ" او "بڼ" ئې په ترتیب سره د "مانړۍ" (۱۸مخ) او "بنړ" (۶۴مخ) په شکل کښلي دي. په داسي حال کي چې د دغه دېوان د چاپ پر وخت په افغاني لیکوالو کي د (ڼ) د کښلو مسئله حل سوې وه او (نړ) شکل ئې ناسم بلل سوی وو. د همدغي فیصلې اغېزه ده چې د همدې متن په نورو ځایو کي "باڼو" په (ڼ) لیکل سوی دئ. د لیکدود دغه عدم تجانس د متني ناقد د کار په کمزوریو کي راځي.

د دغه چاپي متن (اصل) هم له لاسوهنو څخه خلاص نه دئ. څرنګه چې دا (اصل) هم له بلي نسخې راکاپی سوی دئ او حاضر چاپي متن له هماغي منقول عنها نسخې سره مقابله سوی نه دئ (ځکه د چاپي متن د برابرولو پر وخت اروانباد بېنوا ته دا معلومه نه وه چې دغه منقول عنها نسخه

چيري وه؟) دا نسخه د ښاغلي رفيع صاحب د ليکني له مخي د وروستيو څېړنو له لاري د پښتو ټولني په کتابتون کي پيدا سوه. (وګ: د پير محمد کاکړ ديوان، د صحاف چاپ – ۱۳، ۱۹مخونه)، ځکه نو څوک په غوڅه توګه حکم نه سي کولای چي دا لاسوهني د کومي نسخې د ناقل کارنامه وي.

د لاسوهنو او ناسم لوست څو مثاله به ئې لاندي ولولو:

پير محمد کاکړ وايي:

کږې ورځي کوږ باڼو چي دي رایاد شي
کـــاږه غشي مي تــــر زړه لــــو پږي آزاد
(چاپي متن، ۳۳مخ)

په دوهمه حاشيه کي ورته کښلي دي چي د شاهي کتبخانې په نسخه کي (کج باڼو) دئ. په (کوږ باڼو) او (کج باڼو) کي يو هرومرو لاسوهنه ده. ما ته (کوږ باڼو) لاسوهنه ايسي.

بل ځای:

که هر څو نه يم دلبره خردمند
له ما واخله ته د مهروفا پند
(۳۴ – مخ)

په حاشيه کي کښلي دي چي په (ش) نسخه کي "که هر چند" ثبت دئ. د (ش) نسخې د يوه بل مخ "هر چند"هم په چاپي متن (۵۲ مخ) کي "هر څو" سوی دئ.

دلته هم په (هر چند) او (هر څو) کي يو ترکيب هرومرو د پير محمد کاکړ نه دئ. زه چي د هغه وخت ادبي ژبي ته ګورم او وينم چي حتي تر ننه پوري لا د نورو ژبو، په تېره بيا عربي و فارسي ژبو کلمات د يوه شاعر د پوهي نخښه ګڼل کېدله او ګڼله کېږي، نو ويلای سم چي په تېرو بيتو کي

(هر چند) د شاعر خپل انتخاب دئ او (هر څونه، هر څو) د لاسوهونکي سوغات.

بل ځای:

خوند د خوږو شونډو به دي هېر تر مرگه نکړم
تل مي پر مـــذاق ده گلابي حـــلوا لـــــذيذ
(۳۶- مخ)

د دوهمي حاشيې له مخي په (ش) نسخه کي "خوند د شکرلبو" دئ. ما په دريم څېر کي د (شکرلبو) د ترجمه کولو مثالونه د نورو شاعرانو په دېوانو کي هم راوړي دي او د پير محمد کاکړ په همدې دېوان (۹۶مخ) کي مي هم په سترگه سوی دئ. دلته په ډاډه زړه ويلای سم چي د (خوږو شونډو) توصيفي ترکيب د شاعر نه دئ، بلکي د لاسوهونکي اراده پکښې شامله ده.

بل ځای:

زه په هجران کښې رقص، ورته له شوقه وهم
چي مـــوافق پر رباب، مـــطربان کاندي آواز
(۴۳- مخ)

په دوهمه حاشيه کي ئې کښلي دي چي په (ش) نسخه کي د (کاندي) پر ځای (کاږي) ثبت دئ. په دې دوو کي خو يوه هرومرو له شاعر پرته د بل چا لاسوهنه ده. زما د مطالعې او مشاهدې له مخي خو د پير محمد کاکړ په لهجه کي (آواز کښل) مروجه خبره ده. د مثال په توگه ويل کيږي: "دونه غټ آواز ئې راباندي وکيښ چي لار او گودر ئې راڅخه ورک کړل" او په دې دليل به غالباً (... مطربان کاږي آواز) د شاعر خپل کلمات وي.

دغه راز لاسوهني خورا ډېري دي. فراق په (بېلتون) اړول سوی دئ

(۵۳ مخ)[1]،(ډک) د (پُر) پر ځای کار سوی دئ (۵۸ مخ)، (دِل) په (زړه) الیش سوی دئ (۶۴مخ)، (فراق) بل ځای (هجران) سوی دئ (۱۱۴مخ)، (کښلو) په (ښکلو) بدل سوی دئ (۴۶ مخ)، د (فلک) پر ځای (اشنای) راوړل سوی دئ (۶۱ مخ)، (ویده) د لهجوي علاقمندۍ له مخي (اوده) سوی دئ (۶۱ مخ) او نور. د ناسمو لوستنو په لړ کي دا څو مثاله راوړم:

د پیرمحمد کاکړ په دېوان کي لولو:

روغ صورت دي ښه نعمت دئ شاکر او سه
هــغه گــوره چي په لاس په پښه شـل شي
(۱۰۸ – مخ)

د دوهم نیم بیتي وزن هغه وخت پوره کېږي چي (پښه) ویی دوې څپې (د لومړي په پېښ) ولوستل سي. دا راز تلفظ ما له ځینو کسانو څخه په لوېدیځه لهجه کي اورېدلی دئ خو عام تلفظ ئې یوه څپه او د (پ) په سکون دئ. د دېوان مرتب دغه بیت ته په حاشیه کي کښلي دي چي په (ش) نسخه کي (په پښو) ثبت دئ. زما یقین دئ چي همدا ئې د شاعر خپل کلمات دي او نیم بیتی باید داسي وي:

---

[1] دلته شاعر د (ف) ردیف په یوه غزل کي (ناڅاپه) د شعري اړتیا له مخي (ناڅاف) لیکلی دئ. په کلاسیک ادب کي د کلماتو د دغه راز ارادي تحریف نور مثالونه هم سته. د مثال په توگه (عبث) ئې د (عبس) په شکل کښلی وي. پیرمحمد کاکړ کښلي دي: (فراق ئې راغی آخر ناڅاف). د نسخې کاتب په خپل زعم غوښتي دي چي د پیرمحمد کاکړ غلطي وراصلاح کړي او په څنگ کي ئې ژبه هم ورسوچه کړي. نو ئې ټول بیت داسي اړولی دئ: (بیلتون ناڅاپه شو رامضاف).

دلته باید یوه خبره په پام کي ونیول سي چي کله کله شاعر خپل اشعار دوهم وار گوري او په بیتو کي اصلاحات راولي، روانۍ ته ئې گوري او سموني پکښې راولي. دغه راز لاسوهني باید په مستنده توگه د شاعر په خپل لاس او قلم وي. خو که د شاعر په خپل قلم نه وي نو بیا د ناروا لاسوهني نوم ورکول کېږي.

"هغه گوره چي په لاس و په پښو شل شي"

(لاس) ويی د جمع له پاره هم راځي. بل ځای:

راشــه راشــــه نېکـنامي په دنيا پېره
نشته سود تر دا په پورته که سودا کړې
(۹۵ – مخ)

په (ش) نسخه کي د (تر دا) پر ځای (تر دې) ثبت سوی دئ. د لوېديځي لهجې ويونکو ته څرګنده ده چي په دغه لهجه کي د مقايسوي پرتلې په برخه کي (تر دې) ترکيب ډېر رواج لري. (تر دا په پورته) د لوېديځي لهجې وينګ نه دئ. مرتب ته په کار وه چي په دغه بيت کي ئې د (ش) نسخې ثبت غوره کړی وای. د همدې غزلي نهم بيت داسي دئ:

دا مال نه دئ چي دي پاته شي په کور کښې
هـغه مـال دئ چي تو ښه ئې د عقـبا کـړې

د دوهم نيم بيتي (هغه مال) په (ش) نسخه کي (مال هغه) ليکل سوی دئ. په (مال هغه) کي تر (هغه مال) تاکيد زيات دئ او مرتب بايد دلته هم د (ش) نسخې ثبت ته ترجيح ورکړې وای. (هغه مال) ترکيب خو له ګرامري لحاظه سم دئ خو په خبرو کي کله کله د فقرو کلمات د تاکيد او نه تاکيد په حکم مخ و شا ته کېږي. رحمان بابا وايي:

بيا راتله دي دې جهان ته بل وار نشته[1]
بل وار نشـــته بل وار نشـــــته وار دئ دا
(۱۵مخ – د پښتو ټولني چاپ، ۱۳۵۶ش)

---

[1] په چاپي متن کي "بيا راتله دې جهان ته ..." ثبت سوی دئ چي د کتابت سهوه ئې بولم ځکه د (دي) له پاره ئې ځای يو څه خالي پرې ايښی دئ. د پښتو ټولني په لومړي چاپ او د عبدالرحمن بابا دېوان په هغه چاپ کي، چي د ميان سيد رسول رسا په ديباچه چاپ سوی دئ (۱۹۷۶ع)، "بيا راتله دي دې جهان ته ...." دئ.

د بابا مقصد په (وار دئ دا) کي پر (وار) باندي زيات تاکيد کول دي. هغه کسان چي د ژبي په بارکيو ئې سر خلاص وي، د دغه راز تاکيد په راوړلو ښه پوهېږي.

پیرمحمد کاکړ د پښتو ژبي له ډېرو وتلو او مشهورو شاعرانو څخه دئ. دی چي په احمدشاهي دربار کي ئې د قدر وړ مقام لاره او د شاهي کورنۍ استاد وو. د ده د ژوند او ادبي کارو په برخه کي د ښاغلي رفيع صاحب ليکنه چي د دغه دېوان د صحاف چاپ په سر کي راغلې ده، ډېر څه لري او تر دې ګړيه ئې بايد وروستۍ څېړنه وبولو. په دغه څېړنه کي د پیرمحمد کاکړ د زېږېدني د ځای په باب زه يو څه ملاحظات لرم چي د دې بحث خاتمه به هم پر همدې بيان باندي وکړم. علامه حبيبی په پښتانه شعراء لومړي ټوک ۲۴۰مخ کي[1] داسي نظر ورکړی دئ چي پیرمحمد کاکړ په ږوب کي زېږېدلی دئ. علامه مرحوم به دا خبره ښايي له دې اسيته کړې وي چي ږوب د کاکړانو اصلي ټاټوبی وو او دئ. دا نظر تر پښتانه شعراء وروسته نورو ليکنو هم اخيستی دئ. له دې يادوني څخه ځيني ليکوال داسي نتيجې ته هم رسېدلي دي چي پیرمحمد کاکړ اصلاً د کندهار نه وو او د ده په دې لاندي بيت ئې خپل نظر پياوړی کړی دئ چي وايي:

د بې نيازو په ديار کښې ځيگرخون شوم
پیرمحـــمد ځـکه هــوا د بل هـيواد کا
(۶مخ د صحاف چاپ)

خو زه د پیرمحمد کاکړ د دې بيت په حکم د ده د پلار و نيکه ټاټوبی کندهار بولم چي ده غالباً کندهار ته د ورغوښتلو پر وخت ويلی دئ:

---

[1] حواله مي د ښاغلي رفيع صاحب د ليکني څخه اخيستې ده. اصل ماخذ راسره نسته (م. هوتک).

غـم د ځـان ژاړم زه پیرمحمده
که څه مزار ته د پلار و مور ځم
(۶۴ مخ د کابل چاپ)

له دې بیت څخه واضح څرګندېږي چې د ده د پلار و مور مېنه او هدیره دواړه په کندهار کې وه. دا چې د ده زوکړه په (بروب) کې ښوول سوې ده، پیاوړی استناد نه لري او پر حدس و ګومان ولاړ حکم دئ. خو بروب ته ئې لېږدېدنه او بیا بیرته د کندهار ښار ته ورتګ او هورې ئې مړینه او مزار مستند حقایق دي.

د پیرمحمد کاکړ مزار د کندهار ښار د حضرتجي بابا د زیارت لوېدیځ لور ته د شاه ولې پر غاړه وو. پر دغه ځای باندي اوس (۲۰۱۱ع) یوه تجارتي ودانۍ ولاړه ده او د پیرمحمد کاکړ قبر د دغي ودانۍ په یوه برخه کي محاط سوی دئ. ما د کندهار دولتي او فرهنګي چارواکو ته یو وخت وویل چي د دغه قبر له پاره یوه چاره وسنجوي. دوی راسره ښه کړې وه خو اوس حوادث داسي راغلي دي چي وایي یو وخت د یو چا پر کلي باندي د اوبو سېلاب راغلی وو او د ده انا (نیا) اوبو اخیستې وه. ده نورو خلکو ته د مرستي په نیامت ور بړغ کړل چي" آ خلکو! انا ئې یووړه". خلکو په جواب کي ورته ویلي ول "انا دي په اور پسې سي، غاړي غرونه ئې یووړل".

۶- د رحمان بابا دېوان:

د رحمان بابا دېوان د کابل پښتو ټولني دوه واره چاپ کړی دئ. لومړی چاپ د ارواښاد عبدالرؤف بېنواپه قلم ترتیب او تدوین سوی دئ او سریزه ئې هم پر کښلې ده. دغه متن د افغانستان مشهور خطاط ارواښاد عزیزالدین وکیلي پوپلزي په خپل ښکلي خط خطاطي کړی او په ۱۳۲۸ش = ۱۹۴۹ع کال په افسیټ توګه چاپ سوی دئ. قطع ئې جیبي

ده. د رحمان بابا په چاپ سوو دېوانو کي هيڅ يو د دغه چاپ له نفاست سره سيالي نه سي کولای. د دې نسخې د نفاست او ښکلا په باب ارواښاد مولوي ابوالوفاء صاحب په يوه ليک کي، چي په ۱۳۳۱ش = ۱۹۵۲ع کال ئې له حيدرآباد دکن څخه د هغه وخت د پښتو ټولني د لوی مدير صديق الله رشتين په نامه کابل ته لېږلی دئ، داسي ويلي دي:

" ... د عبدالرحمن بابا ديوان داسي ښکلی چاپ شوی دی چی مثل نه لری، ستر گی يی په ديدنه مړيږی... "[۱].

زما سره د دغه چاپ يوه نيمگړې نسخه سته چي زموږ په کور کي زما د وړکتوب له وخته موجوده وه. دا نسخه د سر له خوا له ۱۲مخ څخه شروع سوې ده او پای ئې پر ۱۶۱مخ ولاړ دئ. ښاغلي حبيب الله رفيع په پښتو پانگه - ۱۳۸مخ کي د دې نسخې ټول مخونه ۲۶۰ ښوولي دي. ويل کېږي چي دغه چاپي متن له څو نسخو سره مقابله سوی دئ خو نسخه بدېلونه ئې په متن کي ښوول سوي نه دي. ارواښاد مولوي ابوالوفا صاحب په خپل ليک کي چي پورته مو هم اشاره ورته کړې ده، زياتوي: "... ليکن د ډيرو قلمی او چاپی نسخو سره مقابله او د اختلاف د جمع کولو او د تحقيق کار د دی ديوان لا پاتی دی. خدای دی وکی چی گانده ټولنه د دی مهم کار دپاره موفقه شی. ولی چی دا ديوان ډير کار غواړی ولی چی هر چا پکښی لاس وهلی دی...".

ابوالوفاصاحب دراک عالم او د متنپوهني په کار کي د زياتي تجربې څښتن وو.

که زما سره د رحمان بابا د ديوان د موجودي نسخې د سر خوا نيمگړې نه وای نو به مي د بينوا مرحوم له سريزي څخه د ويلو ډېر څه

---

[۱] (رښتين، صديق الله، پوهاند، ادبي ليکونه - ۳۵مخ،۱۳۶۱ش).

درلوداى. اوس همدومره څه وه چې ومې ويل.

د کابل پښتو ټولنې تر دغه چاپ اته ويشت کاله وروسته د رحمان بابا د دېوان انتقادي متن برابر کړ او دا وار ئې متن د څلورو چاپي او شپاړسو خطي نسخو له مقابلې څخه برابر کړ. د متن د تهيې او اهتمام کار څېړنيار محمدعارف غروال او د نسخو د مقابلې چاري د پښتو ټولنې غړو پر غروال سربېره څېړنمل عزيزالله او څېړونکي محمدعمر او نورو سر ته رسولي دي. ښاغلي حبيب الله رفيع اته پنځوس مخه سريزه پر کښلې ده او د پښتو ټولنې رئيس څېړنوال محمدصديق روهي په دوو مخونو کي يو ياداښت پر ليکلى دئ. څېړنيار محمدعارف غروال په اوو مخونو کي هغه چاپي او خطي نسخې معرفي کړي دي چي دا متن ځني برابر سوى دئ. د پاړکو لارښود ئې (۲۱مخه) هم حبيب الله رفيع ترتيب کړى دئ. په پاى کي ويى پانگه لري (۱۳مخه) چي څېړنيار محمدعارف غروال ترتيب کړې ده. متن د ضميمې په گډون ټول ۲۹۴مخه دئ. د خطاطۍ چاري ئې نصيرهنر پښتون سر ته رسولي دي او د چاپ کار په ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د ۳۰۰۰ ټوکه په تېراژ بشپړ سوى دئ[1].

دا متن خورا مفصل نسخه بديلونه لري او د رحمان بابا په کلام کي د ادبياتو د څېړونکو له پاره کافي اندازه مواد لري. متن په داسي وخت کي د پښتو ټولنې غړو تهيه کړى دئ چي د دغې ټولنې د مشرتابه چاري د هيواد يوه پېژندلي اکاډميک شخص څېړنوال محمد صديق روهي ته سپارلي سوي وې. ارواښاد روهي د متني نقد (textual criticism) په اصولو پوه سړى وو. د ده له سپارښتني سره سم د دغه متن په برابرولو کي د متني نقد اصولو ته پاملرنه سوې ده. خو څرنگه چي د متن مقابله کوونکي او

---

[1] همدا متن دوهم وار په کوټټه کي د مذهبي کتب خانې له خوا په ۲۰۰۴ع کال کي چاپ سوى دئ.

برابروونکي په خپله د انتقادي متونو د تهيې په کار کي د زياتي علمي او عملي تجربې خاوندان نه ول، ځکه ارواښاد روهي د دغه چاپي متن په سر کي په خپلو خبرو کي ډېره پر ځای خبره کړې ده چي ويلي ئې دي: "د ادبياتو څېړونکي د خپلو علمي څېړنو دپاره، البته، په دې نسخه باندي بسنه او قناعت نشي کولی ځکه سره له دې کتاب له يو شمېر نسخو څخه ترکيب شوی دی خو هره نسخه ئې د متني کره کتني (textual criticism) له مخي ځانګړې مطالعه او ژوره څېړنه غواړي. له دې امله، د دې نسخې په چاپيدلو سره د ادبي کره کتونکو وظيفه پای ته نه رسيږي بلکه په نوي افق کي به خپلو څېړنو ته دوام ورکوي".

د دې متن د لوستلو پر وخت زه پوه نه سوم چي د متن برابروونکو کومه نسخه د اصل په توګه ځانته ټاکلې وه. د اصل نسخې ټاکل د متن برابروونکي تر ټولو مهمه دنده ده او متني ناقدين ئې جدي سپارښتنه کوي. د ښاغلي رفيع صاحب د سريزي په اووم مخ کي يو ځای داسي اشاره سته چي د هغې له مخي څوک ويلای سي چي اصل نسخه به د پښتو ټولني د کتابتون کومه نسخه وه. خو په څلورپنځوسم مخ کي د پښتوټولني د کتابتون نسخې په شمار څلور ښوولي سوي دي او څوک نه سي ويلای چي دا به نو کومه يوه وه؟ د اصل نسخې مبهم پرېښوول د دغه چاپ غټه نيمګړتيا ده. نور نو دغه متن د رحمان بابا د ټولو هغو چاپي دېوانو په منځ کي تر ټولو د ډاډ وړ متن دئ چي ما ته ئې د مطالعې زمينه برابره سوې ده.

د رفيع صاحب سريزه په خپل وخت کي غنيمت څېړنه وه او اوس هم له ادبي څېړونکو سره د څېړني په کار کي ښه پوره مرسته کولای سي. خو د دغي سريزي تر ليکني وروسته موږ د رحمان بابا د ژوند او مړيني په باب نوي حقايق موندلي دي (د يونس خيبري په مرثيه کي د علامه رشاد له خوا د رحمان بابا د مړيني تاريخ موندل) چي له هغو څخه استفاده د دغي

سریزي محتوی نوره هم غښتلې کولای سي.

۷- د کاظم شیدا دېوان:

د کاظم شیدا دېوان واردواره د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په تدوین، تصحیح او مقابله د کابل پښتوټولني په ۱۳۳۳ش = ۱۹۵۴کال د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ کړ[۱]. په سر کي د مدون په قلم یوویشت مخه سریزه لري، بیا ۲۲۱ مخه متن او وروسې څلور مخه غلطنامه راغلې ده. د وقائې په دوهم مخ کي د هغه وخت د پښتو ټولني لوی مدیر صدیق الله رشتین یو مخ یادونه کښلې ده. دا کتاب د پښتو ټولني د خپرونو ۱۰۷ لمبر کتاب دئ چي د چاپي تصحیح او کتني چاري ئې ښاغلو صدیق الله رشتین او حفیظ الله سر ته رسولي دي[۲].

دا متن د درو قلمي نسخو له مقابلې څخه برابر سوی دئ چي یادونه ئې د سریزي په (ر) مخ کي راغلې ده.

لومړۍ نسخه د پېښور د اسلامیه کالج په "کتبخانه" کي له ساتل سوي نسخې څخه رانقل سوې ده. دا کاپي د ارواښاد خان عبدالولي خان (د

---

[۱] د دې کتاب پر لومړي مخ باندي ۱۳۳۱ لیکل سوی دئ چي دا کال د کتاب د وقائې د څلرم مخ له ۱۹۵۴ع سره سر نه خوري. خو له ښه مرغه د وقائې په دریم مخ کي بیا دا کال سم سوی دئ او د چاپ نېټه ئې "د زمري میاشت ۱۳۳۳ش" کښلې ده. ما ته داسي ښکاري چي د کتاب د وقائې لومړی مخ په ۱۳۳۱ش کال کلېشه سوی چي غالباً د عزیزالدین وکیلي په قلم ده. بیا نو د کتاب چاپ تر ۱۳۳۳ش کال پوري ځنډېدلی دئ او د چاپ مسئولینو د وقائې پر دریم مخ باندي د مطبعې په تورو ۱۳۳۳ش سنه کښلې ده خو د کلیشې ۱۳۳۱ ته ئې پام سوی نه دئ (م. هوتک).

[۲] دغه حفیظ الله نومی زه نه پېژنم . د شمس الدین کاکړ دېوان هم د ده په تصحیح چاپ سوی دئ. دغه سړی خو به د کندهار د عالي دارالمعلمین استاد ارواښاد حفیظ الله خان نه وي. نوموړی د کندهار د بالاکرز وو او د پښتو ادبیاتو د تدریس وظیفه ئې پر غاړه وه. زه ئې د شاګردۍ ویاړ لرم. ډېر معزز او محترم استاد وو.

خان عبدالغفار خان د زوی) په شخصي لګښت د کوم چا په لاس رانقل سوې ده. اروابناد بېنوا ته دا نسخه "بیخي بشپړه" ایسېدلې ده او لیکلي ئې دي چي "دا نسخه بیخي بشپړه ده خو ځای په ځای املائی غلطۍ ډېری لری، خو بیا هم ځنګه چه کامله نسخه وه نو دلته اساس وګرزوله شوه" (د سریزي (ر) مخ). د دغي کاپۍ په باب به وروسته یو څه په تفصیل سره وږغېږم.

دوهمه نسخه د پښتو ټولني د کتابتون نسخه وه چي "ډېره مهمه او زړه نسخه" وه او د خټکو په لیکدود لیکل سوې وه. دې نسخې د سر، منځ او پای له خوا کمبوتۍ درلودې.

دریمه نسخه د هغې نسخې نقل النقل وو، چي وایي "په ۱۳۲۵ه‍ ق کال په پېښاور کښی د اکبرپوری د عبدالمستعان کاتب په خط نقل شوې وه" او مولانا ابوالوفاصاحب بیا په کندهار کي له هغې څخه په ۱۳۴۰ه‍ ق کال یو نقل اخیستی وو. له دغه نقل څخه بیا اروابناد علامه حبیبي په ۱۳۱۵ه‍ ش کال د ځان له پاره یوه کاپي استنساخ کړې وه. له یوې نسخې څخه نقل اخیستل او بیا له هغې څخه بله کاپي رانقلول که په هر څونه دقت سر ته رسېدلې هم وي، بیا ئې هم هرومرو له اصل سره توپیر حتمي دئ. دا زما خپله تجربه ده چي د متنپوهني د نورو محققینو پوهانو او نسخه پېژندونکو څېړنو هم تایید کړې ده. زموږ تر بحث لاندي دغه دریمه نسخه هم له دې حکم څخه مستثنا کېدلای نه سي.

لکه څنګه چي مو وړاندي وویل، د کاظم شیدا دغه دېوان له همدغو درو نسخو څخه برابر سوی دئ. نسخه بدیلونه ئې د اړوند مخ په لمنلیکونو کي راوړي دي او پر څنګ ئې د لازمو کلماتو، لغاتو، د سړو او ځایو د نومونو

لنډه توضیح او معنا هم په لمنلیکو کې راغلې ده[۱]. په متن کې چاپي غلطۍ ډېرې دي او سره له دې چې څلور مخه ګڼه "غلطنامه" ئې په پای کې وراچولې ده خو بیا هم د نورو چاپي متونو په شان، غلطۍ ځنې پاته سوي دي. د مثال په توګه په ۱۷مخ اوله حاشیه کې "زوړ" د "زړ" په شکل لیکل سوی دئ او په غلطنامه کې ئې یادونه نه ده سوې، په ۱۸ مخ کې د حاشیو لمبرونه ناسم دي او په غلطنامه کې ئې اشاره نه ده ورته کړې، په ۴۸ مخ کې د دوهمې حاشیې لمبر په متن کې نه دئ راغلی او غلطنامه هم د دې غلطۍ یادونه نه لري، په ۸۳ مخ کې د "نښتو" کلمه د "نشتو" په شکل لیکل سوې ده او غلطنامې ئې سمه بڼه نه ده راوړې، په ۱۹۷ مخ کې هم د حاشیې اړوند ځای په متن کې معلوم نه دئ او غلطنامه هم څه نه راښیي، ... او نور. ښایي د چاپ مصححینو به تر هغو غلطیو لاس اړولی وي چې لوستونکي ئې د متن له سیاقه څخه حلولای سي.

که موږ د هغه وخت تحقیقي چارې په پام کې ونیسو نو د کاظم خان شیدا دغه دېوان د متني نقد پر اصولو یو څه سم خېژي. د نه دقت مثالونه ئې لږ دي. ما پکښې دا یو مثال د یادونې وړ وموند چې په (۸۴مخ) کې ئې د "سلومه" کلمې ته په حاشیه کې کښلي دي: "دا کلمه حل غواړي" خو په (۱۶۴مخ) کې ئې د همدې کلمې معنا د پښتو قاموس په حواله "نامدار" لیکلې ده.

د دغه انتقادي متن دې لاندي یو څو مواردو ته کره کتونکی ګوته نیولای سي:

---

[۱] په دغو لمنلیکونو کې چې د ثبت اختلافو ته څوک ګوري، نو د کاتبانو لاسوهنو ته حیران پاته سي. د کاظم خان شیدا دېوان مشکل متن دئ او د مشکلو متونو په رانقل کولو کې د لاسوهنو امکانات ځکه زیات وي چې کاتبان ئې په پوهېدلو کې ستونزې لري د نقل پر وخت په لوستنه کې له حدس وګومان څخه کار اخلي او همدا حدس و ګومان ئې کله کله پر خوله غوزاروي.

د حاشيو په برخه کي:

د متنپوهني ماهران وايي چي که ناقد ته د بديلو نسخو ثبت تر اصل نسخې غوره ښکاره سو، بايد چي متن ته ئې داخل کړي او د اصل نسخې ثبت په حاشيه کي راوړي. د کاظم خان شيدا په متن کي دغه اصل بايد په دې لاندي برخوکي تطبيق سوی وای:

– د ۱۹مخ دوهمه حاشيه بايد په متن کي شامله سوې وای. د حاشيې ثبت "تند نفس په څراغ پُکه + څو روښا ئې کاندي ورکه" او د متن دا "تند نفس په څراغ ځکه + خو روښا ئې کاندي ورکه" دئ. په دې دوو کي د حاشيې ثبت صحيح ايسي ځکه نو بايد متن ته پورته سوی وای.

– د ۲۲مخ د حاشيې "…. شسته کړه" په متن کي "وللی" سوی دئ. څرنګه چي د حاشيې ثبت د اسلاميه کالج د نسخې (اصل) ثبت دئ او د شيدا د کلام له عمومي روحيې سره برابر هم دئ، بايد په متن کي اخيستل سوی وای.

– د ۲۴مخ اوله حاشيه "شفق وار مي په پرهار نمک اولی دی"هم د کاظم خان شيدا د کلام له مسلطي سليقې سره برابر دئ او د "خوبښ يم زه لکه شفق نمک په زخم" پر ځای بايدپه متن کي داخل سوی وای.

– د ۲۶ مخ د دوهمي حاشيې ثبت "هر چه مات د زنګ لښکر کا سکندر شي" د متن تر ثبت "هر څوک مات د زنګ لښکر کا سکندر شي" غوره معلومېږي، بايد ځايونه ئې سره اليش سوي وای.

– د۴۷ مخ اوله حاشيه ځکه بايد متن ته لوړه سوې وای چي د متن په اړوند غزل کي دا بيت د غزلي وروستی بيت دئ او د مقطع ځای ئې نيولی دئ خو دا مقطع د شاعر نوم نه لري او د حاشيې ثبت "شيدا آب هسی په خوله کی د شمشير يم" د شاعر نوم لري. د دغه استدلال له مخي بايد د حاشيې نيم بيتی متن ته شامل سوی وای.

– د ۵۶مخ اوله حاشیه "د شپې (له خوابه)" باید په متن کي "د پښې له خوابه" پر ځای راغلې وای.

– د ۵۷مخ اوله حاشیه "چه محتاج دي خیاط نشي پیرهن ته" د متن تر ثبت "چه محتاج د خیاط نشي پیرهن ته" سم ایسي باید په متن کي راغلی وای. په قلمي نسخه کي به غالباً د متن "چه محتاج د خیاط ..." په نیم بیتي کي تر دال لاندي (زېر) ایښوول سوی وو، چي مراد ئې "... دي خیاط" دئ. په لیکدود کي د اعراب پالل او په هغه کي بیا بې پروایي دغه راز جنجالونه لري او متني ناقد ئې باید په پام کي ونیسي. د دغه مخ حاشیه ګونګه هم ده ځکه د نیم بیتي څنګ ته (نسخه) لیکل سوې ده او څوک نه پوهېږي چي د مدون مراد کومه نسخه ده. په ۷۲ مخ او ۱۵۵مخ کي هم د اړوندي نسخې په باب صراحت نسته.

– په ۶۷ مخ کي د حاشیې "(ته چي لري کړې نقاب) له رخشان نمره" د متن تر "ته چه لری کړې نقاب رخشانه نمره" هم د ګرامر په لحاظ او هم د مفهوم له مخي غوره دئ او باید په متن کي شامل سوی وای[1].

– د ۷۸مخ حاشیه که په متن کي شامله سوې وای، په بیت کي به ئې د "میدان" ویي د تکرار مخه نیولې وای او د شعر عیب به ئې له منځه وړی وای.

د پیوریزم نخښي او مثالونه:

– په لسم مخ کي د پای له خوا دریم نیم بیتی "ګه خوړل کا ګاهی

---

[1] نمر دلته د "مخ" په معنا دئ. رحمان بابا وایي:

مخ ته که دي نمر وایم د نمر زلفې تار تار نشته
سرو که ستا قد بولم د سروې یون رفتار نشته

(دېوان: ۱۳۵مخ، د ۱۳۵۶ش کال چاپ)

شومی" ثبت دئ. د ښاغلی حنيف خليل د چاپ د۴۷۱مخ په حواله[۱]، دغه نيم بيتی "خوړل" کلمه په خطی نسخو کي "خورش" راغلې ده او ده هم د خپل چاپ په ؟ مخ کي "خورش" اخيستی دئ. د چاپي نسخو "خوړل" ما ته د ژبي د سوچه کېدني اغېزه ښکاري او يقين مي دئ چي د بېنوا مرحوم په نسخو کي که هم د "خوړل" په شکل وي، د شيدا خپل کلام ئې نه بولم.

– د ۱۱۴ مخ د حاشيې ثبت "منور ئې لکه نمر زما چشمان کړل" د متن تر ثبت "پرې می ستر ګی منوری لکه نمر شوې" ما ته د شاعر خپل کلام ته نزدې ايسي. دليل مي دا دئ چي د شيدا په کلام کي موږ فارسي کلمات او ترکيبونه تر پښتو لغاتو او جوړښتونو زيات وينو. د حاشيې دغه ثبت د اسلاميه کالج د نسخې ثبت ښوول سوی دئ او د منطق په حکم بايد پښتو سوی شکل ئې د دغي نسخې له کاپيء او د پښتو ټولني له نسخې څخه اخيستل سوی وي. زه په دغه برخه کي لاسوهنه له امکانه ليري نه بولم او د متن ثبت راته د شاعر د کلام پښتو سوی شکل معلومېږي. د لغاتو او جملو د پښتو کولو مصيبت ما په خپل همدې کتاب کي مفصل بيان کړی دئ. دغه پښتو سوی ثبت د کاظم خان شيدا په نورو چاپو (د همېش خليل او حنيف خليل) کي هم اخيستل سوی دئ. د حنيف خليل د څېړني له مخي د کاظم خان شيدا په ټولو چاپي دېوانونو کي د اسلاميه کالج نسخه د اصل په توګه غوره سوې ده. بېنوا مرحوم د ۱۱۴مخ حاشيه د اسلاميه کالج د نسخې ثبت بللی دئ او ښاغلو همېش خليل او حنيف خليل د دغه بيت د ثبت نور بديلونه راښوولي هم نه دي. نو دلته دوه احتماله تصور کېدلای سي لومړی دا چي ښايي د اسلاميه کالج له نسخې څخه به د ولي خان مرحوم له خوا ګومارل سوي کاتب دغه لاسوهنه کړې وي او يا به همېش

---

[۱] پر دغه چاپ به په خپل ځای کي وږغېږم.

خلیل صاحب او حنیف خلیل صاحب د اسلامیه کالج په نسخه کي دا بیت په همدې شکل موندلی وي. څرنګه چي په دې برخه کي دوی صراحت نه لري نو طبیعي ده چي زه بیا د نوري تبصرې له پاره مواد نه لرم.

- د ۲۱۸مخ په دې بیت کي:

"په سینه کښې جنان سوزی
چــه بهر شی جهان ســوزی"

(بهر) ویی د حنیف خلیل د تحقیق له مخي د (خارج) لغت پر ځای راغلی دئ (وګ: د حنیف خلیل په زیار د کاظم خان شیدا دېوان - ۴۷۱مخ). دغه تبدیلي د ژبي د سوچه کولو په نیامت سر ته رسېدلې ده.

د کاظم شیدا د کابل چاپ دېوان په باب د هغه تر خپرېدو ۱۳ کاله وروسته ښاغلي همېش خلیل "دیوان کاظم خان شیدا" چاپ کړ. د دغه چاپ د سریزي په (و) مخ کي ئې ولیکل چي "د کابل چاپ نسخه ... ډېره نیمګړتیا لری ...." د ښاغلي همېش خلیل چاپ نسخه بدیلونه هم نه درلودل او د متني نقد پر اصولو برابرنه دئ تهیه سوی ځکه نو په هغه وخت کي چا ته نه څرګندېدل چي دا نیمګړتیا د ناسم ثبت په برخه کي ده که د غزلو او نورو اشعارو د کمبوتۍ په حصه کي. دا خبره ښاغلي حنیف خلیل د ارواښاد بېنوا تر چاپ دروېنځوس کاله وروسته او د ښاغلي همېش خلیل تر چاپ څلوېښت کاله وروسته سپینه کړه. حنیف خلیل د دغه مطلب د څېړلو په ترڅ کي، چي د کاظم خان شیدا د چاپي دېوانو په ترتیبولو کي له کومي نسخې څخه د اصل په توګه کار اخیستل سوی دئ، لیکلي دي: "... مطلب دا شو، چي د چاپ شویو دیوانونو ټولو مرتبینو د اسلامیه کالج نسخه کتلې ده البته همېش خلیل صاحب د بېنوا د چاپ نسخې په واسطه کتلې وه، خو ډېره عجیبه خبره دا ده، چي په اسلامیه کالج پېښور کي د شیدا د دیوان همدغه یوازینۍ نسخه ده، چي ټولو مرتبینو کتلې ده او بیا هم ځینې

خبرې داسې دي لکه چې دوی خو یا دغه نسخه کتلې نه وي او که کتلې ئې وي نو بیا ئې دومره سنګینې تحقیقي غلطۍ کړې دي چې د شیدا د دیوان شکل ئې بدل کړی دی مثلا دا لاندینۍ خبرې:

(۱) د بینوا صاحب چاپ کړی دیوان بیخي د اسلامیه کالج د نسخې مطابق نه دی. په دې نسخه کي، چې کوم کلام موجود دی هغه په مکمل شکل چاپ دیوان کي راغلی هم نه دی. دیوان نیمګړی چاپ شوی دی او ورسره ځینې غزلې او نور کلام کي د مصرعو او الفاظو شکل هم د موجوده قلمي نسخې سره بدل دی ... بدلون او نیمګړتیا دومره لري، چې موازنه ئې ګرانه ده، ..." (د سریزي ۳۴مخ).

له دې اوږده نقل قول څخه دا څو ټکي څرګندیږي او هغه دا چې د اسلامیه کالج په قلمي نسخه کي چې کومي غزلي او نور کلام سته د دغي نسخې په هغه کاپي کي ټول نه وو اخیستل سوی چې بېنوا مرحوم ته د ارواښاد خان ولي خان له خوا استول سوې وه. په دغه کاپي کي هم تر غزلو او اشعارو لاس اړول سوی دئ او هم د مصرعو او الفاظو شکل وربدل سوی دئ. خو بېنوا ته دا نسخه د اسلامیه کالج نسخه ښکارېدله او ده ته دا زمینه برابره نه وه چې دغه کاپي دي له خپل اصل یعني د اسلامیه کالج له نسخې سره مقابله کړي. د کلام د دغي نیمګړتیا او د مصرعو او الفاظو د شکل دغه بدلون مسئول هغه کاتب دئ چې ولی خان مرحوم د اسلامیه کالج د نسخې د رانقلولو له پاره ګومارلی وو او له خپله جېبه ئې د دغه استنساخ په بدل کي حق الزحمه پیسې هم ورکړي وې. بېنوا مرحوم ته د شیدا د دېوان د چاپ پر وخت دغه حقیقت نه معلومېدی چې دا نسخه د اسلامیه کالج د نسخې مسخه سوې کاپي ده. دا حقیقت ښاغلي حنیف خلیل ته دروپنځوس کاله وروسته هغه وخت څرګند سو، چې د اسلامیه کالج نسخه ئې په خپله اصلي بڼه کي وکتله. که دغه راز واقعیتونه ما (هوتک)

ته روښانه سوي نه واى، ما به د (پښتو متون سمېدل غواړي) کتاب د ليکلو ستومانوونکي کار ته اوږه نه واى ورکړې. په ډېر تاسف سره بايد ووايم چې د ادبي او تاريخي آثارو او نسخو د مسخه کولو جريان اوس هم په نوو انګېزو او نوو شکلونو سره روان دئ. د دې ستري فاجعې مخه نيول په کار دي.

۸ - د عبدالحميد دېوان:

په دغه نامه د پښتو ژبې د نازکخيال شاعر پر ديوان چې د ارواښاد صديق الله رښتين په "مقدمه، تصحيح او اهتمام" برابر سوى دئ ږغېږم. د دې کتاب اوله برخه چې د "حميد پېژندګلي او شاعري" نومېږي، په ۱۳۲۰ش = ۱۹۴۱ع کال د ارواښاد پوهاند رښتين په قلم ليکل سوې او په همدغه کال ئې د مطبوعاتو د رياست له خوا د اقتصاد اوله جايزه ګټلې وه. وروسته ئې د حميد دېوان هم ورسره يو ځاى کړ او د (عبدالحميد ديوان) په نامه د ۱۳۳۱ش = ۱۹۵۲ع کال په حمل کي د پښتو ټولني (کابل) له خواد زرو ټوکو په تېراژ د کابل په عمومي مطبعه کي چاپ سو[1].

لکه وړاندي چي ويل سوي دي د دې کتاب اوله برخه (۲۸مخه) د حميد پر ژوند او شاعرۍ باندي بيانونه لري او دوهمه برخه ئې د اشعارو دېوان دئ چي ۱۲۶ مخه ئې نيولي دي. د دېوان په سر کي "يادګيرنه" راغلې ده او په هغې کي د دېوان د ترتيبولو پر کار باندي ږغېدلى دئ او هغه نسخې ئې معرفي کړي دي چي نوموړى دېوان ورڅخه تهيه سوى دئ. په

---

[1] د دغه چاپ سريزه په ۱۳۳۰ش کال کي کښل سوې ده او همدا کال ئې په پاى کي ليکل سوى دئ. د دېوان د ترتيبوونکي د آثارو په هغه ليست کي چي د کتاب د وقائې په دريم مخ کي راغلى دئ، هم د همدې دېوان د چاپ کال ۱۳۳۰ ښوول سوى دئ. ښاغلي زلمي هيوادمل د عبدالحميد مومند دېوان د سريزې په ۹۱مخ کي هم دغه کال ۱۳۳۰ش ښوولى دئ، خو د عبدالحميد دېوان د وقائې پر څلرم مخ باندي د پښتو ټولني تر نښان لاندي (حمل ۱۳۳۱) کښل سوي دي او ما همدغه کال د کتاب د چاپ کال ګڼلى دئ.

دې نسخو کې یوه قلمي ده او دوې نوري چاپي دي. وايي چې قلمي نسخه "د پښتو په پخواني خط لیکل شوې ده". ما (هوتک) ته نه معلومېږي چې د پښتو له پخواني خط څخه د مرتب مراد څه دئ؟ دا نسخه د لیکلو تاریخ نه لري، د کاغذ د پاڼو له مخي زړه او پخوانۍ نسخه ده او مرتب زیاتوي: "دا نسخه چه مونږ وکتله تر زیاتي اندازې صحیح ده او ډېره لږه غلطۍ لری د دې نسخی په وقایه باندی د شیراحمد نوم لیکل شوی دی نو ښایی چه د ده په قلم نقل شوی وی". پر قلمي نسخو باندي کله کله د نسخو مالکان خپل نومونه کاږي او کله کله د نسخو لوستونکي هم خپل نوم د یاداښت په توګه پر لیکي نو حتمي نه ده چې دا نوم دي د نسخې د ناسخ نوم وي[1].

ارواښاد مرتب د دېوان په ترتیبولو کي همدغي قلمي نسخې ته "زیات اعتبار" ورکړی دئ. په هغو دوو چاپي نسخو کي چې د دغه دېوان په برابرولو کي کار ځني اخیستل سوی دئ، یوه ئې بشپړه ده چې وایي "په لاهور کی د ملا عبدالغفار قندهاری د فارسی حاشیې سره په ۱۳۳۱ق چاپ شوی ده، لاکن زیاته غلطی لری او د لغاتو اکثری معنی ګانی هم صحیح نه دی لیکل شوی"[2]. بله چاپي نسخه ئې "نیمګړې" بللې ده چې وایي "د سر او آخر پاڼې ئې نشته".

په "یادګیرنه" کي دا خبره هم یاده سوې ده چې دا دېوان ئې په "نوی املا او رسم الخط" نقل کړی او لیکلی دئ.

---

[1] دا قلمي نسخه مرتب ته "عبدالله خان افغاني نویس د نقل او مقابلې دپاره" ورکړې وه چې مرتب د دېوان په ۱۵۴مخ کي "تشکر" ځني کړی دئ. د "تشکر" په یادونه کي د محمدګلاب ننګرهاری نوم سته او وایي چې "د دی دېوان په نقلولو کښی ډېر زحمت ویستلی او د دریو نسخو له مخه ئې دا دیوان نقل کړی دی".

[2] ښاغلی هیوادمل دغه نسخه د حمید د دېوان څلورم چاپ بللی دئ او وایي چې ټول مخونه ئې ۱۲۶؟ دي. ده د ملا عبدالغفار کندهاري له نامه سره "هوتک" هم کښلی دئ. (وګ: هماغه دېوان ،هماغه مخ).

د دېوان په سر کي د "لاس پوری کول" تر سرخط لاندي مرتب، چي په هغه وخت کي د پښتوټولني لوی مدير وو، په دوو مخوکي خپلي خبري کړي دي او دغه دېوان ئې "د حميد دُرومرجان" بللی دئ.

د عبدالحميد دېوان چاپي نسخه چي همدا اوس زما مخ ته پرته ده، نيمګړې ده او له بده مرغه د الف رديف اته مخه ئې کنډو دي. د دغي نسخې اوله غزله په دې لاندي مطلع سره شروع سوې ده:

"واقع شوی دی بیا کوم تقصیر له ما؟
چــــه تېرېږی دلـــربا دلګـــر له مـــا"

د دېوان په پای کي اووه مخه لغتنامه لري چي لغتونه پکښې د الفبې پر ترتيب برابر اوډل سوي او معنا سوي دي. تر هغې وروسته "د سمونی پاڼه" راغلې ده چي درې مخه ئې نيولي دي.

د دغه دېوان د ترتيب په وخت کي د متني کره کتني چاري د پيل په هماغه لومړيو پړاوو کي وې او د متونو تصحيح کوونکو هم د دغه علمي ډيسيپلين له اصولو سره ډېر بلد نه ول. دا متن په حاشيو کي نسخه بديلونه لري، د متن له پاره ئې قلمي نسخه د اصل په توګه ټاکلې ده، په حاشيو کي ئې د ځينو لغاتو او نومو په برخه کي لنډې څرګندوني هم کړي دي چي دا کارونه د متني نقد پر اصولو برابر دي. خو لکه وړاندي چي مو وويل، د متن د تصحيح کار په دغه وخت کي د خالپوڅو (خاپوړو) په حالت کي دئ. که څه هم تر دغه متن وړاندي د خوشحال خټک مرغلري او د عبدالقادر خټک دېوانونه له کندهاره خپاره سوي ول، خو بيا هم مصححينو په دې برخه کي کافي تجربه نه درلوده، ځکه نو زماپه نزد د دغه متن هغه ځايونه چي ګوته ورته نيول کېدلای سي، دا دي:

- ځيني حاشيې کمزوري دي. په ۴۸ مخ کي دوهمه حاشيه چي وايي: "په بله نسخه کښی - ..." دلته بله نسخه ګونګ عبارت دئ. بايد يو

څه مشخص سوی وای. په ۶۲ مخ دریمه حاشیه کي کښلي دي: "په یوه نسخه کښې ..." دلته هم د متني کره کتني اصول حکم کوي چي نسخه باید مشخصه سوې وای. په لمنلیکونو کي دغه راز ځایونه نور هم سته.

– ځیني حاشیې باید متن ته پورته سوي وای .

د۶۶مخ حاشیه وایي چي: "په قلمی نسخه کښې چندڼ راغلی دی" خو په متن کي "سندل" ثبت دئ. دلته باید د اصل (قلمي نسخې) ثبت غوره سوی وای. سندل – صندل د چندڼ کلمې معرب (عربي سوی) شکل دئ.

د۸۵ یم مخ حاشیه "کودی" باید متن ته شامله سوې وای. په متن کي راغلي دي " مخ زما تر یاره پورې تورکالی نسکور دی"، له (نسکور) صفت سره (کودی = کودری) سم وایي. "کالی نسکور دی" د کاتب تصرف بولم او ښایي کاتب د (کودي) لغت په پوهېدلو کي مشکل درلود.

په ۹۰ یم مخ کي دوهمه حاشیه "د غم اورشو"باید متن ته تللې وای او د متن ثبت "په تمامې دنیاورې دغه اورشو" باید حاشیې ته کښته سوی وای. په همدې مخ کي اوله حاشیه "عاشقۍ ئې د منصور کانه راوکړه" بایدپه متن کي د "عاشقۍ د منصورکار راته روا کړ" پر ځای راغلې وای. زما خیال دئ چي د نسخې نقل کوونکي ته (کانه) لغت نااشنا وو. سر ئې نه په خلاصېدی، ځکه ئې په بیت کي تصرف کړی او په بېخوندۍ سره ئې مسخه کړی دئ.

په ۹۳ مخ کي د دوهمي غزلي د پای له خوا د دریم بیت د سر نیم بیتی داسي دئ: "ډېرو سولو د هجران خضر پښېمان کړ". په حاشیه کي ورته کښلي دي چي په چاپي نسخه کي (ډېرو څښلو) دئ. زما په فکر دلته د چاپي نسخې او زموږ تر بحث لاندي متن ناقلینو دواړو غلطي کړې ده. اصل نیم بیتی باید داسي وي: (ډېرو شوکلو د هجران خضر پښېمان کړ). دلته

(شوڵي) لغت په مغيره حالت (شوڵو) کي راغلی دئ. (شوڵي) سخت درد، قلنج ،... ته وايي. ناقلين لکه چي په دغه لغت نه پوهېدل. د عبدالحميد مومند دېوان او د عبدالحميد مومند کليات ترتيبوونکي د (شوڵه) په معنا پوهېږي خو په دغه بيت کي ئې ورته فکر سوی نه دئ او "ډېرو سولو د هجران ...." ئې ثبت کړی دئ. حميد مومند د (شوڵو) کلمه په خپل بل اثر نيرنګ عشق کي هم راوړې ده:

يـــو له ځلې د ســبق سبقت اندېش
به له شوڵو د رخصت په خاطر رېش
(کليات: ۴۳۹مخ)

په ۹۶ يم مخ کي "هر دقت چه دې په مخکي حسن راوړی" په حاشيه کي ليکل سوي دي چي په نيمګړې چاپي نسخه کښې د راوړی په ځای (وکه) دی". (وکه) بايد متن ته داخل سوی وای او (راوړی) بايد حاشيې ته کښته سوی وای. له (دقت) سره د (کېدل) فعل سم راځي. دقت کېږي، راوړل کېږي نه!

په ۱۲۰ مخ کي د دوهمي حاشيې (خاوري) ويی بايد په متن کي د (مينه) پر ځای داخل سوی وای. بيت داسي دئ:

"څه فساد دی ستا پـــه مينه کی حـميده
چه د مينې په کيميا کښې سره زر نه شوه"

اول نيم بيتی که د چاپي نسخې له ثبت سره سم "څه فساد دی ستا په خاوره کښي حميده" راغلې وای د بيت مفهوم به ډېر سم سوی وای. حميد ځان ته وايي چي ستا په خاوره = خټه کي څه فساد سته چي د ميني په کيميا سره نه سره زر کېږي. په متن کي د (ميني) کلمې تکرار د حميد له "موشګافی" څخه ليري خبره ده.

په ۱۴۲ مخ کي هم د دوهمي حاشيې "د عشق په شور کي" د متن تر

ثبت "له حمیده صبر مه غواړه ناصحه + دغه توان ورڅخه لاړ د عشق په تور کي" له بیت سره ښه سر خوري. له حمید څخه د صبر دغه توان د "عشق په شور کي" تللی دئ، نه "د عشق په تور کي". د عشق شور د اصل قلمي نسخې ثبت هم دئ، باید د مرتب د خپل اقرار په حکم "ډېراعتبار" ورکول سوی وای.

په ۱۴۴مخ کي یو بیت داسي دئ:

"د پردو وینو زول هرگوره گران دی
ځکه اچوی په غېږ کی مینا وینې"

د دغه مخ په دوهمه حاشیه کي کښلي دي چي په چاپي نسخه کي د (غېږ) پر ځای (قی) راغلی دئ. په دوهم نیم بیتي کي باید (قی) راغلی وای ځکه د (قي = استفراق) په وخت کي څوک له خولې څخه ویني اچوي. له مینا (جام) څخه هم د میو د راتوئېدلو پر وخت (د قی کولو پر وخت) ویني راځي. دلته هم باید د حاشیې ثبت په متن کي شامل سوی وای.

دغه راز نور موارد هم سته.

- د متن د تصحیح کار ځای ځای تر سر تېر سوی دئ. د مخونو لمبرونه ناسم لگېدلي دي. ۱۰۸ مخ، ۸۰۱ سوی دئ، ۱۴۷ مخ ۷۴۷ سوی دئ،....

د لیکدود یو رنگتوب (تجانس) ئې بد نه دئ خو په متن کي ئې (کي) او (کښې) دواړه راوړی دئ . ان تر دې اندازې چي په یوه بیت کي ئې دا دواړه شکله لیکلي دي:

"څه فساد دی ستاپـــه مینه کی حـمیده
چه د مینې په کیمیا کښی سره زر نه شوه"

زموږ د مشرانو د وخت امکاناتو ته چي څوک وگوري او په ننني معیار ئې و نه تلي، نو دا متن له دې ټولو ټکو سره سره بیا هم په خپل وخت کي

دقیق کار وو او د نني متني ناقدینو د کار له پاره د یوه تاداو حیثیت لري. پاک خدای دي زموږ مشران ټول وبخښي. د علم و ادب درانه بارونه ئې تر موږ پوري رارسولي دي.

۹- د شمس الدین کاکړ دېوان:

د شمس الدین کاکړ دېوان د کابل پښتو ټولني واردواره چاپ کړی دئ. مقدمه ئې ښاغلي عزیزالله واصفي کښلې ده او د تصحیح چاري ئې هم ده سرته رسولي دي. د اهتمام کار ئې حفیظ الله نومي بشپړ کړی دئ. په ۱۳۳۳ش = ۱۹۵۴ع کال د کابل په عمومي مطبعه کي د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د دېوان په سر کي د هغه وخت د پښتو ټولني لوی مدیر ارواښاد صدیق الله رښتین په یوه مخ کي یوه یادونه پر لیکلې ده. مقدمه ئې (۱۱مخه) د نورو دېوانونو پر خلاف د کتاب په پای کي راغلې ده. د دېوان ټول مخونه ۱۶۹ دي.

دا دېوان د متني نقد له اصولو سره سم تهیه سوی نه دئ. داسي ښکاري چي له یوې واحدي نسخې څخه به برابر سوی وي ځکه حواشي یا نسخه بدیلونه نه لري. لغتنامه ئې هم نه ده ورته ترتیب کړې او غلطنامه هم نه لري. اصل نسخه چي دا چاپي متن ځني برابر سوی دئ، نه د مقدمه لیکونکي له خوا او نه هم د پښتو ټولني د لوی مدیر له خوا راپېژندل سوې ده. د افغانستان په ملي آرشیف کي د شمس الدین کاکړ د دېوان دوې قلمي نسخې سته چي یوه ئې "عبدالواحد بن فیض محمد قندهاری" په کتابت او دوهمه ئې د "محمدگل خوشکاوی"په قلم لیکل سوې ده. زه فکر کوم چي دا چاپي متن به په همدې دوو نسخو کي له یوې څخه تهیه سوی وي. که څه هم د ملي آرشیف د پښتو خطي نسخو په فهرست کي ئې کښلي دي چي د دغه دیوان یوه خطي نسخه د افغانستان د علومو اکاډمۍ

په کتابخانه کې هم سته. د اکاډمۍ کتابخانه هماغه د پښتو ټولنې کتابتون وو. له امکانه لیرې نه ده چې دا چاپ له هماغې نسخې څخه رانقل سوی وي. څرنګه چې چاپي متن د متني کره کتنې پر پرنسیپو برابر نه دئ، ځکه نو دا ټولې خبرې حدسیات دي او حدسیات د نننۍ معیار له مخې د اعتبار وړ خبرې نه سي کېدلای.

د شمس الدین کاکړ دغه دېوان تر چاپ ۳۴ کاله وروسته د صحاف نشراتي موسسې (کوټه) له خوا په ښکلې قطع او صحافت بیا چاپ سوی دئ. د تصحیح او ډیزاین چارې ئې صحاف نشراتي موسسې سر ته رسولې دي دا متن ئې ما (هوتک) ته کاناډا ته رالېږلی وو، ما مرور پر وکړ، ټایپي تېروتنې مې ورسمې کړې او دوهمه سریزه و لغتنامه مې ورته وکښله. دا چاپ هم د متن څېړنې پر معاصرو اصولو برابر نه دئ خو تر اول چاپ یو څه د اعتماد وړ کېدای سي.

۱۰- پښتو عروض:

پښتو عروض د احمدشاهي عصر د یوه ننګرهاري پښتانه عالم میاشرف لیکنه ده. دا کتاب د عروضو په علم کې لومړنی پښتو اثر دئ. په دغه برخه کې موږ د میاشرف تر کتاب پخوا بل اثر نه لرو. د دغه کتاب یوه خطي نسخه مولوي ابوالوفاء صاحب کندهاري غالباً په هند کې موندلې او له حیدرآباد دکن څخه ئې د کابل پښتو ټولنې ته لېږلې وه. دا نسخه د ارواښاد استاد رښتین په "کتنه او سپړنه" د پښتو ټولنې له خوا په ۱۳۴۴ش کال په آفسیټ ډول چاپ سوه. خطاط ئې د فارسي ژبې محقق لیکوال او شاعر مولانا خال محمد خسته او د خط ډول ئې نستعلیق دئ. د کتاب ټول متن ۳۸ مخه دئ او استاد رښتین په ۳۴ مخونو کې د "پلټنه او سپړنه" په نامه تعلیقات پر کښلي دي. د تعلیقاتو په دوهم مخ کې د قلمي نسخې پر

مشخصاتو او ليکدود باندي ږغېدلی دئ او ليکلي ئې دي چي قلمي نسخه د ليکلو نېټه او د کاتب نوم نه لري. د قلمي نسخې د شپږم، يوولسم او پنځلسم مخونو عکس ئې هم په متن کي راوړی دئ.

دا متن له يوې واحدي نسخې څخه تهيه سوی دئ او طبيعي ده چي نسخه بديلونه نه لري. ځای ځای ئې په لمنليکونو کي د کلماتو تشريح سته.

پښتو عروض د متن څېړني له مخي تر زياتي اندازې د باور وړ متن دئ. د متن محتوا (منځپانگه) ئې ځيني داسي خبري لري چي عروض پوهان ورسره موافقه نه لري. خو د دې موضوع څېړنه زما د اوسنۍ ليکني تر چوکاټ وتلې خبره ده.

۱۱-دستارنامه:

دستارنامه د خوشحال خان خټک (۱۶۱۳ – ۱۶۸۸ع) مهم اثر دئ. دغه مهم اثر واردواره د پېښور موزيم د مهتمم ارواښاد عبدالشکور په اهتمام په ۱۹۵۲ع کال په دغه ښار کي چاپ سو. عبدالشکور صاحب دغه چاپي متن له هغي قلمي نسخې څخه تهيه کړی وو، چي د پېښور د پښتو اکيډيمۍ په کتب خانه کي موجوده وه. د دې قلمي نسخې په باب وروسته ليکل سوي دي چي ارواښاد عبدالشکور ته "دا نسخه د گنبت خان بهادر محمدرفيق خان ورکړې وه"، په کتب خانه کي په "... نمبر ق – ۲۵۳" قيد ده او "په حاشيه کي ئې فراقنامه هم ليکلې ده"[1]. دغه قلمي نسخه د افضل خان خټک له پاره د عبدالحليم نومي په کتابت د ۱۱۱۹هـ ق کال د

---

[1] وگ: دستارنامه – پښتو اکيډيمي پېښور – د سريزې ح ،ط مخ،چاپ ۱۹۹۱ع.

جمادي الثاني پر پنځمه خطاطي سوې ده[1]. په دې چاپي متن کي د قلمي نسخې ليکدود کټ مټ رانقل سوی دئ چي د دستارنامې د کابل چاپ د ترتيبوونکي په نظر ئې "لوستنه د هر چا دپاره ګرانه وه" او د پېښور د دوهم چاپ د ترتيبوونکي په قول "عبدالشکور صيب د چاپ کړې نسخې املاء دومره ګرانه ده چه په اله آسانه ځوک پرې پوهيدی نه شی". د عبدالشکور صاحب چاپ د دستارنامې اول چاپ دئ او علمي نړۍ ته واردواره د ده له خوا په چاپي توګه وړاندي سوې ده.

د کابل پښتو ټولني د ۱۳۴۵ ش = ۱۹۶۶ع کال په دوبي کي د خوشحال خان خټک د مړيني د ۲۸۶يم تلين د نمانځني په مناسبت د دستارنامې متن د اروابناد عبدالشکور صاحب له چاپ ځخه رانقل او په مناسبه قطع او ښه صحافت ئې د کابل په دولتي مطبعه کي د ۲۵۰۰ ټوکو په تېراژ چاپ کړه. د پښتو ټولني د هغه وخت مشر اروابناد استاد رشتين دوه مخه سريزه پر کښلې ده او په هغې کي وايي چي رانقل سوی متن ئې "په ډير زيار صحيح کړی شوه"(د سريزي – لومړی مخ). د دستارنامې د دغه چاپي متن د مخونو شمېر ۱۳۸ دئ. د متن په پای کي "د ځينو لغاتو ځېړنه" راغلې ده. دا ځېړنه دوې برخي لري. يوه ئې د اروابناد دوست محمد خان مومندپه قلم ليکل سوې او د پېښور له اول چاپ ځخه رانقل سوې ده. د لغتنامې دغې برخي ته په ځينو ځايو کي نوره تشريح هم ورکول سوې ده. دوهمه برخه ئې پښتو ټولني برابره کړې ده. دواړي برخي په ۱۶مخونو کي ځای سوي دي. تر لغتنامې وروسته د متن فهرست په دوو مخونو کي راغلی دئ. د متن په سر کي د خوشحال خان تصوير او په پای

[1] وګ : د کابل چاپ دستارنامې – ۱۳۸مخ. د افضل خان نامه ته د خټک لقب ما (هوتک) وراچولی دئ.

کي ئې د ده د قبر تصوير سته چي د کابل د پښتو ټولني په غوښتنه د کابل د حجارۍ او نجارۍ په فابريکه کي د مرمر له ډبري څخه په ۱۳۲۷ش = ۱۹۴۸ع کال جوړ سوی وو.

د دستارنامې د دغه چاپ په باب د پېښور چاپ (۱۹۹۱ع) ښاغلي مرتب حاجي پُردل خان خټک کښلي دي چي "... په ښکلې ټائپ چاپ شوې ده – ولې په دې کښې په ځينو ځايو کښې دَ بابا ژبه بدله کړې شوې ده" (وګ: د دغه چاپ د سريزي – ط مخ). خو له بده مرغه دغه ځايونه ښوول سوي نه دي. د دغو ځايو موندل هغه وخت ممکن کېدلای سي چي د کابل چاپ متن د پېښور چاپ له متن، يا د پېښور د پښتو اکيډيمۍ له خطي نسخې او يا هم د ارواښاد عبدالشکور له چاپ سره مقابله سي. زه اوس د دغي مقابلې له پاره امکانات نه لرم.

تر کومه ځايه پوري چي ما ته څرګنده سوې ده، د کابل چاپ په دغه متن کي دې لاندي ټکو ته د متني ناقد ګوته نيول کېدلای سي:

– مصحح ځای ځای ډېري پر ځای او معقولي سموني په حاشيه کي راوړي دي. د متن څېړني اصول موږ ته وايي چي که په يوه متن کي کاتب ناسمه کلمه ليکلې وي او مصحح ئې د سمولو له پاره پاخه استنادونه لري، نو بايد دغه سمونه متن ته داخله سي او ناسم ثبت ئې په حاشيه کي وښوول سي. دا څو مثاله به ولولو:

په اول مخ کي کاتب د خوشحال خان د يوه اثر نوم په ناسم ډول "فقرانامه" کښلی دئ. مرتب و دې غلطۍ ته متوجه سوی دئ او سم شکل "فراقنامه" ئې په حاشيه کي راوړې ده. مرتب ښايي دا کار د امانتدارۍ له اسيته کړی وي، خو د متن څېړني له اصولو سره سم ئې بايد "فراقنامه" په متن کي او "فقرانامه" په حاشيه کي راوړې وای.

په پنځم مخ کي هم د کاتب غلطۍ ته د مرتب پام اوښتی دئ چي "اما

د اسمان سره څه کا" ئې "اما د ایمان سره چه کا" لیکلی دئ. مرتب ته په کار وه چې سم عبارت ئې متن ته پورته کړی او ناسم ئې حاشیې ته کښته کړی وای.

په همدې مخ دوهمه حاشیه "یوه بل کمینه تر ملا کړې" عبارت باید متن ته شامل سوی وای. د متن "یوه بله کینه تر ملا کړی" باید حاشیې ته راغلی وای.

د نهم مخ د حاشیې"تقوی" باید د متن د ناسم ثبت "فتوی" پر ځای راغلی وای.

د ۳۴ مخ د حاشیې "دودوي" باید د متن د "دوی" پر ځای لیکل سوی وای.

د ۳۷مخ د حاشیې له توضیح سره سم باید په متن کې د "باز" کلمه ورزیاته سوې وای. لوستونکي کله کله حاشیې ته پام نه کوي او د متن په لوستلو کې ستونزه پیدا کوي.

– سره له دې چې وایي متن "په ډېر زیار صحیح کړی شوه" خو بیا هم ډېر ځایونه (۲۸، ۳۹، ۵۲، ۵۶، ۶۸، ۷۰، ۷۱، ۷۵، ۸۰، ۸۲، ۸۵، ۱۵۳ مخونه ...) ناسم پاته سوي دي. مرتب د پېښور چاپ لیکدود د خپل وخت مروج لیکدود ته رااړولی دئ خو ځای ځای ځني پاته سوی دئ (۷۳مخ).

دا کارونه د متن څېړونکو په عیبو کې نه شمېرل کېږي خو مرتب ته په کار وه چې پورتنۍ یادونه ئې د "په ډېر زیارتر یوې اندازې صحیح کړی شوه" په شان کښلې وای.

– د لغتنامې ځیني ځایونه د تامل وړ دي. دا چې په ۱۵۳ مخ کې د "شولان" معنا بې له کومې حوالې څخه " کمند" لیکلې ده، ما ته سمه نه

ښکاري. شولان سالَن ته وايي[1]. دې تېروتني د خوشال خان خټک کليات (؟ چاپ) ته هم لار کړې ده.ما چي له کندهاره تر اټکه کتاب کيښ، د خوشال خان خټک کليات ته مي د دغي معنا په برخه کي اشاره کړې وه، خو اوس پوه سوم چي د دغه کليات مرتب د شولان لغت په معنا کي د دستارنامې د لغتنامې ښکار سوی دئ.

په دغه لغتنامه کي خورا ډېر لغتونه معنا سوي نه دي او د معنا پر ځای ئې ټکي ايښي دي. له چاپي نسخې څخه د نقل کوونکي يا نقل کوونکو نومونه هم نه دي ښوول سوي. د متن د مرتب نوم هم په صراحت سره نه دئ ليکل سوی او د متن د چارو سمبالوونکي د "مو" په ضمير سره ښوول سوي دي. د دغه ضمير له کارولو څخه څوک فکر کوي چي پر متن باندي ډله ييز کار سوی دئ، خو زما په خيال د دغه متن د تهيه کولو کار تر ډېري اندازې پوري د پښتو ټولني د مشر له خوا سر ته رسېدلی دئ.

زما په نزد د دستارنامې دغه چاپ د انتقادي متن د اصولو پر تول برابر نه خېژي او مبهمات ئې ډېر دي.

۱۲ - طب نامه:

طب نامه د خوشحال خان خټک بل اثر دئ چي په نظم ئې کښلی دئ او پر دغه چاپ چي ئې زه اوس بږغېږم، د کابل پښتو ټولني په ۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع کال د خوشحال خان دمړيني د۲۸۶ تلين په مناسبت د پوهاند رشتين "سمونه او کتنه" د دوو زرو ټوکو په تېراژ د " طب نامه د خوشحال خټک" په نامه چاپ کړی دئ.

د کتاب په سر کي"ړومبنۍ خبرى" په ديارلسو مخونو کي راغلي دي

[1] وګ: د ليکونکي اثر، له کندهاره تر اټکه – ۲۸۲مخ.

چې په هغو کې د دغه کتاب د چاپ پر اړتیا، د قلمي نسخې (اصل) پر ځانګړ تیاوو، د خوشحال خټک پر نورو آثارو او د هغو پر بېلابېلو چاپونو، د خوشحال د کلیاتو پر قلمي نسخو او د خوشحال په باب پر لیکل سوو آثارو باندې روښا اچول سوې ده. ورپسې د طب نامې متن شروع کېږي چې ټول ځلوېښت مخه دئ. تر هغه وروسته د خوشحال له چاپي فصل نامې څخه د "صحبت آداب" مثنوي، چې اته مخه ئې نیولي دي، راغلې ده. د طب نامې متن او له فصل نامې څخه رانقل سوې مثنوي خطاطي سوې ده. د خطاط نوم ئې نه دئ ښوولی خو زه فکر کوم چې دواړه متنه به د مولانا خال محمدخسته په قلم خطاطي سوي وي (والله اعلم بالصواب). کتاب ته په نهو مخو کې لغتنامه هم لیکل سوې ده او لغتونه ئې د الفبې په ترتیب اوډلي دي. سریزه (ړومبنۍ خبرې) او لغتنامه دواړه په چاپي تورو ده. د کتاب په سر کې د خوشحال خټک تصویر هم سته.

د خوشحال خټک طب نامه، چې په ځینو کتابو کې د "صحت البدن" په نامه هم یاده سوې ده، تر دغه چاپ پخوا په ارمغان خوشحال (د سیدرسول رسا په زیار) او فصل نامه (د پېښور د اشاعت سرحد له خوا چاپ) کې چاپ سوې ده خو د اروابناد استاد رشتین له خولې چې ویلي ئې دي: "... په دواړو ځایو کښې داسې غلته چاپ شوې ده چه له چاپ نه ئې نه چاپ غوره ؤ"(د ړومبنۍ خبرې "د" مخ).

د دغه حاضر چاپ متن د پښتو ټولني د کتابتون له خطي نسخې څخه رانقل سوی دئ او له چاپي متنونو سره مقابله سوی دئ. د نسخو اختلافونه ئې په ښه تفصیلي توګه د هر مخ په لمنلیکونو کې راوړي دي. د پښتو ټولني خطي نسخه د اروابناد محمدعمر بلبل افغان (۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع مړ) له خوا د ټولني کتابتون ته ورکول سوې وه. اروابناد بلبل افغان له دغې نسخې څخه بل نقل هم اخیستی وو، چې هغه هم په همدې کتابتون کې

خوندي وو (ړومبنۍ خبرې – ج – مخ). وايي چې قلمي نسخه (اصل) د سر له خوا بشپړه خو په منځ او پای کې ئې دوه مخه کنډو دي. د نسخې ټول مخونه شپړڅلوېښت دي، ليک ئې پوخ نستعليق او ليکدود ئې د خټکو دئ. دا متن په دقت تهيه سوی دئ او د متن څېړني پر اصولو باندي تر زياتي اندازې سم خېژي. د طب نامې د وروستي چاپ (د پېښور پښتو اکيډيمي – ۱۹۸۵ع) مرتب سيد محمد تقويم الحق کاکاخېل د کابل د پښتو ټولني چاپ طب نامې په باب ليکلي دي: "د کابل پښتو ټولنې ... يوه مجموعه د طب نامه خوشحال خان خټک په نوم په ۱۹۶۶ع کښې چاپ کړې ده.او تر خپله حده ئې د صحت کوشش کړی دی" (۷ مخ).

زموږ تر بحث لاندي چاپي طب نامې متن ته که د متني کره کتني له عينکو څخه وکتل سي، دا لاندي ځايونه ئې سمېدل غواړي:

– خوشحال خان د ناروغيو د علاج له پاره ځای ځای دوې درې يا تر دې زياتي نسخې (Prescriptions) سر پر سر راوړي دي. تر اولي نسخې وروسته ئې نورو ته د "ايضا" عنوان ورکړی دئ. دغه عنوان په چاپي متن کي هر ځای په " بل رنګ" اړول سوی دئ. دغه تصرف بايد نه وای سوی او د قلمي نسخو "ايضا" بايد خوندي سوی وای.

– د څلرم مخ څلرمه حاشيه "ده ساله" له متن سره سم وايي. په متن کي بيت داسي دئ:

" غوږ د غوا چه زاړه ډېر وی + د سال يا تر ده تېر وی"

د متن"د سال" که حاشيې ته کښته سوی او د حاشيې "ده سال" که متن ته رالوږ سوی وای، ښه به وو.

– د يوولسم مخ پنځمه حاشيه له متن سره سر نه خوري، بېځايه ليکل سوې ده. دا حاشيه بايد د دوولسم مخ له اولي حاشيې سره يو ځای راغلې وای. د دې کار ملامتيا خو پر کاتب وراوړي خو که کتاب دوهم وار

تصحیح سوی وي، نو ئې بیا پړه نورو ته هم متوجه کېږي.

– د دوولسم مخ څلرمه حاشیه ګونګه ده. په حاشیه کي راغلي دي چي "په چاپی نسخو کښی عنوان دا دی (دارو د قوت باه) چه بیخپ غلت دی". په متن کي هم په غټو تورو" دارو د قوت باه" ثبت دئ. لوستونکی د محشي په مطلب سم نه پوهېږي چي څه وايي؟

د همدې مخ پنځمه حاشیه هم تشریح غواړي. په دغه حاشیه کي ئې کښلي دي: "په چاپی نسخو کښی"نک چهکنی" لیکل شویدی". په متن کي "نک جهنکی" دئ او "نک جهنکی" بیا په لغتنامه کي معنا سوی نه دئ. لوستونکی نه پوهېږي چي په دې دوو کي کوم یو سم دئ. کله کله د متن ترتیبوونکي ځیني مروج او د ژبي عام کلمات بې تشریح پرېږدي خو که کلمه یا کلمات عام فهمه نه وي او مرتب ئې معنا هم نه وي راوړې، په دې صورت کي له لوستونکی څخه لار ورکېږي او نه پوهېږي چي د مرتب له خوا د ثبت سوي کلمې یا کلماتو د سموالي له پاره استناد په څه شي وکړي. د پېښور وروستي چاپ "نک چهکنی" ثبت کړی دئ خو هورې ئې هم معنا نه ده لیکلې. ښایي دا لغت به په هغه سیمه کي مروج او عام لغت وي[1].

– د ۲۴مخ دوهمه حاشیه بې ضرورته ده. د چاپي نسخو او موجود متن ثبت یو شان " دواړو" دئ. که دال له (واړو) څخه یو څه لیري لیکل سوی وای، مشکل په حلېدی.

– د ۲۷ مخ په دریمه حاشیه کي ویلي دي: "په چاپي نسخو کښی د (ورپوهیږی) په ځای (پری پوهیږی)". دلته که متن ته د چاپي نسخو ثبت داخل سوی وای، ښه به وو. د متن د "په ډېر رنګه جلاب کیږی +

[1] تر کومه ځایه چي ما ته معلومه ده (چهکنی) یو راز ټروه مایع ده. د جوړولو پر وخت ئې ګشنیز، هوږه او نورمساله جات له سُرکې سره ګډوي او پر کتغ باندي ئې دپاسه اچوي. د کتغ خوند او مزه په ډېرېږي.

هوشیاران به درپوهیږی" په پرتله " هوشیاران به پرې پوهیږي" محاورې ته نزدې او صحیح دئ.

– د ۳۴مخ د اولي حاشيې (وار) باید متن ته لوړه سوی او د (ځار) پر ځای راغلی وای. په متن کي خوشحال خان پر مېړه باندي د عورتي حقوق بیانوي او وایي:

"که مثنی که درې که چار وی + زیست روزګار دې په ځار وی"

د خوشحال مراد دا دئ چي که د چا دوې، درې یا څلور ماندینې ګاني وي، له هري یوې سره دي "زیست روزګار" په وار (نوبت) وي. د ماندینو په تعدّد کي د اسلامي شریعت حکم هم "تَعدِلوا" دئ. (ځار) دلته د بیت له مفهوم سره سر نه خوري او د حاشيې (وار) ورسره سم راځي.

– د ۳۵ مخ د دوهمي حاشيې "پرې دې تل حلاله خورینه" د متن د "برې دې تل حلال خوروینه" پر ځای راغلی وای ځکه خبره پر "نفقه" ده او د دغه مونث نامه سره (حلاله) صفت سم راځي نه (حلال). د همدې مخ د دریمي حاشيې "حرامه، عامه" هم باید د متن د "حرام، عام" پر ځای لیکل سوی وای. د متن تر "که لقمه ورکړې حرام" به "که لقمه ورکړې حرامه" د پښتو ژبي له ګرامري اصولو سره سمه خبره وي. پخوانیو ناسخینو د کلماتو د پای حرکتونه په زور، زېر، پېښ سره ښوول.

– د ۳۶مخ څلرمه حاشیه "په ډېر رنګه دخول کیږي بهتر دا دی" هم د ټولو چاپي نسخو ملاتړ لري او هم تر "په ډېر رنګه دخول کیږي هنر دا دی" د معنا و مفهوم په لحاظ غوره ښکاري، ځکه نو باید حاشيې ثبت متن ته لوړسوی وای او د متن ثبت حاشيې ته راکښته سوی وای.

– د ۳۷مخ اوله حاشیه چي وایي د متن د "په دا کار کښی تندرستی ده سراسر" په ټولو چاپي نسخو کي" په دا کار کښې تندرستي ده د بشر" ثبت دئ، باید د چاپي نسخو ثبت ته اعتبار ورکړه سوی وای. په دغه بیت

کي (د بشر تندرستي) يعني د (وجود تندرستي، د ځان تندرستي) د متن د (سراسر تندرستی) تر عام مفهوم موزونه راځي.

– د ۳۸مخ څلرمه حاشيه "که به پې څښېږ شودې پې د بزو څښبه" هم د متن تر "که ئې څښېږ شودې پې خو د وزو څښبه" د نورو نسخو زيات ملاتړ لري، ځکه ئې نو متن ته شاملول زما په نظر سم ول.

د طب نامې متن پر څلوېښتم مخ پای ته رسېدلی دئ. په پای کي ئې له فصل نامې څخه تر يوه اوږده مثنوي (؟ مخه) وروسته لغتنامه راغلې ده. په لغتنامه کي د متن ټول لغتونه نه دي اخيستل سوي او په اخيستل سوو لغتو کي هم ټول معنا سوي نه دي. د ډېرو لغتو معنا ته (...) ايښوول سوي دي. د معناوو په برخه کي هم زما سره د ويلو څه خبري سته خو د هغو بيانول مي له موضوع څخه ليري کوي. زما د څېړني استقامت د متني نقد لوری دئ، خو دا يوه خبره به د دې بحث په پای کي وکړم او بحث ته به د پای ټکی کښېږدم. د لغتنامې د (ش) رديف اول لغت "شوده پې" ته ليکل سوي دي: "يو بوټی دی"؟! شوده، پې، شيدې ټول د هغي سپيني اوبلني غذا پښتو نومونه دي چي په فارسي ئې (شير) او په انګرېزي ئې (milk) بولي.

۱۳ – د خوشحال رباعيات:

"د خوشحال رباعيات" نومې مجموعه د کابل د پښتو ټولني د ادبياتو څانګي له خواپه ۱۳۴۹ش = ۱۹۷۰ع کال د ۱۵۰۰ ټوکوپه تېراژ په ۲۹۹ مخونو کي د پښتو ټولني د هغه وخت د مشر پوهاند رشتين له څلورمخه يادابښت سره، چي د مجموعې په پای کي ئې راوړی دئ، خپره سوې ده. د اروابښاد پوهاند رشتين د يادابښت له مخي، پر دغه مجموعه باندي ډله ييز کار (درې مياشتي) سوی دئ. په دغه يادابښت کي راغلي دي چي: "د خوشحال د رباعياتو د نقلولو کار په اول ځل د ادبياتو په څانګه کښی د

ښاغلی محمداسمعیل سربن له خوا سر ته ورسید، پس له هغه د ښاغلی بختانی، ځدراڼ، سربن، حبیب الله اپریدی او شاه ولی صافی له خوا د نورو چاپی او قلمی نسخو سره مقابله شو او بیا د ښاغلی حفیظ الله او سربن له خوا پاکنویس کړی شو". (الف مخ) خو ښاغلي رفیع صاحب لیکلي دي چي: "په ۱۳۴۹ کال چي پښتو ټولنې د خوشال خټک د سیمینار له پاره د خوشال بابا رباعیات چاپول بختاني صاحب ئې (د) تصمیم؟ او مقابلې د کمیسیون مشر و او د دې رباعیاتو کار هم د دوی تر نظرلاندې تر سره شو." (وګ: رشاد مجله، لومړی کال دوهمه او دریمه ګڼه ۱۷ – ۱۸مخونه). که څوک متن ته وګوري نو پوهېږي چي د تصحیح اساسي کار د پوهاند رشتین له خوا سر ته رسېدلی دئ. دې کار درې میاشتي دوام موندلی وو او وروسته بیا "د قلمی نسخو د لیک دود د سختیا په وجه ډېر ځایونه پکښې ناسم پاتی شوی وو". اروانښاد رشتین صاحب زیاته کړې ده چي: "په دغه وجه له قلمی نسخو سره د بیا مقابلی ضرورت پیدا شو او ما په خپله د محمداسمعیل سربن، شاولی صافی، شادوله او بینا په مرسته په دغه کار لاس پورې کړ ... په دوو هفتو کښی دغه ګران کار سر ته ورساوه، (۱۶۰۴) رباعی ګانی مو ولوستلی او ناسمی رباعی ګانی مو په ډېر غور سره مقابله او د قلمی نسخو له مخه سمې کړې."(ب مخ)

په دې مجموعه کي اویا رباعۍ داسي دي چي په نورو چاپي او خطي نسخو کي نسته او په دې ډول د ټولو رباعیاتو شمېر (۱۶۷۴) ته رسېدلی دئ (ج مخ)[1].

د دې مجموعې په ترتیبولو کي د خوشحال خان د دېوان له درو قلمي

---

[1] د خوشال خان خټک کلیات د سریزو په (درېیم مخ) کي دا شمېر "ټولټال ۱۶۸۴ څلوریزې" بلل سوی دئ چي غالباً به چاپي تېروتنه وي.

نسخو (د پښتو ټولني د خطي زېرمي) او نورو درو چاپي نسخو څخه کار اخيست سوی دئ. قلمي نسخې ئې داسي ښوول سوي دي:

"۱ – لومړۍ قلمی نسخه د خوشحال په ژوندپه ۱۰۹۹ھ کال په جانه کوړ کښی چه د آدم خيلو اپرېدو په علاقه کښی يو ځای دی ليکل شوې ده[1].

۲ – دوهمه قلمی نسخه هم ډېره پخوانۍ ده خو تاريخ ئې نه معلوميږي.

۳ – دريمه قلمي نسخه هم زړه او پخوانۍ ده، خو تاريخ او د سر او آخر پاڼې نه لري." (الف – ب مخونه)

چاپي نسخې داسي راښيي:

"۱ – لومړۍ چاپي نسخه په ۱۳۱۶ش کال د ښاغلي عبدالحی حبيبی له خوا په کندهار کښی چاپ شوی ده[2].

۲ – بله چاپي نسخه د ښاغلی دوست محمد کامل له خوا په ۱۹۵۲ع کال په پېښور کښې چاپ شوې ده.

۳ – دريمه چاپي نسخه د ښاغلی سيد رسول رسا له خواپه ۱۹۶۴ع کال په پېښور کښی چاپ شوې ده" (ب مخ).

ارواښاد پوهاند رشتين ليکي چي له دې ټولو قلمي او چاپي نسخو سره ئې "د خوشحال رباعيات" مقابله کړي دي. رشتيا هم که څوک د دغي مجموعې متن وګوري په لازمو مخونو کي ئې نسخه بديلونه په لنډ ډول د اړوند مخ په حاشيو کي راوړي دي. دغه راز ئې د مشکلو لغاتو لنډي معناوي هم په حاشيو کي کښلي دي. دا رباعيات رشتيا هم په خپل وخت کي تر نورو ټولو چاپ سوو دېوانو بشپړ دي خو که د متن څېړني له مخي

---

[1] دا هغه نسخه ده چي ويل کېږي ځيني برخي ئې د خوشحال خان په خپل خط کښل سوي دي.

[2] دا سنه سمه نه ده او يو کال کمه ښوول سوې ده (هوتک).

وڅېړل سي، نتيجه به ئې داسي راووزي:

له کومو خطي نسخو څخه چي استفاده سوې ده، د هغو پېژندنه ډېره مختصره او صرف دومره ويل سوي دي چي "پخوانۍ" يا "زړه پخوانۍ" ده. د نورو ليکدودي ځانګړتياوو پر ځای ئې صرف دومره قدر ويلي دي چي "دغه درې واړه قلمي نسخې په پاخه نستعليق خط د ختڅکو د کورنۍ په خاص ليک دود ليکل شوی دی. په دغه ليک دود کښی د پښتو د هر دروند توری دپاسه وړوکي همزه (ء) ليکل کيږي".

د متن له پاره د اصل نسخې ټاکلو خبره مبهمه پاته ده او څوک نه پوهېږي چي په متن کي کومي چاپي يا قلمي نسخې ته د اصل په ټوګه کتل سوي دي. د يادښت په لومړي مخ کي ويل سوي دي چي "د رباعياتو د نقلولو کار په اول ځل ... د ښاغلی محمداسمعيل سړبن له خوا سر ته ورسيد" خو دا ئې نه دي ښوولي چي دا نقل له کومی چاپي يا خطي نسخې څخه سر ته رسېدلی دئ. د مقابلې په برخه کي ئې دومره قدر ويلي دي چي "په دې مقابله کي د پښتو ټولني له دوهمی او دريمی قلمی نسخې څخه زياته ګټه اخستل شوې ده او اولی قلمی نسخی ته د ضرورت په وخت کی رجوع شوې ده". د دغه انتخاب دلايل ئې نه دي بيان کړي. لازمه خو دا وه چي "لومړۍ نسخه" چي د خوشحال په ژوند کي ليکل سوې وه، د اصل په توګه ټاکل سوې وای.

داسي ښکاري چي د متن د تهيه کولو په کار کي تلوار (بېړه) سوی وي ځکه د خوشحال د ۲۹۰ يم تلين د نمانځني وخت پر رارسېدونکی وو او پښتو ټولني غوښتل دغي نمانځني ته دا دروند متن تهيه کاندي له همدې اسيته ئې د مقابلې کار په دوو هفتو کي بشپړ کړی دئ. دا موده د دغسي يوه درانه متن د مقابلې له پاره کافي نه ده.

په هر صورت "د خوشحال رباعيات" د خپل وخت د نورو آثارو په

پر تله په دقیقه توګه تهیه سوي دي د لغاتو ثبت ئې نسبتاً اوریجینل دئ او دا متن د پښتو ادب د باوري متونو په کتار کي راتلای سي.

۱۴- د حنان بارکزي دېوان:

د میرزاحنان بارکزي دېوان واردواره د کابل پښتو ټولني د کابل مجلې د څانګي له خواپه ۱۳۳۶ش کال د زر ټوکو په تېراژ د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوی دئ. ټول دېوان (۲۴۴) مخه دئ او په پای کي(؟) مخه سمون لري چي چاپي تېروتني ئې پکښې ښوولي دي. د کتاب په سر کي ئې د حنان بارکزي تصویر هم وراچولی دئ. په سر کي د هغه وخت د پښتو ټولني رئیس استاد ګل پاچا الفت یو مخ او د کابل مجلې د هغه وخت مدیر محمددین ژواک درې مخه لیکنه کړې ده او په هغو کي هم د حنان د شعر پر اهمیت او یو څه هم د ده پر ژوندلیک رڼغېدلي دي. نه ئې د دېوان د ترتیب پرڅرنګوالي، نه ئې د اصل نسخې د معرفۍ له پاره او نه ئې هم په دېوان کي د راغلو مشکلو لغاتو د حل له پاره وخت موندلی دئ. یوازي ئې دومره قدر ویلي دي چي: "د دې کتاب د ځینو برخو په کتنه کښې ښاغلی ساپی د ادبیاتو مدیر او په پاکنویس کښې ښاغلی عبدالصمد خان مرسته کړې ده چه اداره تشکر ځنی کوی. (اداره)".

دا دېوان د متن څېړني پر اصولو کوږ نه برابرېږي او تر دې خبري په ها خوا چي ادبي نړۍ ته د اول وار له پاره د پښتو د دغه نازکخیال شاعر کلام په چاپي توګه وړاندي کړی دئ، نوره ښېګڼه نه لري.

د دغه دېوان انتقادي متن ما (هوتک) تهیه کړی او خپور کړی دئ چي پر خپل ځای به خبري پر وسي. خو په دې ځای کي به د هماغه انتقادي متن د اول چاپ د سریزي له (ن) مخ څخه هغه مطالب کټ مټ رانقل کړم چي ما له نن څخه شل کاله پخوا د پښتو ټولني له خوا د حنان بارکزي د

چاپي دېوان په باب کښلي ول:

"دا ديوان دپښتو ټولني له خوا په ۱۳۳۶ش کال د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوئ دئ. ارواښاد استاد ګل پاچا الفت، چي په هغه وخت کي د پښتوټولني رئيس وو، يو مخ سريزه او ښاغلي محمددين ژواک[1] چي په هغه وخت کي د کابل مجلې مدير وو، درې مخه مقدمه پر کښلې ده. په دې دواړو ليکنو کي هغه نسخه چي د دېوان د ترتيبولو په وخت کي ترې استفاده سوې، نه ده ښوول سوې. مرتب ئې هم په وضاحت سره نه دئ معرفي سوئ. ډېري طباعتي غلطۍ لري او له څلورمخه (سمون) سره سره بيا هم زياتي غلطۍ ورڅخه پاته دي چي سمي سوي نه دي. حتی په هغه غزله کي چي حنان د کاتبانو له بې پروايي څخه شکايت کوي، هم غلطۍ سته (وګورئ: د چاپي دېوان ۹۰ مخ). د رديف ګډوډۍ هم پکښې سته. د (واو) د رديف يوه غزله د (ی) په رديف کي راغلې او د (ی) د رديف يوه غزله د رباعياتو په پای کي مکرر راوړل سوې ده. په چاپي متن کي داسي نخښي نښانې سته چي مرتب بايد څوک د ختيځي لهجې ويونکی پښتون وګڼي. د شاعر له لهجې سره پوره بلد نه دئ. دې کار په شعر کي لږ څه بې نظمۍ راوستلي دي.

ټول دېوان ۲۴۴مخه دئ چي ۳۴۹ غزلي، ۲۵ رباعۍ، ترجيع بند، مخمس اوفالنامه پکښې ده ... زما په خيال د ديوان د چاپولو په کار کي لازم دقت نه دئ سوئ خو دا چي د ادب مينه والو ته ئې د پښتو ژبي د يوه ډېر نکته سنج شاعر دېوان وړاندي کړئ دئ، د ستايني وړ اقدام دئ. لومړي چاپونه هرومرو نيمګړ تياوي لري".

---

[1] ژواک صاحب د دغي ليکني پر وخت ژوندی وو. نوموړی د ۱۹۹۷ع کال په اګسټ کي په المان کي مړ سو او هورې ښخ دئ. (هوتک).

دريم څپرکی

(افغانستان – تر ۱۳۵۲ش کال وروسته چاپي متون)

۱۵ - د دولت لواڼي دېوان:

دولت لواڼی د روښاني خوځښت پیاوړی مبلغ او دېوان لرونکی شاعر دئ. د ده دېوان واردواره د کابل د پښتو ټولني د ادب او فولکلور د لوی مدیریت له خوا د عزیزالله او محمدعارف غروال په اهتمام په ۱۳۵۳ش = ۱۹۷۴ع کال د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د کتاب قطع لویه ده. د دېوان په سر کي د پښتو ټولني د هغه وخت د رئیس اروانښاد محمدصدیق روهي په قلم یو مخ سریزه لري او په هغې کي ویل سوي چي دا دېوان ئې د بایزید روښان د وفات د څلور سوم تلین د بین المللي سیمینار په مناسبت له نورو کتابو سره یو ځای چاپ کړی دئ. تر دغي سریزي وروسته د پښتو ټولني د ادب او فولکلور څانګي لوی مدیر څېړنمل دوکتور سیدال شاه پولاد په درو مخونو کي پر روښاني خوځښت، د دولت لواڼي پر شاعرۍ او د دغه دېوان د ترتیب په باب لنډې خبري کړي دي. تر دغو لیکنو وروسته د اروانښاد پوهاند عبدالشکور رشاد په قلم یوه درنه تحقیقي لیکنه (۳۴مخه) راغلې ده او علامه رشاد مرحوم د دولت لواڼي پر ژوند، عقایدو، د هغه پر دېوان او د هغه د شاعرۍ پر عروضي اړخ باندي ژوري علمي او ابتکاري خبري کړي دي چي د چاپي دېوان ارزښت ئې ډېر ورلوړ کړی دئ. تر دغي

عالمانه ليکني وروسته د ديوان مهتمم محمدعارف غروال په يوه مخ کي د دېوان د ترتيبولو پر چارو باندي په لنډ ډول رڼغېدلی دئ.

تر دغو ليکنو وروسته د دېوان متن شروع سوی دئ چي ۲۶۱مخه ئې نيولي دي. تر متن وروسته "مننه او کوروداني" (يو مخ)، بيا "د چاپي تېروتنو سمون ليک" (اووه مخه) او ورپسې "لغات نامه" (۱۰مخه) راغلې ده. په لغات نامه کي لغتونه د الفبې پر ترتيب باندي اوډل سوي او معناسوي دي. په لغاتنامه کي يو شمېر لغتونه بې معنا پاته سوي دي. د دېوان په سر کي د بايزيد روښان خيالی تصوير هم چاپ سوی دئ.

دا دېوان له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي وايي يوه ئې "ډېر کلونه د پښتو ټولني په کتابخانه کي خوندي وه، بيا ئې د مطبوعاتو په کتابخانه او وروسته ئې د عامه کتابخانې په قلمي څانگه پوري اړه درلوده". (د پوهاند رشاد د ليکني ديارلسم مخ). دا نسخه د ليکلو نېټه او د ليکونکي نوم نه لري خو د اشعارو په نسبت تر دوهمي نسخې ډېره بشپړه ده[1]. دوهمه قلمي نسخه په غزني کي د البيروني په کتابخانه کي ساتل سوې وه. دغه نسخه د ميا محمدي جيو " قدس سره" په پرمايښت د پېښوری گل محمد په کتابت په ۱۱۷۴هـ ق کال ليکلې ده (وگ: د سريزي "د" مخ). په چاپي متن کي د اطلاعات و کلتور قلمي نسخه د اصل په توگه ټاکل سوې ده او له دې نسخې څخه د رانقلولو کار ئې محمداسمعيل سرېبن سر ته رسولی دئ. دغه نقل د غزني د البيروني کتابخانې له خطي نسخې سره محمدعارف غروال او عزيزالله مقابله کړی دئ اواختلافي ځايونه ئې

---

[1] د دې نسخې يادونه علامه عبدالحي حبيبي د پښتانه شعراء په لومړي ټوک کي کړې ده. نسخه اوس د افغانستان په ملي آرشيف کي خوندي ده.(وگ: فهرست نسخ خطی پشتو آرشيف ملی افغانستان – ۵۲مخ).

په حاشیو کي راوړي دي[۱].

د دولت لواڼي د دېوان د خطي نسخو په اړه زه مجبور یم چي د خپلي اوسنۍ څېړني د استقامت پر خلاف یو څو خبري وکړم او هغه دا چي د دغه چاپي متن په درو سرو مقدماتي لیکنو کي د دولت لواڼي د دېوان پر دغو دوو خطي نسخو برسېره په خارج کي د درو نورو قلمي نسخو یادونه سوې ده چي وايي یوه ئې په بریټیش موزیم کي او دوې نوري ئې د هند د رامپور په رضا لایبریري کي خوندي دي. د بریټیش موزیم د نسخې یادونه په دوو لیکنو کي بې حوالې خو په یوه لیکنه کي د پښتانه شعراء لومړي ټوک ۹۱مخ په حواله سوې ده. په موزیم کي ئې د دغي نسخې د قید نمبر (۴۲۲۸) او د نسخې د استنساخ کال ئې (۱۱۰۱هـ ق) ښوولی دئ. زما د مطالعې له مخي د پښتانه شعراء لومړي مؤلف دغه خبره د "د هند د زړو آثارو د مجلې، ج ۱۱، ص ۵۶۷" په حواله کښلې ده. ما (هوتک) ته پخوا لا دومره قدر معلومه وه چي په بریټیش موزیم کي د دولت لواڼي د دېوان نسخه نسته. کله چي په چاپي دېوان کي مي دغه درې لیکني ولوستلې نو مي هڅه وکړه چي دا خبره لږ څه سپینه کړم. تر څېړني وروسته راته څرګنده سوه چي په بریټیش موزیم کي د روښاني خوځښت د یوه بل پښتانه شاعر ملا ارزاني دېوان په همدغه یاد سوي نمبر (۴۲۲۸) قید وو. د

---

[۱] د صدیق دېوان (چاپ ۱۳۵۸ش) د سریزي په (ج) مخ کي راغلي دي چي د هند د جمهور رئیس مرستیال فقید ډاکټر ذاکرحسین افغانستان ته د راتګ په وخت کي (۱۳۴۵ش کال) د هند د کتابخانو د ځینو خطي نسخو میکروفیلمونه راوړي ول چي په هغو کي د دولت دېوان هم شامل وو. د دولت دغه حاضر دېوان د ذاکرحسین تر سفر اته کاله وروسته چاپ سوی دئ. زه نه پوهېږم چي په دې دیوان کي د دغه مایکروفیلم خبره ولي یاده سوې نه ده او ولي د متن په تهیه کولو کي استفاده نه ده ځني سوې؟ (م. هوتک).

ملا ارزاني د دېوان دغه نسخه په (۱۱۰۱هـ ق) کال استنساخ سوې ده[۱]. له دغي نسخې څخه ارواښاد بېنوا يو نقل (کاپي) تر لاسه کړی وو او ښاغلي زلمي هيوادمل له دغي کاپۍ څخه د دېوان متن ترتيب کړی دئ. د هيوادمل صاحب له دغه نقل څخه ډاکټر پرويز مهجور خويشکي د ارزاني خويشکي په کليات کي استفاده کړې ده[۲].

د بلومهارټ (James Fuller Blumhardt) د فهرست پخوانی انګرېزي متن همدا اوس (۲۰ جولای ۲۰۱۱ع) زما سره نسته خو له لندنه مي راغوښتی دئ. نوی فهرست د ډاکټر ميکنزي (D.N.MacKenzie) له خوا د (Catalogue of Pashto manuscripts in the libraries of the British Isles) په نامه په ۱۹۶۵ع کال کي له ځينو اضافاتو سره بيا خپور سوی دئ. په دغه چاپ کي د ارزاني شاعر د دغه خطي دېوان د قيد نمبر (B.M.Or.۴۴۹٦) او د فهرست په ۵۹مخ کي پنځه شپېتم کتاب دئ. زما په خيال دغه تېروتنه واردواره د هند د زړو آثارو په مجله کي پيښه سوې ده او بيا ئې نورو افغاني ليکنو ته هم لار موندلې ده.

بير ته راګرځم اصلي موضوع ته. د دولت دېوان دغه چاپي متن د متن څېړني پر اصولو برابر تهيه سوی دئ خو زما په خيال د متني ناقد له نظره د "خو" ځايونه پکښې سته.

په حاشيو کي د البيروني کتابخانې د نسخې ثبتونه په تفصيل سره راغلي دي. ما چي ځغلند نظر پر وکړ، راته معلومه سوه چي په زياترو ځايو کي د البيرونې کتابخانې د نسخې ثبت د متن تر ثبت غوره دئ او بايد د

---

[۱] (وګ: ويښ، رازمحمد، پښتو کتابونه، د بلومهارټ د فهرست پښتو ترجمه، ۱۱۷مخ چاپ ۱۳۳۷ش).

[۲] (وګ: د ارزاني خويشکي کليات–د سريزو ۱۹مخ).

حاشيې ثبت متن ته ورلوړ سوی وای. زه ټولي حاشيې دلته نه سم راوړلای او يوازي په دې څو مثاله اکتفا کوم.

– د اول مخ اوله حاشيه "(صفت) بکښم" د متن تر ثبت "صفت به کوم" د روښاني عصر پښتو ته نزدې دئ او بايد متن ته داخل سوی وای. د همدې مخ دوهمه حاشيه "پښو" د متن تر ثبت "پښې" ګرامري سموالی لري، بايدمتن ته لوړ سوی وای.

دغه راز پنځمه حاشيه "شمس قمر ئې باندی بل کړه مشعلونه" د متن تر ثبت صحيح ده. په متن کي"شمس قمر باندې ..." ثبت دئ چي هم ئې يوه څپه کمه ده او هم د (ئې) ضمير ځني لوېدلی دئ.

– د دوهم مخ په اوله حاشيه کي "... لافي مه کانړو" شکل د متن تر "... لافي مه کړئ" لرغونی دئ، بايد په متن کي شامل سوی وای.

– د څلرم مخ په شپږمه حاشيه کي راغلی"پنډ" د متن تر "بند" غوره دئ. "پر مرداره باندې پنډ لکه ورغونه" ما ته سم ايسي. پنډېدل د (غونډېدل) په معنا دئ. "پر مرداره باندې بند..." راته ناسم ښکاري.

– د پنځم مخ دريمه حاشيه "د نيکانو نصيحت به چيري نغوږی" بايد متن ته پورته سوی وای ځکه د متن ثبت له دوهم نيم بيتي سره ډېر سر نه خوري.

دغه راز موارد بيخي زيات دي او زما په نظر که د البيروني کتابخانې نسخه د کلام له کمښت سره سره د اصل په توګه ټاکل سوې وای او کمبوتې ئې د اطلاعات و کلتور له نسخې څخه پوره سوي وای، ښه به وو. د البيروني د کتابخانې نسخه تر دا بلي نسخې څو غوره ځانګړتياوي لري:

اول دا چي نسخه د کتابت نېټه او د کاتب نوم لري. خطاط ئې ګل محمد پېښوری معلوم شخص دئ. د ده په لاس د نورو کتابو کښل سوي نسخې ډېري سته. لاس کښني ئې د نورو کاتبانو په پرتله د ډاډ وړ دي. په

داسي حال کي چي د اطلاعات و کلتور نسخه نه د کتابت نېټه لري او نه ئې د کاتب نوم ښکاره دئ. خو د چاپي دېوان ترتيبوونکو ته لکه چي د البيروني کتابخانې د نسخې د کتلو موقع د اطلاعات و کلتور له نسخې څخه تر نقل اخيستلو وروسته برابره سوې ده. دا نو هغه وخت وو، چي د بايزيد سيمينار رانزدې کېدونکی وو او دوی د دوهم وار نقل و مقابلې له پاره لازم وخت نه درلود. د وخت د کموالي خبره محمدعارف غروال په خپلو خبرو کي کړې ده (پنځه دېرشم مخ).

د وخت د کموالي له اسيته دئ چي په متن کي پر غلطنامه سربېره نوري چاپي غلطۍ هم ناسمي پاته سوي دي. ځای ځای د حاشيو لمبرونه ځني پاته سوي دي (۵، ۸، ۱۰، ... مخونه)، توري سم نه دي لګېدلي او نوري ورې تېروتني.

د تورو ناسم لګېدلو او د متن ناسم رانقلولو يوه ډېره مهمه څېړنيزه تېروتنه پېښه کړې ده چي يادونه ئې د راتلونکو څېړنو له پاره ګټه رسوي. په ۲۱مخ کي دولت لوانی د يوه اوږده نظم په ترڅ کي د روښان پير د لمسي او د جلال الدين غازي د زوی رشيد خان الهداد انصاري د مړيني نېټه بيانوي او وايي:

په يــوه آهې ارواح لــه تنه بيل شــو
په تاريخ د عين، نون، ح، ی، سفر ؤ

دوهم نيم بيتی د الهداد د مړيني تاريخي ماده ده چي که ئې د همدغه چاپي ثبت له مخي محاسبه کړو (ع = ۷۰ + ن = ۵۰ + ح = ۸ + ی = ۱۰)، مجموعه ئې (۱۳۸) کېږي. نو هرومرو بايد ووايو چي د (عين) پر ځای بايد (غين) وي او دا وروستی ثبت د مطبعې حروف چين له حيا څخه! (عين) کړی دئ. خو که د (ع) پر ځای (غ) وليکو، نو د تاريخي مادې ارزښت به (۱۰۶۸) راووزي. علامه رشاد د همدې چاپ د سريزي په نهم مخ کي د

الهداد مړینه په (۱۰۵۸هـ ق) کي بللې ده چي د پورتني بیت تر نښتې لس کاله پخوا پېښه سوې ده. د دغه حقیقت له مخي باید د بیت دوهم نیم بیتی شاعر داسي ویلی وي:

"په تاریخ د غین، نون، ح ئې سفر ؤ"

د متن رانقلوونکي د (ئې) ضمیر د (ی) په شکل ثبت کړی دئ چي لوستونکی پر هغه باندي په تاریخي ماده کي د شامل توري ګومان کوي. په خطي نسخو کي دغه ضمیر د (یِ، یه) په شکل نور مثالونه هم لري.

زه لکه چي د دولت لواڼي پر دېوان باندي د بحث په ترڅ د خپل کتاب له موضوع څخه دوه واره ووتلم او د متن څېړني بحث راڅخه پاته سو. خیر، امید دئ چي دا یادوني هم بې ګټې نه وي.

له پورته بیان څخه داسي نتیجه رااېستلای سو، چي د دولت لواڼي د دیوان دغه چاپي متن له ځینو کمزوریو سره سره بیا هم د انتقادي متن نوم ګټلای سي.

۱۶-د میرزاخان انصاري دېوان:

دغه دېوان د څېړنمل دوست په "سریزه، سمون او لمنې" د پښتو ټولني له خوا د پښتو د نړیوال مرکز د بین المللي سیمینار په مناسبت په ۱۳۵۴ ش = ۱۹۷۶ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د اهتمام چاري ئې ښاغلي حبیب الله رفیع سر ته رسولي دي او د وقایې (پشتۍ) او نورو پاڼو خطاطي او نقاشي ئې د "نصیراحمد، پ" په ګوتو سر ته رسېدلې ده. له "نصیراحمد، پ" څخه مراد (نصیر هنر پښتون) دئ.

د متن په سر کي "د میرزا خان پیژندګلوی او د دیوان نسخې" تر سرلیک لاندي د میرزاخان انصاري پر ژوند باندي د څېړنمل دوست په

قلم درې مخه محققانه خبري ليکل سوي دي. ورپسې هغه چاپي او خطي نسخې ښوول سوي دي چې د دغه متن په ترتيبولو کي استفاده ځني سوې ده. په هغو کي د پښتو ټولني قلمي نسخه د "ملا شاه محمد ولد مرحوم و مغفور ملا دادمحمد ولد ملا شاه مراد قوم خوګاڼی ساکن ارغسان" په کتابت ليکل سوې او د ليکني نېټه ئې "دوشنبه شهر ربيع الثانی سنه ۱۳۲۷هجری" ده چي په دې حساب د شاعر تر مرګ (۱۰۴۰هـ ق) دوه سوه اووه اتيا کاله وروسته ليکل سوې ده. دغه نسخه چي د متن په ترتيب کي د اصل په توګه ټاکل سوې ده، د ښاغلي څېړنمل حبيب الله په لاس رانقل سوې ده. نقل سوی متن د ميرزا خان انصاري له هغه چاپي نسخې سره مقابله سوی دئ، چي د کندهار ښار د کتابو د تاجرانو ملا جان محمد او ملابسم الله له خواپه ۱۳۳۴هـ ق کال د لاهور په اسلاميه مطبع کي چاپ سوې ده. دغه چاپ د ميرزاخان انصاري د ديوان لومړی چاپ دئ. دغه راز ئې متن د ښاغلي همېش خليل له خوا د ميرزاخان انصاري له چاپ سوي ديوان او د الماني الاصل ختيځپوه دورن په خريستوماتي کي د ميرزاخان له کلام سره مقابله سوی هم دئ. متن له نورو خطي نسخو سره هم مقابله سوی دئ چي يوه ئې د پښتو ټولني بله نيمګړې نسخه، بله ئې د رفيع صاحب د کتابتون نيمګړې نسخه، دريمه ئې د کابل د عامه کتابخانې بشپړه نسخه او د دغي کتابخانې بله نيمګړې نسخه ده.

د متن په لمنو کي د دغو ټولو چاپي او خطي نسخو اختلافي ثبتونه راوړل سوي دي. د ديوان ترتيب او شکل د مروج ليکدود کارولو له اسيته اوښتی دئ. اول الفنامه (۱۸مخه)، بيا قصيدې (۳۳مخه)، ورپسې غزلې(۱۹۹مخه)، وروسته متفرق اشعار (۶مخه) او په آخر کي ئې لغتنامه (۴مخه =اته ستونه) راغلې ده. ټول کتاب د سريزی په ګډون ۲۶۸مخه دئ.

د متن په ترتيب کي ځای ځای د اصل ثبت حاشيې ته وړل سوی دئ (۴مخ).

د متن په ليکدود کي د ياګانو بشپړ مراعاتول نه دي پالل سوي او (چي، چي) د (چه) په شکل کاږي. د ظرفيت (کښې) ئې زياتره په همدې شکل ليکلی دئ خو ځای ځای (کی) هم په سترګه کېږي (۴۷مخ).

د ميرزاخان انصاري په دغه چاپي دېوان کي دانتقادي متن څېړني پرنسيبونه پالل سوي دي او په افغانستان کي د زياترو چاپي متونو په پرتله د ډاډ وړ متن دئ او مثبت ارزيابي کېدلای سي. دليل به ئې دا وي چي د سمون چاري ئې د يوه داسي ژبپوه له خوا سر ته رسېدلي دي چي هم ئې د پښتو پر لهجو باندي ښه پوره علمي حيطه درلوده، هم ئې د عربي په شمول نوري خارجي ژبي زده وې او هم ئې د اسلامي شريعت او طريقت په باب مطالعه کړې وه. تر دې چي را تېر سو د اهتمام چاري ئې هم د متونو په کار کي د يوه برلاسي او تجربه کار محقق له خوا بشپړي سوي دي.

۱۷ - معرفة الافغاني:

معرفة الافغاني د پيرمحمد کاکړ په قلم ليکل سوی اثر چي د لوی احمدشاه بابا د زوی شهزاده سليمان په نامه ئې اهداء کړی دئ. کتاب د پښتو ژبي د تدريس په نيامت کښل سوی دئ. د دغه کتاب خطي نسخې د انځرګل په شان نادري او پر نسته حساب دي.يوازنۍ چاپي نسخه ئې د کندهار ښار د کتابو د تاجرانو ملا جان محمد او ملابسم الله له خوا د لاهور په "اسلاميه سټيم پريس" کي چاپ سوې ده. د چاپ کال ئې ۱۳۴۱هـ ق = ۱۹۲۲ع دئ.له دغه چاپ څخه يو متن د ښاغلي حبيب الله رفيع په سريزه او سمون برابر سوی په دوو وروستيو پېړيو کي د پښتو د چاپ شوو آثارو د سيمينار په وياړ خپور سوی دئ. د چاپ کال ئې ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۱ع دئ او

د چاپ ځای ئې د کابل دولتي مطبعه ده. دغه چاپ د ننګرهار مجلې د ۱۳۵۶ش کال د پنځمي ګڼې پر ځای خپور سوی دئ.

د دغه چاپ په سر کي فهرست (۱مخ) او ورپسې د وخت د اطلاعاتو او کلتور د وزیر پوهاند دکتور نوین (یادونه) بیا د اروانښاد علامه عبدالحي حبیبي په قلم یو یاداښت (۱مخ) او په تعقیب ئې د ننګرهار مجلې د مسئول چلوونکي میرزامحمد ذهنیار خبري راغلي دي. تر دغو خبرو وروسته د ښاغلي حبیب الله رفیع په قلم اوږده سریزه (۳۸مخه) پیل سوې ده چي په هغې کي پر معرفة الافغاني، پیرمحمد کاکړ او شهزاده سلیمان باندي تحقیقي بحث کړی دئ.

د کتاب متن له ۳۹مخ څخه شرو سوی دئ. دا کتاب لس بابه دئ چي لسم باب ئې بیا شپږ فصله لري. ټول کتاب د سریزو او نورو مطالبو په ګډون دواتیا مخه کېږي چي په دې کي د پیرمحمد کاکړ تصویر او د لومړۍ چاپي نسخې د وقایې او لومړي مخ عکاسي هم شاملي دي.

دا متن له یوې واحدي چاپي نسخې څخه برابر سوی دئ چي د مرتب په قول د کتاب چاپي متن "له اصلی نسخی څخه په ډېره بی پروایی رانقل شوی دی" او د متن همدې غلطیو مصحح "... په خپل کار کی له ډیرو ستونزو او کړاوونو سره مخ " کړی دئ (د سریزي ۳۵مخ). خو د دغو بې پروایيو مثالونه ټول په حواشیو کي نه دي راغلي. د متپوهني اصول حکم کوي چي د اصلاح سویو برخو ټول اصلي ناسم شکلونه باید په لمنلیکونو کي درج سي چي د هغو له مخي بیا یو بل کره کتونکی د مصحح د کار ارزونه وکولای سي.

د متن مصحح لیکلي دي چي: "د کتاب د لیکدود په برخه کی ډیری نیمګړ تیاوی شته ... شو، شی او دې ته ورته ویی چی د کندهاری ګړدود له مخی په س کښل کیږي دلته کله په ش او کله په س دی چی ما د

پیرمحمد د ګړدود له کبله په س وکښل، ...." (۳۷ مخ). د مصحح دا کار د متنپوهني عمده اصل دئ خو ځای ځای ئې په متن کي نه دئ پاللی او ځني پاته سوی دئ. د مثال په توګه په (۴۱مخ) کي دریم بیت داسي دئ:

"چیری نه چی غلط دوی شی

پیچ وتاب لـکه د موی شی"

چي دلته باید دواړه شینونه په سینونو سره اوښتي وای.

د (۴۲مخ) د شپږم بیت په دوهم نیم بیتي کي "شیال یی نشته څوک په حلم" باید " سیال ئې نسته ...." ثبت سوی وای.

زموږ زیاتره مصححین او لیکوال د لهجو توپیرونه یوازي په (س) او (ش) کي ګڼي، چي سهي نه ده. په دې لاندي مثالو کي هم د پیرمحمد کاکړ خپله لهجه نه ده مراعات سوې:

د (۴۱مخ) د پنځم بیت دوهم نیم بیتی داسي دئ:

"چی هر څوک درود پری وایی"

د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي د "پری وایی"پر ځای "پر وایي" ویل کېږي او باید همداسي ثبت سوی وای.

د همدې مخ د دوولسم بیت اول نیم بیتی داسي دئ:

" څلورم یاریی علیؤ"

د پیرمحمد کاکړ له لهجې سره سم باید د " څلورم" پر ځای (څلرم) لیکل سوی وای. په اصل کي هم (څلرم) ثبت دئ خو مصحح دغه ثبت حاشیې ته کښته کړی دئ چي باید متن ته ئې لوړ کړی وای.

په (۵۵مخ) او (۶۹مخ) کي ئې (ږلی) ویی راوړی دئ چي د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (ژلی) ویل کېږي.

په (۵۸مخ) کي ئې (چښل) د پیرمحمد د لهجې پر خلاف (څښل) ضبط کړی دئ.

په (۵۹مخ) او (۷۷مخ) کي ئې "پگړی" د پیرمحمد کاکړ د لهجې وینگ نه دئ. د ده په لهجه کي (بگړۍ) ویل کېږي. دغه راز په همدې ۷۷مخ کي "پگړی په سر کړه" هم د پیرمحمد کاکړ خپل وینگ نه دئ، بلکي د ده خپل تلفظ "بگړۍ پر سر کړه" سم دئ. د دغه مخ ټول (په) د استعلاء وظیفه سر ته نه سي رسولای او پر ځای ئې باید په ټولو جملو کي (پر) راغلی وای.

په (۶۲مخ) کي "غوایه" ویی د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (غویی) دئ او باید همداسي ثبت سوی وای. په (۷۱مخ) کي ئې بیا سم ثبت کړی او (غویی) ئې کښلی دئ.

په (۶۳، ۷۸ مخونو) کي د "کټوی" لغت د پیرمحمد کاکړ په لهجه کي (کټو) ویل کېږي چي جمع ئې (کټوي) راځي. څرنگه چي په ټول متن کي د یاگانو مراعاتول د تخنیکي ستونزو له اسیته پالل سوي نه دي او مصحح ئې عذر د کتاب په پای کي د (استدراک)په برخه کي غوښتی دئ، نو د (۶۳مخ) "کټوي" که د جمع په حالت کي وي خو سمه خبره ده، کنه نو په مفرد شکل کي د پیرمحمد کاکړ د لهجې استازیتوب نه کوي. په (۷۸مخ) کي ټول لغتونه په مفرد شکل کي راوړل سوي دي او دلته نو "کټوی" راوړل سم ثبت نه دئ او باید (کټو) لیکل سوې وای.

له دغو یادونو سره سره د مصحح هڅه او تلاښ د زیات تقدیر وړ ده او د پښتو یو تاریخي کتاب ئې د علاقمندانو په واک کي ورکړی دئ خو لکه وړاندي چي مي هم اشاره ورته وکړه، د دې کتاب متن د یاگانو په همدغه نیمگړي حالت کي هغه تدریسي وظیفه سر ته سمه نه سي رسولای چي پیرمحمد کاکړ ئې د لیکلو پر وخت په پام کي نیولې وه. دغه راز د متن خورا ډېر "معنا طلب" لغتونه بې تشریح پاته سوي دي، ځکه نو زه د دغه متن له سره بیا تهیه کول او خپرول یوه اکاډمیکه اړتیا بولم. که په دې

ترڅ کي د دغه ارزښتناک اثر کومه خطي نسخه ومونډله سي، خو د زوی زیری به وي.

۱۸ - د علم رساله:

د علم رساله د بایزید روښان نوی مونډل سوی منظوم اثر دئ چي د سرمحقق دوست شینواري په "سمون او سریزه د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبیاتو د مرکز، پښتو ټولني له خوا په ۱۳۶۴ش = ۱۹۷۵ع کال د اشرف خان هجري د درېِ سوم تلین د سیمینار په مناسبت د کابل په دولتي مطبعه کي د افسیټ په ډول چاپ سوی دئ. د رسالې په سر کي د اشرف خان هجري د سیمینار د علمي سکرټریت یادونه (۶مخه) راغلې ده. دا یادونه د "احقرالعباد ز، هـ" په قلم ده. له ز، هـ څخه مراد ښاغلی زلمی هیوادمل دئ. بیا د رسالې فهرست (۲مخه)، ورپسې "دغې رسالې په باب څو خبرې" د سرمحقق دوست شینواري په قلم (۷مخه)، او تر هغه وروسته بیا هم د سرمحقق دوست شینواري په قلم "بایزید روښان د هنر او شعر په ډګر کی" لیکنه (۶مخه) او په تعقیب ئې د رسالې متن (۸۰ مخه) راغلی دئ. د رسالې په پای کي "د رسالې ویی پانګه (لغتنامه)" سته چي ۳۳ مخه ده او لغتونه ئې په تشریحي توګه معنا کړي دي.

عین رساله تر دغه چاپ نهه کاله پخوا د "روښاني رساله" په نامه د همدغه مرتب له خوا خپره سوې ده.

زموږ تر بحث لاندي متن له درو نسخو څخه تیار سوی دئ.

یوه ئې چاپي او دوې ئې خطي نسخې دي. چاپي نسخه چي د پای له خوا نیمګړې ده، په ۱۳۵۵ش = ۱۹۷۶ع کال د پښتو ټولني له خوا د "روښاني رساله " په نامه د اروابناد دوست شینواري په زیار په آفسیټ

ډول چاپ سوې ده[1]. دغه چاپي نسخه چي وايي "د املا او انشاء په برخه کي تر نورو موندل شوو نسخو خورا زياته سمه ده"، د متن له پاره د اصل په توګه ټاکل سوې ده.

بله ئې د ښاغلي هيوادمل د کتابتون خطي نسخه ده. دا نسخه بيا د سر له خوا اووه بيته کنډو ده، د کاتب نوم او د کتابت نېټه ئې څرګنده نه ده.

دريمه ئې د ډيلي نسخه ده چي ښاغلي هيوادمل هند ته د سفر په ترڅ کي (۱۳۶۲ش = ۱۹۸۳ع کال) د هندپه موزيم کي موندلې وه او وايي چي د ليکلو کال ئې د اورنګزېب د کړوسي فرخ سير پاچا د پاچهۍ دريم کال (۱۷۱۵ع) دئ. (وګ: د سريزي "ن" مخ). دا نسخه د سر او پای له خوا بشپړه ده.

دا رساله د متنپوهني له اصولو سره سمه ترتيب سوې ده، نسخه بديلونه ئې منظم او په هر اړوند مخ کي راغلي دي. لکه وړاندي چي مو وويل، نسخه په آفسيټ توګه چاپ سوې ده خو د خطاط نوم ئې نسته. په متن کي ياګاني له مروج ليکدود سره سمي په منظم ډول مراعات سوي نه دي چي همدائې د ګوتي نيولو يوازني ټکی دئ.

۱۹ - درحمان بابادېوان (رفيع):

پردغه چاپ باندي خبري په دمخنيو پاڼو (٦شمېره کتاب) کي سوي دي.

۲۰ - د قلندر دېوان:

د قلندر دېوان د جمهوري ارګ د کتابخانې له قلمې نسخې څخه "د

---

[1] روښاني رساله به په خپل ځای کي تشريح سي. هوتک.

زلمي هیوادمل په سریزه او سمون" د کابل پښتو ټولني په ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال په جیبي قطع چاپ کړی دئ[1].د اهتمام چاري ئې عبدالکریم پتنګ سر ته رسولي دي. د دېوان په سر کي د پښتوټولني د رئیس څېړنوال محمدصدیق روهي په قلم دوه مخه سریزه ده، ورپسې د "قلندر ا و د هغه دیوان" تر سرلیک لاندي شپږ. پنځوس مخه لیکنه راغلې چي ښاغلی زلمي هیوادمل کښلې ده، بیا غزلي (۱۵۴مخه)، څلوریزي (۲۲مخه) او په پای کي ټوټې (اووه مخه) راغلي دي. ښاغلي زلمي هیوادمل د خپلو خبرو په پای کي کښلي دي چي: "دغه چاپي متن چي تاسی یی ګورئ! له هماغی یوی خطی نسخی څخه نقل شوی، د ملاښایسته له خطی جونګ، د استاد رشاد د مجموعې له خطی شعرونو، کلید افغانی، بهارستان او بهار ګلشن په مجموعو کی د قلندر له راغلو شعرونو سره مقابله شوی دی..."(۵۶مخ).

د متن د برابرولو په وخت کي د ښاغلي مرتب تکیه زیاتره پر هماغه یوه خطي نسخه او د ملا ښایسته خان پر خطي جونګ باندي ده ځکه په نورو منابعو (د استاد رشاد مجموعه، کلیدافغاني، بهارستان او بهار ګلشن) کي د قلندر یوه یا دوې غزلي خوندي دي. د دېوان ترتیبوونکي که په دغو منابعو کي د قلندر د کلام کوم توپیر موندلی دئ، هغه ئې د متن په حاشیو کي ښوولی دئ. دغه راز ئې د ځینو کلماتو د ثبت په برخه له خپل نظر څخه ځیني ښائېدني هم راوړي دي (۱۷مخ، ۲۲مخ، ۱۰۸مخ...).

زما د ارزیابۍ له مخي دا متن له لږو منابعو څخه تهیه سوی دئ او ښه تهیه سوی دئ. خو که دا څو خبري په پام کي نیول سوي وای، تر ښو به لا

---

[1] نوموړې قلمي نسخه اوس د افغانستان په ملي ارشیف کي ساتل کېږي او د "فهرست نسخ خطی پشتو آرشیف ملی افغانستان، چاپ ۱۳۶۵ش" په ۶۷مخ کي اته نوي یمه نومره نسخه ده. هوتک.

ښه وای:

– متن لغتنامه نه لري. د عادي لوستونکي له پاره د مشکلو لغاتو سته والي د متن پوهېدل سخت کړي دي. لکه:

اشتکا (۳مخ)، توباتوب (۱۰مخ)، جرومات (۱۳مخ) ، راح (۱۸مخ)، سخی (۳۰مخ)، سگار (۴۰مخ)، مفرغ (۴۴مخ)، وسرویی (۵۰مخ)، خچی (۵۴مخ)، چوک (۶۳مخ)، ...

دغه راز د ځینو حاشیو قوت دومره دئ چي متن ته لوړي سوي وای. د مثال په توگه:

د شلم مخ او له حاشیه "ځکه نیسم زه و تلو ته د رهبر مخ" د غزلي پر موسیقیت باندي د متن تر "وتلو ته ځکه نیسم د رهبر مخ" ډېره برابره ده او باید متن ته لوړه سوې وای.

د درودېرشم مخ اوله حاشیه "... په شرابو مستغرق یم" د متن تر "... مستغرق یم د شراب" د غزلي له ټون (tune) سره سمه وایي او متن ته ئې لوړېدل په کار وو.

د اته څلوېښتم مخ اوله حاشیه که متن ته تللې وای، ښه به وو. د متن اړوند بیت داسي دئ:

"(چي) ئې غم د یار اغزی شی په مسند کی
ترو بـــه څــــرنگه آرام که په بســـتر څوک"

په کلید افغاني کي دغه بیت داسي دئ:

"(چي) ئې غم د یار اغزی شي په بستر کي
ترو بـــــه څرنگه آرام که په بستر څــوک"

د دېوان تر تیبوونکي ته د (بستر) کلمې تکرار خوند نه دئ ورکړی او پر ځای ئې (مسند) غوره بللی دئ. د (اغزي) او (بستر) تلازم ته ئې نه دي کتلي. زما په خیال دغه تلازم د هغه بل تکرار په بیه ارزي چي څوک ئې

غوره وګڼي.

د درو اتیایم مخ اوله حاشیه باید متن ته وړل سوې وای. په متن کي د دغي حاشیې اړوند بیت داسي لولو:

"څنګه لمبه مي په زړه کي بله ده
راته ولاړه د لیـنـدیـو ډلـــه ده"

د ملاښایسته خان په جونګ کي دوهم نیم بیتی "راته ولاړه د انجنو ډله ده" ثبت دئ. په دغه ثبت کي خورا مهم ژبني حقایق پټ دي چي یا به د جونګ د کاتب د لهجې استازیتوب کوي او یا به نو د قلندر د خپلي لهجوي ځانګړتیا اغېزه پر پرته وي. شاعر ته د "نجونو ډله ولاړه ده او په لیدلو ئې د ده په زړه کي لمبه بله ده". د (لیندیو) کلمه د زړه له لمبې سره سم نه وایي. له دې لمبې سره د (نجونو) ویی سم لګېږي. خو د دیوان مرتب ته به احتمالاً دا خبره معلومه نه وه چي د (نجونو) لغت ساکنه ابتداء (انیشیل کلسټر) په ځینو لهجو کي د همزې په زیاتېدلو سره له منځه وړل کېږي، چي زما یقین دئ چي ورمعلومه وه، یا به نو د چا خبره د معیاریت اغېزه پر غالبه سوې وي. د پښتو په دغو لهجو کی(نجلۍ) د(اِنجلۍ) په شکل تلفظ کېږي او جمع ئې هم د (نجونو) پر ځای (انجنو) کېږي. دا راز وینګ او کښنګ خو د معیاري لیکدود پر اصولو نه برابرېږي، مګر ثبت ئې د راتلونکو ژبنیو څېړنو له پاره خورا ډېر اهمیت لري او د دې حقیقت ښکارندویي کوي چي د پښتو په ځینو لهجو کي د فارسي ژبي په شان د "ابتداء بساکن" ځانګړتیا د له منځه تلو میلان پیل سوی دئ. وایي چي د "ابتداء بساکن" ځانګړتیا په زړه پارسي کي وه، اوسنۍ پارسۍ هغه له لاسه ورکړې ده. د دغه میلان څرک د ژبپوه له پاره په زړه پوري فاکټ کېدای سي. دغه ځای دئ چي د متونو د امانتدارۍ په کار کي د متنپوه مسئولیت درنېږي.

د نسخې په املايي ځانګړتياوو کې ئې د "ګ" ګرافيم نه دئ بيان کړی. په خطي نسخو کې د دغو ګرافيمو مشرح بيان د پښتو ليکدود د تاريخي سير له څېړني سره مرسته کولای سي.

۲۱ - ياقوت السير:

ياقوت السير د محقق العلماء مولانا عبدالحق خروټي (۱۲۹۰هـ ق = ۱۸۷۳ع مړ) تاليف دئ چي لومړی ټوک ئې د ښاغلي زلمي هيوادمل له "سريزه، سمون، او لمني" سره د افغانستان د اسلامي علومو د څېړنو مرکز په ۱۳۶۷هـ ش ۱۹۸۸ع کال کې د دوو زرو ټوکو په شمېر چاپ کړی دئ. د اهتمام چاري ئې "شمس الحق فضلي او پاکفر" سر ته رسولي دي. کتاب (د "روه" د حقدار ليکوال، محقق او زړه سواند فرهنګی او صحافی مرحوم استاد مولانا عبدالقادر نامه ته) اهداء سوی دئ. په سر کې د اسلامي پوهنتون رئيس محمدصديق سيلاني يو مخ سريزه "د سر خبرې" پر کښلي دي، ورپسې د پوهاند عبدالحی حبيبي يادانښت (په يوه مخ کې) راغلی دئ، بيا څلور مخه فهرست او تر هغه وروسته د زلمي هيوادمل په قلم ځورلس مخه ليکنه ده چي عنوان ئې "محقق العلماء عبدالحق خروټی او د ده ياقوت السير" دئ او په هغې کې ئې د کتاب پر متن، د کتاب د ناظم پر ژوند، د کتاب پر خطي نسخو او د موجود متن د ترتيب پر موضوع خبري کړي دي. د خبرو په ترڅ کې ئې ويلي دي چي دغه حاضر متن له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې د استاد جاويد د شخصي کتابتون نسخه ده او بله ئې د افغانستان د ملي آرشيف نسخه. دواړي نسخې ئې لنډي معرفي کړي دي خو د نسخو د ليکدو په باب ئې څه نه دي ويلي. د کتاب د لومړي ټوک په متن کې د استاد جاويد نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده او دليل ئې د هغې نسخې قدامت او زوړوالی ښوولی

دئ. متن وروسته د ملي آرشیف له نسخې سره مقابله سوی دئ او اختلافونه ئې په لمنلیکونو کي راوړي دي. د متن ځیني لغاتونه ئې په لمنلیکونو کي معنا کړي دي او وایي چي په دواړو خطي نسخو کي ځیني لغاتونه او نومونه منثوري شرحي لري چي دا شرحي ئې هم په لمنلیکونو کي درج کړي دي. د متنپوهني ماهران د دغه راز شرحو رانقلول ګټور کار بولي، په دې شرط چي شارِح ئې کوم معلوم پوه وي او شرحي ئې د مرتب په نظر د اعتماد وړ وي.

مرتب وایي چي د متن په تصحیح کي ئې روش انتقادي دئ. ضعیف بیتونه له متن څخه لمني ته نقل سوي دي او قوي بیا له لمني څخه متن ته لوړ سوي دي (دیارلسم، څورلسم مخ). خو دا خبره ئې نه ده واضح کړې چي د "قوي او ضعیف" له پاره ئې معیار څرنګه او څه شی ټاکلی دئ.

د کتاب د لومړي ټوک متن ۴۵۵ مخه دئ او تر هغه وروسته یو مخ "تکمله او استدراک" لري. بیا د هغو کتابو لیست (دوه مخه) راغلی دئ چي د متن د ترتیبوونکي له خوا برابر سوي دي. په پای کي "د مأخذو فهرست" (درې مخه) ورلوېدلی دئ.

د کتاب دوهم ټوک د علامه حبیبي له سپارښتني سره سم د ښاغلي حبیب الله رفیع پر غاړه اچول سوی دئ او تر اوسه (۲۰۱۱ع) پوري ئې ما د چاپ خبره نه ده اورېدلې.

د یاقوت السیر دغه حاضر متن چي ما وکوت، د یادوني دا لاندي موارد مي پکښې وموندل[1].

– لغتنامه ئې ځای ځای ډېره مختصره ده. د مثال په توګه:

علویات: لوړ.

---

[1] دا یادوني د کتاب د مخونو پر اساس نه دي راوړل سوي او ترتیب ئې سره پاشلی دئ.

سفليات: ټيټ (۱مخ،۱۱مخ).

دا معنا کافي نه ده او د متن له پوهېدلو سره مرسته نه سي کولای. د لغتنامې له ترتيب څخه بايد هدف دا وي چي د متن په پوهېدلو کي لوستونکو ته ګټوره تمامه سي او د قاموسونو و کتلو ته ئې اړ نه کړي. په ديني متونو کي"عالَم عليا" او "عالَم سُفلی" ځانته تر لغوي معنا په هاخوا نور تعبيرونه هم لري چي هغو ته اشاره کولو د متن د پوهېدني له پاره ډېره مرسته کولای سوای. خو ځای ځای بيا ځيني معناوي ښې تفصيلي دي (۲۰مخ). که د معناوو په برخه کي همدا روش پالل سوی وای. ګټه به ئې زياته وای.

ځای ځای مغلق په مغلق معنا سوی دئ. په (۲۵مخ) کي"قِران" ته کښلي دي "د يوه شی له بل شی سره مقارن کيدل". که لوستونکی په "قِران" ونه پوهېږي، له "مقارن" څخه هم مطلب نه سي فهمولای. مجبور دئ قاموس ته به مراجعه کوي. يا "کبلی" په "غزال" معنا کول (۱۵مخ) هم ډېره مرسته نه سي کولای. که ئې "د هوسۍ بچی" ورته کښلی وای، لوستونکی به د قاموس کتلو له تکليفه خلاص کړی وای. "امتنان" په "پاسلونه" ترجمه کول هم له دې قراره وګڼئ. "حمايل" ئې د منتخب په حواله "دوال شمشير" معنا کړی دئ. لوستونکی مجبور دئ چي د "دوال" له پاره بير ته قاموسو ته مراجعه وکړي.

د (۲۵مخ) په وروستۍ حاشيه کي چي "تشريق" ته د "روښانول، ښکلی کول، د شرق خوا ته توجه کول" معناوي ليکل سوي دي، دا ئې لغوي معناوي دي. په متن کي د "تشريق" ورځو (ايام تشريق) ته اشاره سوې ده. دغه معنا ئې د متن په (۱۹۸مخ) کي راوړې ده. کشکي ئې په (۲۵مخ) کي هم اشاره ورته کړې وای.

– ناظم ځيني لغتونه له خپلي لهجې سره سم کار کړي دي او د

قاموسونو معناوي نه ورسره وايي. د مثال په توګه:

"ځله" (۲۸مخ) ته ئې "ځل، وار، نوبت، ...، مينه، شوق، هوس". له متن سره دا يوه معنا هم نه لګېږي. په "ځله خلاص ئې سوه شونډان" کي د "ځله" معنا "يو له بله" ده چي دا ئې لهجوي معنا ده.

"شېله" (۳۸مخ)، چی "د اوبو مجری، د سيل مجری" ورته ليکل سوي دي، له لهجوي معنا سره يوه څه توپير لري. د ناظم په لهجه کي "شېله" د کوچني مانده، خوړ معنا لري. "زيي" (۹۸مخ – دوهمه حاشيه) کي په ذال ليکل سوې ده او د پوښتني نخښه ئې له (کذا فی الاصل) سره ورته ايښې ده. (زيي) د کندهار په لهجه کي د (قوم) له پاره معادله کلمه ده. "په زيي څوک ئې؟" يعني په قوم څوک ئې.

د "منوال" (۴۱مخ) هغه معنا چي د معين قاموس په مرسته راوړل سوې ده، له لغوي لحاظه سهي ده خو د کندهار ملايانو به (حال و مِنوال) د (حال و احوال) په مفهوم کاراوه. "واقعه" (۴۲مخ) چي په "ښکارېدونکی، پېښېدونکی" معنا سوې ده، غلطه نه ده، خو په متن کي له "په واقعه" څخه مراد (په رشتيا سره) دئ.

– مرتب بايد د حاشيه نګار هري معنا او حاشيې ته تسليم نه سي. مثلاً په (۹۴مخ) کي د حاشيه نګار په حواله ئې"محسوس" په (ليدل سوی) معنا کړی دئ. محسوس کلمه په ډېره ليري معنا سره د "آشکار" مفهوم لري خو دلته بايد د "محسوس" لغوي معنا (احساس سوی) هم ورسره زيات سوی وای. په (۴۱۱مخ) کي"براءة" لغت ته د (ج) نسخې د شارح په حواله "پاکی"معنا ليکل سوې ده. دا معنا خو په قياسي توګه له بيت سره وايي خو د لغت اصلي معنا نه ده. په (۴۳۳مخ) کي"ذوالفقار" د (ج) نسخې د حاشيه ليکونکي په حواله "نوم د توري د حضرت دی" معنا سوې ده. دا خبره سهي ده چي د ذوالفقار په نامه توره يو وخت د حضرت

محمد ﷺ په واک کي وه خو مشهور روايت دا دئ چي دا توره د حضرت علي کرم الله وجهه له نامه سره تړلې ده. د دې خبري وضاحت لازم وو.
دغه شان نور ځايونه هم سته چي د شارح نوټونه ئې د تامل وړ ګرزولي دي.
- په ليکدود کي د ياګانونه مراعاتولو د متن شکل وراړولی دئ. (سي) د (سی) په شکل، (وايي) د (وايی) په شان، (لري) د (لری) په بڼه، (واخلي) د (واخلی) په توګه ليکل سوی دئ. د دې راز ليکني پړه د خطاط ده خو مرتب ته ښايي چي خطاطانو ته د ليکدود په برخه کي لازمي لارښووني وکړي. د متن مرتب ته دا خبره معلومه سوې ده چي د ناظم په لهجه کي (مې، چيې، کي، حمدې، دې، روانې، ته بې، کالې، لرې، منعې، امرې، نهې...) په ترتيب سره د (مي ئې، چي ئې، کي ئې، حمد ئې، دي ئې، روانه ئې، ته به ئې، کاله ئې، لره ئې، منع ئې، امر ئې، نهی ئې...) په مفهوم کارېږي. خو د متن خطاط ته بيا په دې برخه کي لازمه لارښوونه نه ده سوې او هغه د دې مهمي قاعدې ټولي اوږدې ياګاني په بې ټکو (ی) سره کښلي دي. زه پوهېږم چي د ټول متن سمول تر خطاطۍ وروسته ممکن نه وو، خو دې خبري ته بايد په سر کي اشاره سوې وای. د نه اشارې په صورت کي دا احتمال سته چي له موضوع سره نااشنا لوستونکي دي (کی) د (سړی) پر وزن د (کي ئې) په مفهوم وبولي او ممکن يو بل په اصطلاح ژبپوه به بيا پر دغه راز ليکدود باندي د خپل استدلال ماڼۍ ودروي! چي طبيعي ده، دا ماڼۍ به "تر ثريا پوري کږه" روانه سوې وي.
د ياقوت السير په متن کي د عربي لغاتو ډېرښت له مرتب څخه د لغتنامې پراخېدل غوښتل. که ئې دا کار کړی وای، د متن په پوهېدنه کي ئې ډېره مرسته کولای سوای. زما د خپلي تجربې څخه راته معلومه سوې ده چي د متن ترتيبوونکی بايد د "حل طلب" لغاتو ليست په خپله جوړ نه کړي، بلکي د هغه په ترتيبولو کي دي له متن سره د يوه نااشنا لوستونکي

مرسته وغواړي. ډېر لغاتونه به ښايي د متن مرتب ته مشکل نه ايسي خو لوستونکی ښايي د هغو په پوهېدلو کي ستونزي ولري.

زه د موضوع د اوږدوالي له بيري څخه دې بحث ته د پای ټکی ايږدم.

۲۲ - ليلې او مجنون د سکندر خټک:

ليلې او مجنون د خوشحال خان خټک زوی سکندرخان خټک (۱۱۱۶هـ ق پوري ژوندی) په پښتو نظم ويلی دئ. دغه چاپ ئې چي زه اوس پر ړغېږم، د ځيړنوال دوست شينواري (د هغه وخت پښتو ټولني مرستيال) په سريزه او تصحيح او د محمدشېرين سنګري په اهتمام د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت له خوا د خوشحال خټک د مړيني د درې سوومي کاليزي په مناسبت د يو زر ټوکو په تېراژ په ۱۳۵۸ش = ۱۹۷۹ع کال کي خپور سوی دئ. په پيل کي ئې د ژبو او ادبياتو د انستيتوت د هغه وخت رئيس ځيړنوال د کتور سيدال شاه پولاد په يوه مخ کي سريزه کښلې ده او په هغې کي ئې "پښتو ادب کي د ليلی او مجنون د قصې پر شفاهي او تحريري شکل "باندي لنډي خبري کړي دي. ورپسې د دوست شينواري په قلم ۱۹مخيزه سريزه راغلې ده چي سرليک ئې "د ليلی او مجنون قصې ته يوه کتنه" دئ. په دې ځېړنيزه کتنه کي د دغي رومانتيکي قصې په باب هر اړخيز معلومات ورکړه سوي دي او په پښتو ادب کي ئې د دغي کيسې څرکونه په مفصل ډول بيان کړي دي. بيا نو د کيسې متن شروع سوی دئ چي ټول مخونه ئې يو سل ودېرش دي. تر هغه وروسته "ويی پانګه (قاموسي برخه)" راځي چي مشکل لغاتونه (۴۲ لغاته) ئې د قلمي نسخې د مخونو په ترتيب راوړي او مشرحه معنا ئې ورسره مل کړې ده. ويی پانګه شپږ مخه ده او په پای کي ئې دوه مخه سمون ليک سته.

ما به د دې کتاب په کوم بل ځای کي هم دې خبري ته اشاره کړې وي چي د متونو لغتنامه باید د عادي لوستونکي پر سویه برابره تهیه سي. ځیني لغتونه به ښایي د متن ترتیبوونکي ته "معنا طلبه" نه وي خو نورو لوستونکو ته به ئې په معنا باندي سخته وي. دغه لغتونه چي د سکندر خان خټک د همدې چاپي لیلی و مجنون په ویی پانګه کي راوړل سوي دي، د متن د مرتب په نظر د دې وړ ول چي معنا دي سي. ګویا د متن مرتب د ویی پانګي په لیکلو کي خپله سویه په پام کي نیولې ده خو د کیسې په متن کي، چي ټول ۲۰۸۴ بیته دئ، په سوو داسي لغتونه هرومرو سته چي لوستونکي دي ئې د معناوو په پوهېدلو کي ستونزي ولري. همدا وجه ده چي ما پر یاقوت السیر باندي د تبصرې په ترڅ کي دا خبره کړې ده چي د متونو د لغتنامې په لیکلو کي باید د عادي لوستونکي مشکلات په نظر کي ونیول سي.

د کیسې متن د هغي خطي نسخې له مایکروفیلم څخه برابر سوی دئ چي د ډیلي په موزیم کي خوندي ده. د متن د استخراج کار د دوکتور سیدال شاه پولاد له خولې څېړنوال دوست شینواري د څېړنمل محمد عارف غروال او څېړنیار عبدالواجد واجد په مرسته سر ته رسولی دئ خو په خپله دوست شینواری بیا په ۱۷مخ کي لیکي چي "څېړنیار عارف غروال او څېړونکي عبدالواجد واجد" دا کار سر ته رسولی دئ. د کتاب د سر پاڼي پر دوهم مخ باندي د دوست شینواري خبره تائید سوې ده. دغه متن بیا له هغه ناقص چاپي متن سره مقابله سوی دئ چي په ۱۲۹۴هـ ق کال په ډیلي کي چاپ سوی وو. د متن په برابرولو کي مایکروفیلم د اصل په توګه غوره سوی دئ او کمبوتات ئې (۲۶بیتونه) له چاپي نسخې څخه پوره سوي دي. د متن په هر مخ کي اختلافي شکلونه او معنا طلب لغاتونه (دوولس لغاته) په لمنلیکونو کي راغلي دي.

د خطي نسخې (اصل) پېژندنه د څېړنوال دوست د ليکني په ۱۷مخ کې راغلې ده چې ډېره مختصره (۶ کرښې) خو کافي ده. په هغې کې ويل سوې دي چې نسخه د سر او پای له خوا بشپړه ده، په منځ کې يوه مصرع کنډو ده، ټول مخونه ئې ۱۴۷ دي، د نسخې کاتب او د کتابت نېټه ئې نامعلومه ده. د نسخې د ليکدود په باب ئې دومره ليکلي دي چې نسخه "د خوشحال د کورنۍ په ليکدود نه ده ... او د کلمو د پای (و، هـ، ي) نه دي ليکل شوی".

متن په صلاحيت سره تهيه سوی او د ډاډ وړ دئ. د اروابناد دوست شينواري په قلم تهيه سوي متون زياتره پر هغو اصولو ښه پوره برابر خېژي چې د متنپوهني پوهانو ورته ټاکلي دي. په ژبپوهنه کې لوی لاس لرلو ورته د متونو په برابرولو کې ډېرلاس ورکړی دئ.

۲۳- د صديق دېوان:

د يوه پښتو شاعر په توګه د صديق په باب معلومات د دغه دېوان تر خپرېدو (۱۳۵۸هـ ش = ۱۹۷۹ع) پخوا يوازي پر هغو څو کرښو باندي بِناء ول، چې پادري رابرټ هيوز په کليد افغاني کې کښلي وې. د دغه دېوان تر خپرېدلو وروسته موږ د دغه شاعر او د هغه د هنري ايجادياتو په باب ډېر څه وموندل. دا دېوان د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د انستيتوت له خوا د خوشحال خټک د درې سوم تلين په مناسبت په ۱۳۵۸ش کال د يو زر ټوکو په تېراژ خپور سوی دئ. د تصحيح کار ئې د هغه وخت د پښتو ټولني مرستيال څېړنوال دوست شينواري سر ته رسولی دئ او سريزه ئې هم د ده په قلم ليکل سوې ده. د اهتمام چاري ئې د څېړنيار عبدالواجد واجد او سعدالله له خوا بشپړي سوي دي. د دېوان سريزه ديارلس مخه ده او په هغې کې د صديق د دېوان د خطي نسخې په

باب جامع معلومات ورکول سوي دي او د سريزي ليکونکی دغه راز د ده پر ژوند باندي هم د دېوان د اشعارو په استناد رڼغېدلی دئ. د دېوان د اشعارو برخه ۲۵۲ مخه ده او په پای کي نهه مخه ويی پانگه (قاموسي برخه) لري چي لغتونه پکښې د الفبې په ترتيب اوډل سوي او معنا سوي دي. تر ويي پانگي وروسته په يوه مخ کي "د يادوني وړ خاص نومونه" راوړل سوي دي چي دا هم د الفبې په ترتيب دي. ټول دېوان د سريزي او لغتنامې په گډون ۲۶۲مخه دئ.

د دېوان متن د هغي خطي نسخې له مايکروفيلم څخه برابر سوی دئ چي د هندوستان د پايتخت ډيلي په موزيم کي پرته ده او دې موزيم ته د هندوستان د ټونگ رياست د نواب اميرمحمد خان له کتابخانې څخه د مولاناابوالکلام ازاد په امر راوړل سوې وه. دا نسخه د ميا محمد صاحبزاده له پاره په ۱۲۲۳هـ ق کال ليکل سوې ده. د دغي نسخې مايکروفيلم د هندوستان د پښتانه مرستيال جمهور رئيس ارواښاد ډاکټر ذاکرحسين په لاس افغانستان ته د ده د رسمي سفر په ترڅ کي (۱۳۴۵ش = ۱۹۶۶ع) د سوغات په توگه له نورو پښتو خطي دېوانو سره يو ځای راوړل سوې وه.

د سريزي ليکوال له دغه مايکروفيلم څخه د دېوان د خطي نسخې ځانگړ تياوي داسي راښوولي دي:

د صديق د دېوان دغه نسخه غالباً يوازنۍ نسخه ده، د سر له خوا بشپړه او د پای له خوا نيمگړې ده، شعرونه ئې د لام تر رديفه رسېدلي دي او په همدې رديف کي کنډو دي، په روښانه فارسي خط (چي مراد به ئې غالباً نستعليق خط وي) ليکل سوې ده، ښايسته طلايي جدولونه لري، ليکدود ئې د خټکو ليکدود دئ، د نسخې ټول مخونه ۱۸۴دي، په هر مخ کي په منځني ډول ۱۳ بيتونه ځای سوي دي، د ټولو غزلو شمېر ئې ۳۱۳ دئ او بيتونه ئې ۲۳۹۶ ته رسېږي.

د سریزې په منځ کې له اوسني لیکدود سره د نسخې د لیکدود یو مقایسوي جدول هم راوړل سوی دئ.

د نسخې د پېژندلو له پاره دغه معلومات کفایت کوي او متنپوهانو ته د منلو وړ دي.

په سریزه کې د صدیق پر شاعرۍ او د ده د ژوند پر زمانه باندې محققانه خبرې سوې دي خو "د اشعارو د څرنګوالي قضاوت" ئې لوستونکو ته پرې ایښی دئ. دغه راز ئې کښلي دي چې "... همدغه صدیق په ځینو تذکرو کې دوه تنه ګڼل شوی دی چې د دغه دیوان په خپرېدو سره دغه غلطي سمېږي". له "ځینو تذکرو څخه به ئې مراد غالباً (فرهنګ زبان و ادبیات پښتو) وي، ځکه د دغه کتاب په لومړي ټوک ۲۷۶ – ۲۷۷ مخونو کې دوه صدیق نومي شاعران، چې په حقیقت کې یو تن دئ، معرفي سوي دي. د (فرهنګ زبان و ادبیات پښتو) لیکونکي چې خپله دغه تېروتنه د دغه کتاب د دوهم ټوک په ۳۲۰مخ کې اصلاح کړې ده، استناد به ئې غالباً د صدیق د دېوان د سریزې پر همدغه بیان باندې ولاړ وي.

د صدیق د دېوان دغه چاپي متن د متنپوهنې پر اصولو باندې سم خېژي. سره له دې چې متن له یوې نسخې څخه ترتیب سوی دئ، هغه هم اصل نسخه د مرتب په لاس کې نسته، بلکې مایکروفیلم ئې ورسره سته. له مایکروفیلم څخه د متن استخراج په خپله ستونزمن کار دئ او د نقل کولو په کار کې ئې د تېروتنو احتمالات زیات سته، خو بیا هم متن ښه ترتیب سوی دئ او له واحدې نسخې څخه متن تر دې ښه نه سي تهیه کېدلای. دا ځیني خبرې که په پام کې نیول سوې وای، ښه به وای:

– د متن یوه برخه له هغو درو غزلو سره مقابله سوې ده چې ارواښاد پوهاند رښتین د کابل مجلې د ۱۳۴۳ش= ۱۹۶۴ع کال په څلورمه ګڼه کې خپاره کړې دي او دغه راز د پښتانه شعراء لومړي ټوک سره هم

اړوندي برخي کتل سوي دي خو د متن ترتيبونکی يا ترتيبوونکي دا ټکی نه دئ بيان کړی چي آيا د رابرټ هيوز له کليد افغاني سره د همدې متن اړوندي برخي مقابله سوي دي که يا؟ که دا مقابله سر ته رسېدلې وي، بايد په سريزه کي ئې ځرګنده يادونه سوې وای او اختلافي ثبتونه ئې، که موجود وای، په حاشيو کي ښوول سوي وای.

– د متن کنډو ځايونه د حدس او ګومان له مخي ډک سوي دي. دغو ځايو ته په حاشيو کي اشاره سوې ده چي د متنپوهني اصول پکښې مراعات سوي دي خو د متن په بشپړېدنه کي له حدس او ګومان څخه کار اخيستلو ته متنپوهان په پرنسيب کي زړه نه ښه کوي. البته که د حدس له پاره پياوړي استنادونه موجود وي، هله نو بيا څه خبره نه ده.

– د متن ځيني لغتونه په لمنليکونو کي معنا سوي او لغتنامه هم لري. خو دلته بيا هماغه خبره ده چي لغتونه مرتب د خپلي اوچتي علمي سويې له مخي انتخاب کړي دي. د عادي لوستونکي له پاره لا اوس هم په دغه متن کي معناطلبه لغتونه سته.

له دې څو "خو" سره سره بيا هم متن د ډاد وړ دئ.

۲۴- سواتنامه:

سواتنامه د خوشحال خان خټک منظوم اثر دئ چي په هغه کي د سوات سيمي په باب هر اړخيز معلومات د نظم په ژبه وړاندي سوي دي. دا منظوم جغرافيايي، تاريخي، سياسي، کلتوري او معلوماتي اثر وار د واره د خوشحال خټک د لمسي افضل خان خټک (۱۶۶۴ –۱۷۴۰ع) په اراده او قلم د تاريخ مرصع متن کي خپور سوی دئ[۱]. وروسته بيا سيدرسول رسا

[۱] وګ : د تاريخ مرصع ۳۷۷ ـ ۳۹۱مخونه، د مئی ۲۰۰۶ع کال چاپ، يونيورسټی بُک ايجنسی-پيښور.

د "ارمغان خوشحال" په اتم ټوک کې هم چاپ کړ. د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبیاتو انستیتوت د خوشحال خان خټک د مړیني د درې سوم تلین په مناسبت د سواتنامې تحقیقي متن د زرو ټوکو په تېراژ په ۱۳۵۸ ش = ۱۹۷۹ع کال چاپ کړ چې د تصحیح، تحقیق او تحشیې کار ئې د اروابناد لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي له خوا سر ته رسېدلی دئ (د ثور لومړۍ ورځ – ۱۳۵۸ش کال) او د اهتمام چاري ئې بسم الله حقمل، مجاوراحمد مومند، نصرالله ناصر او لطیف تر سره کړي دي. د متن هر بیت نومره لري چې ټول شمېر ئې ۳۹۱بیتو ته رسېږي. همدا شمېر بیتونه په تاریخ مرصع او ارمغان خوشحال کې هم ثبت دي. د متن په سر کې د سوات پر تاریخ باندي هراړخېزه څېړنه سوې ده (اووه اویا مخه) او د هر مخ په پای کې نسخه بدیلونه، د توضیح غوښتونکو لغاتو، نومونو، او ځایونو په باب نسبتاً اوږده لمنلیکونه وراچول سوي دي. متن په ډېر دقت سره سم سوی دئ او هغه ځایونه او لغاتونه چې د مصحح په نظر ناسم ورغلی دي، په دقت سره سم سوي دي او مدلل سوي دي. د متن په پای کې یو مخ سمون لیک پر زیات سوی دئ او په هغه کې اته مورده چاپي تېروتني راغلي دي. دغه تېروتني د افغاني او پښتني مطبوعاتو په مقایسه ډېري لږ دي او د اهتمام پر دقت باندي دلالت کوي. د سریزې او لمنلیکونو لیکدود د مصحح خپل لیکدود نه دئ او د دوی له نورو لیکنوسره مغایرت لري.

د دغه چاپ په باب، چې ټول متن ئې اووه اویا مخه دئ او په هغه کې درې سوه یو نوي بیته راغلي دي، ویل کېږي چې په "تاریخ مرصع" او "ارمغان خوشحال" کې د سواتنامې له راغلو ثبتونو څخه برابر سوی دئ[1].

علامه حبیبي د دغه چاپ په سر کې تر سریزې یو مخ وړاندي د یوې

---

[1] وگ : ننګیالی د زمانې، د سرمحقق هیوادمل لیکنه، ۱۸٦مخ، ۱۳۸۰ش کال چاپ.

يادوني په ترڅ کي د تاريخ مرصع د چاپ سوي نسخې او ارمغان خوشحال په باب ليکي چي "دغه دواړه کتابونه د سواتنامې د متن په تصحيح او تحشيه کي زما تر نظر لاندي وو..." له دې عبارت څخه زما سملاسي انتباه داسي وه چي د متن په برابرولو کي له نورو نسخوڅخه هم بايد استفاده سوې وي. کله چي متن ته ورننوتلم هورې مي د اووم، اتم، نهم، يوويشتم، پنځه ويشتم، شپږويشتم، اته دېرشم، اووه شپېتم مخ په حاشيو کي "په يوه خطي نسخه کي"، "يوه نسخه:"، "په ځينو نسخو کي"، "يوه نسخه:"، "يوه نسخه"، "بله نسخه"، "بله نسخه"،"... او خطي نسخو کي" عبارتونه ولوستل او دا مي زړه ته ولوېدله چي د سواتنامې دغه متن يوازي د تاريخ مرصع او ارمغان خوشحال پر ثبتونو باندي متکي نه دئ. که څه هم د "يوه نسخه" او "بله نسخه" اشارې و تاريخ مرصع او ارمغان خوشحال ته هم راجع کېدلای سي خو "يوه خطي نسخه" او "په ځينو نسخو کي" عبارتو څخه د لوستونکي حتمي انتباه داسي ده چي د متن په تصحيح کي له نورو نسخو څخه هم کار اخيست سوی دئ. له بده مرغه د متن مصحح د دغو نسخو تفصيلي پېژندنه لازمه نه ده ګڼلې او همداکار د متن څېړني پر ننيو اصولو باندي نه سي برابرېدلای.

۲۵-د خوشحال کليات لومړی ټوک:

د خوشحال خټک کليات لومړی ټوک (د غزلونو برخه) د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو انستيتوت د ادب او فولکلور څانګي له خوا د خوشحال خان د مړيني د درې سوم تلين د بين المللي سيمينار په وياړ، چي د يونسکو په مرسته جوړ سوی وو، د ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال په حوت مياشت کي د ۱۸۰۰ ټوکو په شمېر د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوی دئ. د اهتمام چاري ئې مصطفی نژدې او روزيګل هنرمل سر ته

رسولي دي. د هغه وخت د علومو اکاډيمۍ لوی رئيس پوهندوی دوکتورگل محمدنورزوی[1] شپږويشت مخه سريزه پر کښلې ده. څېړندوی محمدصديق روهي، چې په دغه وخت کې د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د انستيتوت د ادب او فولکلور لوی مدير وو، "د خوشحال خټک لنډه پېژندگلوي او د کلياتود لومړي ټوک د انتقادي متن ماخذونه" تر سرليک لاندې ديارلس مخه معلومات ورکړي دي. تر دغو ليکنو وروسته په يوه مخ کې "کورودانۍ" او په بله پاڼه کې د لومړۍ خطي نسخې د ليکدود مقايسوي جدول راغلی دئ. تر دې پسې د کلياتو متن شروع کېږي چې د دري اشعارو په گډون ئې ۵۲۸ مخه نيولي دي. کتاب په پای کې درې مخه سمون ليک هم لري.

د دغه چاپ د وقايې تر دوهم مخ وروسته د خوشحال خان انځور او پر ځلرم مخ ئې "دوهم چاپ" کښلی دئ.

د کلياتو د لومړي ټوک دغه متن له درو چاپي نسخو او پنځو قلمي نسخو څخه ترتيب سوی دئ. د ترتيب کار ئې تر ډېره حده د ادب او فولکلور څانگې "پخواني" مدير دوست محمد دوست (اروابناد دوست شينواری) سر ته رسولی دئ خو د متن په تکميل او دوهم وار کتنه کې يوه پياوړې ټيم زيار گاللی دئ چې "څېړندوی محمدصديق روهي، څېړندوی محمداکبر معتمد، څيړنمل محمداسمعيل سړبن، څيړنمل محمد عارف غروال، څيړنيار عبدالواجد واجد، څيړنيار نورالله ولسپال، څيړنيار محمدعمر وزير، څيړونکي عبدالباري جهاني او سعدالله" ئې غړي ول.

کومې چاپي نسخې چې د دې متن په ترتيب کې کار ورڅخه اخيستل سوی دئ، ټولې د باصلاحيتو کسانو له خوا ترتيب سوي دي او

---

[1] په کتاب کې ئې "نوروزی" ليکلی دئ چې چاپي تېروتنه ده.

خطي نسخې ئې، په تېره بیا لومړۍ خطي نسخه د قدامت او اعتبار له مخي مهمي بلل سوي دي. زه به لومړۍ د دغو چاپي او خطي نسخو پېژندني ته د قلم څوکه وروګرزوم او بیا به نوري خبري پسې تعقیب کړم.

په چاپي نسخو کي "کلیات خوشحال خان خټک" په سر کي یاد سوی دئ. دا کلیات د ارواښاد دوست محمدخان کامل په لاس ترتیب سوی او لومړی وار په ۱۹۵۲ع او دوهم وار په ۱۹٦۰ع کي په پېښور کي چاپ سوی دئ. دوهمه چاپي نسخه "ارمغان خوشحال" نومېږي چي ارواښاد سید رسول رسا په ۱۹٦۴ع کال په پېښور کي خپره کړې ده او دریمه چاپي نسخه "د خوشحال خان خټک مرغلري" ده چي ارواښاد علامه حبیبي په ۱۹۳۸ع کال کي له کندهاره خپره کړې ده.

په خطي نسخو کي لومړۍ نسخه یوه ډېره مهمه نسخه ده چي د خوشحال خان تر مړیني یو کال دمخه (۱۰۹۹هـ ق) لیکل سوې ده. دوهمه نسخه ئې د کتابت نېټه نه لري خو دوهمه او دریمه نسخه په ترتیب سره په ۱۲۵۰هـ ق کال او ۱۲۷۳هـ ق کال لیکل سوې ده. څلرمه نسخه هم د ارواښاد روهي د لیکني له مخي هغه نسخه ده چي علامه حبیبي مرحوم "د خوشحال خټک مرغلري" په ترتیبولو کي استفاده ځني کړې ده، او غالباً به هغه نسخه وي چي د خوشحال خان تر وفات دوڅلوېښت کاله وروسته (۱۱۴۲هـ ق) خطاطی سوې ده.

په دې خطي نسخو کي د لومړۍ نسخې په باب داسي نظر هم سته چي پر ځینو ځایو باندي ئې د خوشحال خان په خپل قلم لیکل سوي اشعار او یاداښتونه لیکل سوي دي[1] د دغي نسخې ټول مخونه د سریزي په اته

---

[1] (وګورئ: خوشحال ریویو، درې میاشتنۍ مجله، لومړی جلد، ٦۸مخ، د حبیب الله رفیع مقاله، پښتو اکیډیمی پشاور یونیورسټی).

دېرشم مخ کې (۵٦) ښوول سوي دي چې چاپي تېروتنه ده او په سمون لیک کې هم اشاره نه ده ورته سوې. د دغې نسخې ټول مخونه (۳۹۰) بلل سوي دي[1].

ما چې د کلیاتو دغه ټوک وکوت، یو ځای ئې د عبدالغني کاسي جونګ ته د ادبي ستوري لومړي ټوک په استناد حواله ورکړې ده (۳۳مخ). له دې حوالې څخه ځوک ویلای سي چې د کلیاتو په مأخذو کې د عبدالغني کاسي جونګ هم راځي (که څه هم لږ استفاده ځني سوې وي) چې یادونه ئې باید په سریزه کې سوې وای.

د خوشحال خټک کلیات لومړي ټوک په سریزه کې ګټور مطالب سته خو سریزه د وخت د سیاسي فضا تر اغېزې لاندي په داسي روحیه کښل سوې ده چې د چا خبره خوشحال خان خټک باید د "مترقي" شاعر! په توګه معرفي کړي.

د دغه کلیات د ترتیبولو په کار کې د نیمګړتیاوو یادونه د ارواښاد روهي صاحب په لیکنه کې داسي سوې ده:

۱ – ټول بیتونه له یوې معیاري نسخې څخه نه دي اخیستل سوي.

۲ – د لمن لیک په عبارت کې له دوو بېلو روشونو څخه کار اخیستل سوی دئ.

۳ – د ردیف په مسئله کې د قافیې کلمات د قاموس په شان نه دي اوډل سوي او یوازې د قافیې اول توري ته اعتبار ورکړه سوی دئ.

د دغه نقادانه نتیجه اخیستني په ستَوالي کې ما ته ګویا د کره کتني اړتیا نوره نه پاتېږي، خو په پورتني نقد کې عمومیاتو ته اشاره سوې ده او زه به یو څه جزئیاتو ته ورداخل سم.

---

[1](وګ : طب نامه "ی" مخ، د کابل چاپ ۱۳۴۵ش کال).

د متن په ترتیبولو کې د اصل نسخې ټاکلو پر پرنسیب باندې ما د دې کتاب په سر کې خبرې کړې او په پورته نتیجه ګیرۍ کې هم د "یوې معیارې نسخې" څخه مراد همدا د اصل په توګه د یوې نسخې ټاکلو ته اشاره سوې ده. د دغه کلیات په ترتیبولو کې باید هغه خطي نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې وای چې د خوشحال خان خټک په ژوند لیکل سوې او موږ ته د "لومړۍ نسخې" په نامه راښوول سوې ده. د دې نسخې بدیلونه چې د متن په لمنلیکونو کې ښوول سوي دي، ټول دا حکم کوي چې د دغې نسخې ثبت ته باید اوله درجه اعتبار ورکول سوی وای. زه به ئې دلته پر ځینو برخو باندې ورږغېږم:

- د لومړۍ نسخې له زیاترو (ښین) لرونکو کلماتو (کښې، کښېږدي، ښکنځل، نخښه، ...) څخه (ښینونه) غورځول سوي او د (کې،کېږدي، کنځل، نښه...) په شکل لیکل سوي دي. د متن تر پنځم مخ پوري ئې اختلافي صورتونه په حاشیه کې لیکلي دي خو د پنځم مخ په دریمه حاشیه کې ئې د یوې یادونې په ترڅ کې د دغواختلافي صورتو له لیکلو څخه هم اوږې سپکې کړې او کښلي ئې دي: "څرنګه په قلمي نسخو کې هر ځای د (کې) په ځای (کښې) او د (کېږدي) په ځای (کښېږدي) راغلې دی په راتلونکو مخونو کې ئې یادونې ته ضرورت نشته".

د کلیات د ترتیبولو په وخت کې د افغانستان لیکوالو په متونو کې دغه راز تصرفونه د معیاري لیکدود په پلمه په عام ډول کول او ما هم د متونو په برابرولو کې دغه شان تصرفونه کړي دي، خو د متنپوهانو په نظر دا کار د متن مسخه کول بلل کېږي. د خوشحال خان په ژبه او لهجه کې دغه ښینونه هم ویل کېدل او هم لیکل کېدل. که ئې د نني معیار پر اساس په اړوندو کلماتو کې و نه لیکو، ګویا د خوشحال ژبه مو ورمسخه کړې ده او د دې راز کلماتو په ستنه والي کې څوک نه سي کولای له دغو شعرو سره د

خوشحال خان نوم وتړي. دا مسئله زموږ په نظر مهمه نه راځي خو د متنپوهان ئې ډېره جدي مداخله بولي او د نه کولو توصيه ئې کوي. زموږ پوهانو که د ليکدود په برخه کي کومي فيصلې کړي دي د هغو تطبيقول پر کلاسيکو متونو باندي د خندا وړ کار دئ. تاسي د انګرېزي ژبي کلاسيک آثار وګورئ، هورې د (thee,thou,thyself,thine) کلمات چي په ترتيب سره د (you,you,yourself,yours) معادلي کلمې دي، په ننيو چاپونو کي هم ليکي. دا کلاسيک کلمات د ننۍ انګرېزۍ په دواړو معياري شکلونو (برتانوي اوامريکايي) کي نه کارېږي خو په کلاسيکو متونو کي ئې پر هماغه پخواني شکل پرې ايښې دي.

د پښتو کلاسيکو متونو د ثبت په کار کي د پښتونخوا محققين د افغانستان تر ځېړونکو ډېر محتاط دي.

– د لومړۍ خطي نسخې "زما" ضمير هر ځای "دما" سوی دئ. دليل به ئې ښايي دا وي چي د متن د ترتيبوونکو په نظربه د خټکو لهجه په پام کي نيول سوی وي. پوهاند زيار صاحب هم د خټکو په اوسنۍ لهجه کي د "دما، دتا،..." ضميرونو سته والی تائيدوي (د خوشال ادبي پښتو: ۳۰مخ). خو ما د خوشحال خان خټک په آثارو کي د "زما" ضمير پراخ استعمال ليدلی دئ او داسي مي لا هم زړه ته راګرزي چي په ځينو لهجو کي دي د (دما) ضمير سته والی د ژبي د وروستيو انکشافاتو محصول وي. په هر صورت دا چي د هغي خطي نسخې ثبت ته اعتبار نه دئ ورکول چي د خوشحال خان په ژوند کي ليکل سوې ده، په خپله د پوښتني وړ خبره ده، خو د حيرانتيا ځای دا دئ چي د متن په ۱۳مخ کي بيا د همدغي خطي نسخې "دما" په "زما" سره اوښتی دئ او په دريمه حاشيه کي ئې يادونه هم راغلې ده!

– د ژبي د سوچه توب تمايل د متن په ترتيب کي اغېزه کړې ده. د

مثال په توګه:

د لسم مخ په نهم لمنليک کي د لومړۍ نسخې "همېشه" د سوچه توب تر اغېزې لاندي "تل" سوی دئ. بايد د شاعر خپل انتخاب ته ترجيح ورکړه سوې وای.

د ۴۵مخ د پنځم لمنليک "ديوانه ديوانه تر شي" په ټولو قلمي نسخو کي همداسي ثبت دئ خو د سوچه توب په اشتها سره "ليونی ليونی تر شي" ځني جوړ سوی دئ.

د ۵٦مخ د دوهم لمنليک "کشتن" په متن کي "وژو" سوی دئ. بايد د خطي نسخو ثبت غوره بلل سوی وای. دغه راز د همدې مخ د پنځمي حاشيې "ديدن" چي په ټولو قلمي نسخو کي همداسي ثبت دئ، په متن کي "ليدل" سوی دئ. په شرقي ادب کي "ديدن" د عادي فزيکي ليدلو په مفهوم نه کارېږي، بلکي "ديدن" د عاشق او معشوق تر منځ ليدنه کتنه ده او د دې کلمې په کارولو او لوستلو کي هغه خاص کيفيت ذهن ته تداعي کېږي چي د شرق د محافظه کاري ټولني د حاکمو شرايطو تر اختناق لاندي دوه مينان په پټه يو له بل سره ګوري. د "ديدن" ځای په پښتو ادب کي معمولا ګودر ښوول سوی دئ:

که ديدن کړې ګودر ته راسه

زه به منګی په لپو ورو ورو ډکومه

کله کله د "ديدن" پر ځای د "ملاقات" کلمه هم کارېږي. دغه "ملاقات" هم د کلمې په عامه معنا سره نه راځي، بلکي مراد ئې د دوو مينو ليده کاته وي. د کندهار يو محلي شاعر ويلي دي:

بې ملاقاته دي سلام راستول اور لګوي

زه هغه اور له ځانه وژنم دلبر نور لګوي

تاسي ګورئ چي موږ د ژبي د سوچه توب په هوس له څومره مهمو

مفاهیمو سره لوبي کوو او مسخه کوو یې!

د "دیدن" ښکلې او عاشقانه کلمه په ۱۷۵،۹۴،۹۲،۶۶،... مخو کي هم مسخه سوې ده.

د ۷۴مخ د اووم لمنلیک "نادان" چي په خطي نسخو کي همداسي ضبط دئ، په "ناپوه" اړول سوی دئ. "نادان" کلمه هم زموږ په شفاهي او تحریري ادب کي د "دیدن" په شان په عامه معنا نه کارېږي. د "نادان" په کلمه کي پر ناپوهۍ سربېره، معصومیت، بې تجربه توب، د عمر کموالی او نور مفاهیم په پام کي دي.

د ۸۴مخ د لومړۍ حاشیې "چارپایو" د خطي نسخو پر خلاف په متن کي "څارویو" سوی دئ. له "چارپای" څخه د شاعر مراد د څناورو په ګډون ټول حیوانات دي خو په "څارویو" کي ټول حیوانات شامل نه دي. خوشحال خان ئې په توپیر پوهېدی.

د ۱۰۲مخ د اولي حاشیې "اول" کلمه چي په خطي نسخو کي همداسي ده، په متن کي "لومړي" سوې ده. د ۱۲۷مخ د دریم لمنلیک "تنګدل" په متن کي "زړه تنګ" سوی دئ. د ۱۳۴مخ د څلرم لمنلیک "دریاب" په متن کي "سیند" سوی دئ. د ۱۷۴مخ د پنځمي حاشیې "دِل" په متن کي "زړه" سوی دئ. د ۱۷۸مخ د لومړي لمنلیک "بازۍ" په متن کي"لوبې" سوي دي.

دا لیست که زه پسې تعقیب کړم، باید یو بل کتاب ورته سرښته کړم.

دا مسخه کوونکي لاسوهني ښایي د خوشحال خټک کلیات د لومړي ټوک ترتیبوونکو نه وي کړي او له کومي چاپي نسخې څخه به ئې د "الا، بلا، بګردن ملا" په حکم رااخیستي وي، خو متنپوهانو ته د دغو تصرفاتو له بابته قناعت ورکول، مشکل کار دئ.

- په کتاب کي ځیني جدي چاپي تېروتني سته چي په سمون لیک

کي هم اشاره نه ده ورته سوې. دوه درې مثاله ئې دا دي:

د ۱۴مخ په څلرم مخ کي د "احول = چپک" لغت (احوال) ليکل سوی دئ، د ۴۹ مخ د پای له خوا دوهم بيت بيخي ډېر وران سوی دئ. چاپي شکل ئې داسي دئ:

مينه د مجنون په لــيلالا شوم ډيره ډيره
څو په چي عالم ورباندې وکړه هوررزور

سم شکل ئې داسي بايدوای:

مينه د مجـــنون پر ليـلالا شوه ډيره ډيره
څو به چي عالَم ورباندي وکړ هومره زور

د ۲۸۴مخ د پای له خوا دريم بيت په متن کي داسي دئ:

پاس په سر د اشيانه، تورکارگه قـمر ترې لاندي
تور کارگه قمر ترې لاندي، پاس په سر د اشيانه

(قمر= سپوږمۍ) دلته هيڅ معنا نه ورکوي. دا ويی بايد (قُمري = کوکو کوتره) وي.

ما د خوشحال خټک کليات لومړی ټوک تر درې سوم مخ پوري په دقت وکوت او په درو پاڼوکي مي خورا ډېر داسي لمنليکونه ځني رانقل کړل چي زما په نظر بايد متن ته لوړ سوي وای، خو نور ئې بې حوصلې کړم او په همدغومي بسنه وکړه. د دغو رانقل سوو لمنليکونو يوه برخه به د "مشت نمونه خروار" په توگه له لوستونکو سره هم شريکه کړم.

د لومړي مخ اوله حاشيه بايد متن ته لوړه سوې وای. د حاشيې "درست" کلمه د خوشحال خان د ژبي عام او مروج لغت دئ چي لومړۍ خطی نسخې هم ثبت کړی دئ. په متن کي د "درست" پر ځای "کُل" راغلی دئ چي بايد نه وای راغلی.

د دوهم مخ د يوولسم لمنليک "څه رنگه" بايد د متن د "څه شکل" پر

ځای راغلی وای. د لومړۍ خطی نسخې ثبت باید غوره ګڼل سوی وای.

د شپږم مخ په اوومه حاشیه کي د "کړ" فعل په متن کي "کړل" سوی دئ او د حاشیې له مخي ګویا په دریو خطي نسخو کي "کړ" ثبت دئ. زما په نظر د خطي نسخو خطاطانو د (ړ) پر سر باندي زور (فتحه) ایښې ده چي مراد ئې (کړه) دئ. د خوشحال خان خټک په لهجه کي (کړه) د پښتو د ځینو نورو لهجو په شان د (ړ) توري په زوه ره کي سره د جمع له پاره راځي. د دغه دلیل له مخي باید دغه د (کړه) شکل په متن کي شامل سوی وای. دا سهي خبره ده چي په اوسني لیکدود کي باید موږ (کړل) د جمع له پاره ولیکو، خو د خوشحال په ژبه کي دغه راز تصرف لازم نه دئ.

د دیارلسم مخ په لومړۍ حاشیه کي د لومړۍ خطي نسخې یو بیت رانقل سوی دئ چي:

د تقوا غلیمه! دف له لاسه کښېږده
په ډهلی شـهر څـوک نغاره نه کا

په متن کي ئې دغه بیت داسي دئ:

د تقوا غلیمې! دف کیږده له لاسه
په ډهلي ښهر کي څوک نقاره نه کا

دلته ګورو، چي د خطی نسخې "غلیمه" په متن کي ښځینه "غلیمې" سوی دئ او "نغاره" هم "نقاره" سوې ده.

د غلیم ویی به ئې ځکه ښځینه کړی وي چي د مرتبینو په نظر "دف = داریه" وهل معمولاً د ښځمنو کار دئ او د نغارې (غ) به ئې ځکه په قاف اړولی وي، چي ګویا دا ئې اصلي بڼه ده.

فکر کوم لوستونکي به زما سره پر دې خبره باندي په یوه نظر وي، چي خوشحال خان د خپل شعر د کلماتو په ټاکلو کي هر وخت له غور او دقت څخه کار اخلي. ده ته دا خبره معلومه وه چي (دف) یوازي ښځمني نه

وهي، بلکي نارينه ئې هم وهي. دغه دف وهونکي نارينه ته "لوتي" يا په مُلايي ليکدود "لوطي" ويل کېږي. او نغاره وهل خو په مطلق ډول د نارينه وو کار دئ. اوس چي هم د پښتنو سيمو په ځينو زيارتو کي نغارې وهل کېږي، وهونکي ئې نارينه وي. خوشحال خان چي "د تقوا غليم" نارينه ګڼلی دئ، په دې کي ئې په يوه غشي دوې نخښې ويشتلي دي. يو خو ئې د دف و نغارې د وهونکو جنس په سهي توګه ښوولی دئ او بل ئې له لوتي سره، چي په پښتني ټولنه کي ئې مقام سپک دئ، د تقوا د غليم حيثيت هم راټيټ کړی دئ. موږ د خان دا ټولي هنري ښېګڼې په خپل بېځايه تصرف سره زيانمني کړي دي.

په ۲۸ مخ کي يو بيت داسي دئ:

تل به د جفا په دريابونو کي غوټې خوري
څوک چي زړه د دور په دلبرو مبتلا کا

د دغه مخ په اوومه حاشيه کي ئې ويلي دي چي په لومړۍ خطي نسخه کي د دريا برنړ پر ځای "ګردابونو" راغلی دئ. که قلم زما په لاس کي وای ما به د خطي نسخې ثبت اخيستی وای، ځکه د غوټې خوړلو احتمال تر "دريابونو" په "ګردابونو" کي زيات سته. په درياب کي هرومرو څوک غوټې نه خوري خو په ګرداب کي له غوټو څخه چاره نسته. نو په دې بيت کي خو يو د "ګرداب" او "غوټې" تر منځ مناسبت په پام کي نيول سوی دئ او بل د اول نيم بيتي "ګردابونه" د دوهم نيم بيتي له "دَوَر" سره ادبي تلازم لري. د خوشحال خان سر په دغه راز باريکيو ښه پوره خلاص وو.

د ۸۶مخ کي د يوې غزلي مطلع داسي ده:

خدايه! که زه تا ته نژدې کېږم په افلاس
زرمې کند په غاړه کړه، يو مات کچکول په لاس

په دوهمه حاشيه کي د دغه بيت په ارتباط کښلي دي چي په لومړۍ

خطي نسخه کي د کچکول پر ځای کنډول راغلی دئ. که ما دغه متن ترتیبولای، د کچکول پر ځای مي "کنډول" لیکی. په دې دلیل نه چي ګویا کچکول دلته د بیت له معنا و مفهوم سره نه وایي، بلکي په دې دلیل چي یو خو دا د هغې نسخې ثبت دئ چي تر ټولو خطي نسخو قدیمه او د شاعر په ژوند لیکل سوې ده او دوهم دا چي د "کنډول" لغت لرغونی استعمال رابښیي. کنډول، کنډولی د مات خاورین لوښي په معنا قاموسونو اخیستی دئ او د پښتو په لوېدیځه لهجه کي ژوندی لغت دئ. په نورو لهجو کي به هم وي.

په ۱۷۴مخ کي یو بیت داسي دئ:

د عاشق په زړه کي خیال د معشوقې وي
د هـــــندو په زړه کي فـــکر د ټیـــکو

په دریم لمنلیک کي ورته کښلي دي چي په لومړۍ خطي نسخه کي د ټیکو پر ځای "ټنګو" راغلی دئ. زما په نظر په پورته بیت کي تر (ټیکو) به (ټنګو) ډېره موزونه کلمه وي. ټنګه یا تنګه یو راز فلزي سِکه وه چي زما د وړکتوب په وختو کي ئې چلښت درلود او تر پنځه ویشت پُوله (اووه لس ایکیزي) لږ څه زیات ارزښت ئې درلود. په دوهم نیم بیتي کي دې ټکي ته اشاره ده چي ګویا د هندو په زړه کي تل د روپو (روپیو) فکر وي. زموږ په عوامو کی دا خبره همدا اوس لا هم کېږي چي "هندو پر روپو ایمان راوړی دئ". زما د یادو خبره ده چي پخوا به د کندهار خلکو هندواڼو ته دمخه ښې پر ځای "لالا! دولت زیات" جمله ویله. د دغه استدلال له مخي زه ویلای سم چي د لومړۍ خطي نسخې ثبت باید غوره ګڼل سوی او متن ته داخل سوی وای.

د ۲۰۵مخ په پنځم بیت کي لولو:

غونچه، ګل چي ستا له خولې سره سیالي کړه
خــــوله ئې باد په تماچــه کــړله فـــراخه

په دریمه حاشیه کې ئې ورته کښلي دي چې په لومړۍ خطي نسخه کې د "تماچه" پر ځای "تپانچه" راغلې ده. ما ته د لومړۍ نسخې ثبت سم ښکاري ځکه په (توپ، توپک) کې (ت) او (پ) دواړي ساتلي سوي دي او (تپانچه = توپنچه) چې د توپک تصغیري نوم دئ، هم باید دا دواړه ږغونه ولري. د خوشحال په شعر کې هم دغه اصل په پام کې نیول سوی دئ. د (تپانچه = توپنچه) نور لهجوي شکلونه (تمانچه، تومانچه، تمینچه، تپوڼچه، تمیانچه، تموچه، تپنچه) دي. پوهاند دوکتور زیار صاحب په خپل لیکلار ښود کې تر دغه ویي ګام اړولی دئ، نېخه چې ولي؟

د پنډو (ضخیمو) متونو د ترتیب په کار کې مرتب په اول سر کې د نسخو ډېره دقیقه، مفصله او هراړخیزه مقابله سره کوي خو ورو ورو ئې د دقت خوا کمېږي. معنا دا چې مرتب نور ستړی سوی او بې حوصلې سوی دئ. په دغسي حالاتو کې د متن ترتیبوونکي ته په کار ده، چې کار پرېږدي او ځان هوسا کړي. په خوشحال خټک کلیاتو کې زه د بې حوصلې توب او ستړیا نښانې وینم.

چې خبري سره راغونډې کړم، د پای خبره به دا وي چې د خوشحال خټک کلیات لومړی ټوک تر نورو ټولو چاپونو د ډاډ وړ دئ. ما دا څو یادوني له دې اسیته وکړې چې د خوشحال خټک کلام د پښتو ادب "روح روان" دئ او پر هغه باندي د دقیق کار نوره او نوره اړتیا لا اوس هم سته.

۲٦-د کامګار خټک دېوان:

د پښتو ژبي دغه دېوان لرونکی شاعر، کامګار خټک د خوشحال خان خټک کړوسی دئ. دېوان ئې وار د واره په ۱۹۵۵ع کال په پېښور کې چاپ سوی دئ. دغه چاپ ئې ما (هوتک) نه دئ کتلی. وایي سریزه ئې سید تنسیم الحق کاکاخېل کښلې ده او متن ئې له هغې چاپي نسخې څخه نقل

سوی دئ چې د کامګار خټک تر مړیني شپږ ویشت کاله وروسته (۱۱۹۱هـ ق) د محمدسعید کاتب له خوا د خانزاده مبارز خان له پاره لیکل سوې ده[1]. په سریزه کې دا خبره هم سته چې نوموړی چاپ "ټول دیوان نه دی بلکې د اشعارو چاڼ شوې برخه ده".

د کامګار خټک دېوان دوهم وار د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبیاتو انستیتوت د ادب او فولکلور د لوی مدیریت له خوا د ۱۳۵۸ش = ۱۹۷۹ع کال په قوس میاشت کې د یو زر ټوکو په شمېر د کابل په دولتي مطبعه کې چاپ سوی دئ چې زموږ حاضره لیکنه د همدغه چاپ په باب ده. د دغه چاپ ترتیبوونکی څېړونکی عبدالمتین متین دئ او د اهتمام چارې ئې سعدالله او څېړنیار محمدعمر وزیر بشپړې کړې دي. دېوان، چې تر ترتیب وروسته د څېړونکي عبدالباري جهاني له خوا له سره تر پایه کتل سوی دئ، په سرکې ئې د څېړندوی محمدصدیق روهي په قلم دوه مخه (الف، ب) لیکنه راغلې ده، چې په هغې کې د دغه متن د ترتیبولو پر کار باندې لنډې خبرې سوې دي او زیاته کړې ئې ده چې د متن په ترتیبولو کې د پېښور چاپ دېوان، د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د ملي آرشیف له خطي نسخې او کابل پوهنتون په ادبیاتو پوهنځي کې د کامګار خټک د دېوان د خطي نسخې له مایکروفیلم څخه استفاده سوې ده او د پادري هیوز په کلید افغاني کې چې د کامګار خټک کوم اشعار راغلي دي، هغه هم ورسره مقابله سوي دي.

تر دغه لنډو معلوماتو وروسته د کتاب "سریزه" راځي (یوویشت مخه) او په هغې کې د کامګار خټک پر ژوند، اشعارو او افکارو او د کامګار خټک د دېوان پر خطي او چاپي نسخو خبرې سوې دي او دغه راز ئې هغو

---

[1] وګ: د کابل چاپ سریزه – الف مخ.

متفرقه مقالو او مضامینو ته هم اشاره کړې ده چې د نوموړي شاعر په باب لیکل سوي دي. د سریزي په دغه وروستۍ برخه کي د هغو چاپي او خطي نسخو په باب نسبتاً تفصیلي بیانونه مخي ته راځي چي د متن د ترتیب په وخت کي د مرتِب په واک کي وې. دی د ملي ارشیف د نسخې په باب د عبدالله خدمتګار د لیکني په حواله لیکي چي: "دغه نسخه د لومړي ځل له پاره د تېمورشاه درانی (۱۱۸۶ - ۱۲۰۷هـ ق) په زمانه[1] په (۱۱۸۹هـ ق) کال لیکل شوی ... تر ۱۳۲۴هـ ش کال پوري د ښاغلي فتح محمدخان خټک سره وه چې د کامګار خټک د مړینې د نیټې څخه (۲۴) کالو نه وروسته لیکل شوی ده ... دغه خطي نسخه په ۱۳۲۵ هـ ش کال (د کابل) پښتو ټولني ته راوړل شوی او د مولوی محمدشیرګل کاموی په قلم نقل شوی ...". تر دې وروسته زیاتوي چي د دغې نسخې په پای کي کښلي دي: "در وقت نصف روز یکشنبه ماه محرم الحرام سنه ۱۱۸۹نسخه اول تحریر شده بوده. فقط تحریر ۲۱عقرب ۱۳۲۴".

له دې بیان څخه څوک نه پوهېږي چي د ملي آرشیف نسخه د نوموړي خطي نسخې اصل دئ که نقل؟

تر پورتنیو عبارتو وروسته د ښاغلي عبدالله خدمتګار د کلید افغانی د تعلیقاتو د یو پنځوسم مخ په حواله لولو: "د کامګار خټک د دیوان یوه قلمي نسخه د شیداد دیوان سره په یوه پشتۍ کي په بریټیش موزیم کي ده چي د مستر هیوز تر نظرلاندې د هغې نسخې څخه چي په افضل خان جمالګړی پورې اړه لري د پیښوری غلام جیلانی په قلم په ۱۸۷۲م کي نقل شوې وه. افضل خان جمالګړی د فتح محمدخان نیکه و. چي بیا دغه نسخه فتح محمدخان پورې رسېدلې وه او د کابل نسخه د هغې له مخه نقل شوی

[1] مراد ئې د پاچهۍ زمانه ده. هـ.

وه". (د سريزي [ژ] مخ).

له پورتني عبارت څخه چي وايي "بيا دغه نسخه فتح محمدخان پورې رسېدلې وه"، زما برداشت داسي دئ چي ګويا د بريټيش موزيم کاپي هم تر فتح محمدخان پوري رسېدلې وه؟ او د کابل نسخه د دغي کاپۍ نقل دئ؟ خو د بريټيش موزيم په کتلاګ (د ۱۹۶۵ع چاپ) کي دغه خبره نسته چي ګويا دغه کاپي دي بيرته فتح محمدخان ته رسېدلې وي. رازمحمد ويښ چي د "پښتوکتابونه" په ۱۳۶ – ۱۳۷مخونو کي د کامګار خان خټک د دېوان د قلمي نسخې په باب کوم مطالب راژباړلي دي، هورې هم دغه خبره نسته.

لکه وړاندي چي مي هم اشاره وکړه، له دې بيانو څخه موږ ته نه سي واضح کېدلای چي د ملي آرشيف نسخه د افضل خان جمالګړی (۱۹۶۰ع مړ) هماغه نسخه ده چي غلام جيلاني پيښوري د هيوز تر نظر لاندي کاپي ځني اخيستې وه او که هغه نسخه چي د مولوي محمدشيرګل کاموي په قلم په ۱۳۲۴ ش کال کاپي سوې وه. د دې موضوع د سپينېدلو په نيامت ما "فهرست نسخ خطی پشتو آرشيف ملي افغانستان" (چاپ ۱۳۶۵ش)، وکوت او راته څرګنده سوه چي د ملي آرشيف نسخه د ۱۳۲۴هـ ش کال کاپي سوې نسخه ده. په دغه فهرست کي د "مولوي محمدشيرګل کاموي" نوم نسته او د نسخې کاتب " نامعلوم" بلل سوی دئ. دا چي د ښاغلي خدمتګار صاحب له خولې د فتح محمدخان خټک د دغي نسخې په باب ويل سوي دي چي "څه موده وروسته دغه نسخه په ۱۳۲۵هـ ش کال پښتو ټولنې ته راوړل شوی"، يو کمزوری روايت دئ او که سهي هم وي نو دا خبره واضح سوې نه ده چي دا نسخه نو بيا څه سوه؟ او اوس کوم ځای خوندي ده او که ورکه ده؟

متنپوهانو چي د نسخو د تفصيلي معرفۍ پر اړتيا زور اچولی دئ،

سبب ئې دا دئ چي ګونګ معلومات نورو څېړونکو ته سر ګرداني پېښوي. لکه ما ته چي ئې پېښه کړه او مجبور سوم چي هم د بريټيش موزيم اصلي کتلاګ وګورم، هم ئې پښتو ژباړه او هم د ملي آرشيف فهرست.

د ملي آرشيف د نسخې په باب ويل سوي دي چي: "د دې نسخې رسم الخط فارسی او په ځينو ځايونو کي پښتو ډوله دی او د املا ليک دود ئې اوسنی او په ځينو نورو برخو کي د خټکو د کورنۍ په شان دی". د ليک په انواعو کي ما د (فارسی) او (پښتو) ډولونه بل ځای نه دي لوستي. له فارسي څخه ئې ښايي مطلب (نستعليق) او له پښتو څخه ممکن (نسخ) ليک وي. د نسخې د ليکدود پېژندني له پاره دغه څرګندوني کافي نه دي.

د مايکروفيلم په باب ئې کښلي دي چي: "د ادبياتو پوهنځي د انګلستان د لندن د بريټيش موزيم څخه راغوښتلی و...." (ش – مخ) خو دا فيلم مرتب ته هغه وخت په لاس ورغلی وو، چي "د ديوان د کار څخه خلاص شوی و" او زياته کړې ئې ده چي: "... څرنګه چي په ميکروفيلم کي د احمدشاه بابا، کاظم خان شيدا او کامګارخټک اشعار يو ځای فوټوکاپي شوي وو نو ځکه بيخي ګډوډ او بې ترتيبه و". له دغه شان څرګندونو څخه پر متن باندي د ډاډ اندازه کمېږي او څوک نه سی ويلای چي متن به د شاعر خپله ژبه څومره تمثيل کړې وي.

تر سريزو وروسته د ديوان متن شروع سوی دئ چي ټول مخونه ئې ۱۸۹ دي. ورپسې لغتنامه راغلې ده (۱۱مخه) او په پای کي څلورمخه سمون ليک ورلوېدلی دئ. د متن توري سم نه دي لګېدلي او مرتب خپل عذر د کتاب په پای کي غوښتی دئ. د تورو ناسم لګېدلو ځای ځای متن له لوستلو ايستلی دئ او لوستونکی مجبور دئ چي له اټکله کار واخلي.

په متن کي د پېښور چاپ اوږده اوږده لمنليکونه بې ضرورته رانقل سوي دي. دغو حواشيو ته بايد يوه اشاره قدر سوې وای. متنپوهان د هغو

شارحینو د شرحو رانقلول لازم ګڼي چي متن له هغو پر ته د پوهېدلو نه وي. د متن ناقدین بې ضرورته اوږدې حاشیې که څه هم د موضوع د ښه ترا پوهېدلو په مقصد وي، نه خوښوي.

نسخه بدیلونه زیاتره ګونګ او لنډ دي. په نسخه بدیلونو کي که د اختلافي توري یا تورو اړوند کلمات هم ملګري سي، د متن په لوستلو کي ډېره مرسته کوي.

د کامګارخټک دېوان خطي نسخې محدودي دي او د کابل دوهم چاپ یوه غنیمت اضافه ده خو که پر متن باندي د اعتماد خبره رامنځ ته سي نو ما ته داسي ښکاري چي د کامګارخټک د کابل چاپ مأخذ ټول د نقل کاپۍ دي. تر دې چاپ د پېښور چاپ متن که څه هم نیمګړی دئ، باید د ډېر ډاډ وړ وګڼل سي، په دې شرط که په دقت رانقل سوی وي، ځکه په مستقیمه توګه له هغې زړې نسخې څخه ترتیب سوی دئ چي د کامګار خټک تر مړیني شپږ ویشت کاله وروسته خطاطي سوې ده.

که د کومي بلي خطي نسخې تر پیداکېدلو دمخه دا دېوان بل وار چاپېږي،زما په فکر باید د پېښور چاپ د اصل په توګه وټاکل سي.

۲۷-د رحمت داوي لیلی و مجنون:

د رحمت داوي د شاعرۍ د اوج زمانه د سدوزي تېمورشاه (۱۷۷۲ – ۱۷۹۲ع) د پاچهۍ دوره ده او ژوند ئې تر۱۲۱۰ هـ ق =۱۷۹۵ع پوري یقیني دئ په دغه کال ئې د لیلی و مجنون کیسه په پښتو مثنوي کي ترجمه کړې ده. دی د پښتو شعر پنډ دېوان لري چي وايي نیمګړی متن ئې په ۱۹۸۰ع کال په پېښور کي چاپ سوی دئ (د پښتو ادبیاتو تاریخ – لرغوني او منځنۍ دورې – ۱۹۱مخ). د رحمت داوي په قلم د لیلی و مجنون منظومه کیسه د نظامي ګنجوي لیلی و مجنون ترجمه ده. د دې مثنوي د یوې خطي

نسخې افسيټ چاپ په ۱۳۶۰ش =۱۹۸۱ع کال په کابل کې د افغانستان د علومو اکاډمۍ د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز د فولکلور مديريت له خوا خپور سوی دئ. د کتاب په سر کې د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز د هغه وخت رئيس څېړنوال دکتور سيدال شاه پولاد په دريو مخو کې ئې د دغه اثر پر محتوی او د هغه د چاپ پر اهميت لنډې خبرې کړې دي. په دغو خبرو کې ئې "ځوان ليکوال څېړنيار مصطفی نژدې ته د دې مثمر کار د سر ته رسولو په باب خپل صميمانه تبريکات" وړاندې کړي دي. ګويا د دغه متن د ترتيبولو کار د همده له خوا سر ته رسېدلی دئ. ورپسې "د ليلی او مجنون د مينې جوله په ادب کې" تر سرليک لاندې تفصيلي بيان (۳۳مخه) د څېړونکي عبدالهادي هاند په قلم او تر هغه وروسته د "رحمت داوی څوک وُ؟" تر عنوان لاندې (۴۴مخه) ليکنه راغلې ده چې په هغې کې د شاعر پر ژوند او شعر او دغه راز د قلمي نسخې پر ځانګړتياوو باندې اوږدې خبرې سوې دي. دغې برخې ته د چا نوم نه دئ ليکل سوی او د ليکنې له سياق څخه داسې ښکاري چې که ټوله نه وي، نو زياته برخه ئې د عبدالهادي هاند په قلم کښل سوې ده خو د کتاب پر لومړي مخ باندې د سريزې ليکوالان مصطفی نژدې او عبدالهادي هاند بلل سوي دي او وايي چې د اهتمام چارې ئې روزيګل هنرمل سر ته رسولې دي.

تر سريزو وروسته د قلمي نسخې افسيټ متن له پنځه څلوېښت ميناتورونو سره چاپ سوی دئ او په پای کې ئې دوه ويشت مخه لغتنامه وراچولې ده.

دا چې ولې ئې دغه متن په افسيټ ډول چاپ کړی دئ، دليل ئې د پنځه څلوېښتو ارزښتناکو ميناتورونو خوندي کول راوړی دئ. د ميناتورونو خوندي کول خو رشتيا هم ارزښتمن کار دئ خو په دغسې

بیخونده ډول، بې کیفیته کاغذ او پیکه طباعت سره نه. د دغو میناتورو ارزښت به هغه وخت لا زیات وای چې پر روغني کاغذ او د طباعت په عالي کیفیت سره چاپ سوي وای. د دغه متن بیا چاپ او هغه هم د متني نقد پر اصولو برابر یوه اړتیا ده او زلمیو ته ښایي چې وخت وروباسي. ما ته دغه اوسنی کار، که څه هم له اهمیته ئې انکار نه سي کېدلای، د متنپوهني پر اصولو برابر نه ښکاري.

۲۸-د حاجي جمعه بارکزي دېوان:

حاجي جمعه بارکزی د کندهار د زاړه ماشور د کلي اوسېدونکی پښتو دېوان لرونکی شاعر وو. د ده شاعري پر کندهار باندي د سردار کهندل خان د اول وار واکمنۍ (۱۸۲۹ – ۱۸۳۹ع) په دوران کي د عروج په حال کي وه.

د حاجي جمعه بارکزي دېوان د افغانستان د علوماکاډیمۍ د ژبو او ادبیاتو د علمي او تحقیقي مرکز اړوند د پښتو ټولني د ادبیاتو د لوی مدیریت له خوا په ۱۳۶۰ش =۱۹۸۱ع کال چاپ سوی دئ. د متن د تهیه کولو کار ئې ښاغلي زلمي هیوادمل سر ته رسولی دئ او سریزه و لغتنامه ئې پوهاند عبدالشکور رشاد پر کښلې ده.

د کتاب په سر کي د "حاجي جمعه او د هغه شاعري" تر سرلیک لاندي څېړنه (۹مخه) د پوهاند رشادپه قلم او د نصیر هنر پښتون په خطاطۍ راغلې ده او په هغې کي د حاجي جمعه پر نسب، ټاټوبي، د ژوند زمانه، سلوک، تصلف، ایراد، بې قدري، معما، ادبي صنایع او بیاني ښېګڼې باندي محققانه خبري سوي دي. ورپسې د متن د مرتب ښاغلي زلمي هیوادمل په قلم د دغه دېوان د متن په باب اوږدې خبري (۴۲ مخه د تکملې او استدراک په ګډون) سوي دي او په هغو کي د حاجي جمعه د

دېوان د موندلو، د هغه د شاعرۍ پر فورم او محتوی، د حاجي جمعه په دېوان کي د يوې قصيده وشمي غزلي تر اغېزې لاندي پر پښتو قصصي ادب باندي دوولس مخه ځېړنه، د حاجي جمعه پر ادبي شهرت او ادبي لار، د دېوان د خطي نسخې پر ځانګړتياوو او د چاپي نسخې پر لارښود ږغېدلی دئ. تر دغو اوږدو خبرو وروسته د دېوان متن شروع کېږي چي د خطي نسخې پر خلاف ئې د دوو دفترو پر ځای په يوه دفتر کي ترتيب کړی دئ. د خطي نسخې د دوهم دفتر اشعار ئې په متن کي د ستوري په نخښه نښاني کړي دي. ټول متن ۱۵۳مخه نيولي دي او په پای کي ئې لغتنامه (۲۱مخه د دوو مخو خاطرې په ګډون) راغلې ده. لکه وړاندي چي مو هم اشاره ورته کړې ده، دغه لغتنامه د پوهاند رشاد په قلم ليکل سوې ده او په هغې کي د حاجي جمعه په کلام کي د راغلو تصوفي اصطلاحاتو تشريحي معناوي د الفبې په ترتيب بيان سوي دي. لغتنامه هم د نصيرهنر پښتون په لاس خطاطي سوې ده.

د حاجي جمعه بارکزي دغه چاپي دېوان د متنپوهني پر اصولو باندي تر ډېري اندازې برابر خېژي. د متن د مرتب دا خبره چي وايي: "... زه دا ادعا نه لرم چي دا يو کره او له هره حيثه سهي متن دی..." (د سريزي ۳۶مخ) ما ته دا جرئت راکړ چي متن ته په انتقادي نظر وګورم او کله چي مي په دقت وکوت څو داسي ټکي مي پکښې وموندل چی په دوهم چاپ کي ورته پاملرنه په کار ده.

د متن د مرتب په خبرو کي چي په پښتو ادب کي د عاشقانه قصو په باب دوولس مخيزه څېړنه راغلې ده، په خپل ذات کي د ستايني وړ کار دئ خو د يوه دېوان په سريزه کي د دومره تفصيلي بيان د اړتيا له پاره توجيهي منطق نه سي موندل کېدلای.

د دېوان متن له دوو خطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې ښايي

د اصل دېوان نقل وي او بله ئې د نقل سوي نسخې نقل دئ. اول نقل ئې د ملا مطلوب په قلم او دا بل نقل ئې د مرحوم محمدګل نوري په لاس ليکل سوی دئ. د دغو نسخو په باب د سريزي تر نهه ويشتم مخ وروسته لازم معلومات ورکول سوي دي او په هغو کي د نسخې اندازه، کاغذ، ليک، املايي ځانګړتيا او نوري ضروري خبری پکښې سته. د نقل په برخه کي ئې ليکلي دي چي: "مرحوم استاد نوري د حاجي جمعه د خطي نسخې د نقل ستونزه هم پر ځان منلې، او دغه ديوان ئې نقل کړی دئ ... د نقل په پيل کی د استاد نوري يو مخيز يادښت هم لري، په هغه کی د حاجی جمعه لنډه سوانح بيان شوي، او د ديوان د خطی نسخی د پيدا کولو په باب يی هم خبرې پکی کړې دي". (د سريزي ۳۳مخ). د مرحوم استاد نوري دغه يادانښت بايد د يوه تاريخي سند په توګه رانقل سوی وای او يا لږ تر لږه ئې د دغي خطي نسخې د پيدا کېدلو جريان د مرحوم نوري له خولې ليکلی وای.

ښاغلي مرتب وايي: "د دغه متن په تصحيح او چاپ ته برابرولو کی د شاعر د خپلی لهجی پوره پوره خيال ساتل شوی دی. دا د متن څېړنی يو عمده اصل دی، چی مصحح او د متن څېړونکی بايد د متن په ژبه کی لاسوهنه و نه کړی ... مګر ما په دغه متن کی په پوره امانتدارۍ تر خپلی وسی پورې د شاعر خپله لهجه او د هغې لهجې ژبنی خصوصيات له پامه نه دي غورځولي". (د سريزي ۳۷مخ). د متن په تصحيح کي رشتيا هم دا کار ډېر مهم دئ او د حاجي جمعه د ديوان مرتب په رشتيا سره د شاعر خپله لهجه تر ډېره ځايه په پام کي نيولې ده. مګر بيا هم په متن کي داسي ځايونه سته چي د شاعر له لهجې سره سم ثبت سوي نه دي او يا ئې په ثبت کي نيمګړتياوي سته. لومړۍ نيمګړتيا دا ده چي د شاعر د لهجې دغه مشخصي ځانګړتياوي په متن کي په بشپړه توګه ښوول سوي نه دي. د

مثال په توګه د شاعر په لهجه کې د اوږدې یاء استعمال د نورو لهجو په پرتله لږ دئ. د دېوان مرتب دغه راز مواردو ته ډېره پاملرنه نه ده کړې. لکه په ۴۴مخ کې "راپورې، تورې خاورې" په ۴۵ مخ کې "چیرې"، په ۴۶ مخ کې "پورې، دې" په ۴۷ مخ کې "بدې" کلمات ټول په اوږده یاء ثبت سوي دي په داسي حال کي چي دغه کلمات د شاعر په لهجه کي په لنډه یاء سره د "راپوري، توري خاوري، چیري، پوري، دي، بدي" په ډول تلفظ کېږي. د "چي، کي، مي" یاګانو ته خو ټکي بیخي ایښوول سوي نه دي. دا کار ښایي د مطبعې پر کارکوونکو باندي حواله سي خو د متونو مصحح ته په کار ده چي متن تر ټایپ وروسته هم په دقت سره وګوري. په ۳۹مخ کي "نې ازل له ابتدا سته چي وو کله" نیم بیتي کي "له" د شاعر په لهجه کي د "لره" پر ځای کارېږي. دغي ځانګړ تیا ته باید په لمن لیک کي اشاره سوې وای، چي نه ده سوې. د شاعر د لهجې "نې = نه ئې، بې = به ئې، سرې = سره ئې،..." ښه پوره دقت سوی دئ او په لمنلیکونو کي اشارې ورته سوي دي. خو په دغو لمنلیکونو کي زیاتره لیکدودي نیمګړ تیاوي سته او د "نی = نه ئې" په شکل ئې کښلي دي. دلته باید "نی" په اوږده یاء لیکل سوی وای. په بې ټکو یاء سره "نی" د نل معنا لري. دغه راز لیکدودي نیمګړ تیاوي د ان دپاسه دي، چي په دوهم چاپ کي باید کلکه پاملرنه ورته وسي.

په لغتنامه کي یوازي تصوفي اصطلاحات معنا سوي دي خو په دېوان کي نور حل طلب لغتونه په پېخر سته چي په لغتنامه کي ئې راوړل لازم ول.

مرتب وایي چي پارسي کلام ئې "د ادبي ضعف له امله ... له دیوان څخه وغورځول شو" (۳۸مخ). د پارسي کلام د ادبي کمزورۍ مسئولیت د شاعر پر اوږو پروت دئ. مصحح ته په کار نه ده چي د شاعر له کلام څخه یوازي قوي اشعار غوره او ثبت کړي. د لوی احمدشاه بابا په دېوان کي

پارسي کلام څه، چي پښتو کلام ئې لا هم په پېخر کمزورۍ لري. مګر له دا ټولو کمزوریو سره سره موږ د بابا کلام ټول خوندي کړی دئ. د خوشحال خان خټک په کلام کي ځیني داسي کلمات کار سوي دي چي زموږ کلتوري نورمونه ئې د کلام بې عفتي بولي. خو د خان د دېوان تصحیح کوونکو کټ مټ رااخیستي دي. مصحح ته د چا خبره "نه بند سته، نه زندان". دی د متن رانقل کوونکی دئ. د متن د ښو او بدو مسئول په خپله شاعر دئ.

دا هغه عمده ټکي دي چي د حاجي جمعه د دېوان په دوهم چاپ کي پاملرنه ورته بویه.

۲۹-د حبیب الله دېوان:

حبیب الله د دوولسمي هجري قمري پېړۍ د پای په کلونو کي شاعري کړې ده او مردف پښتو دېوان لري. د دغه دېوان یوه نسخه سته او هغه واردواره د هندوستان د ټونګ د نوابانو ملکیت وو، چي وروسته ئې د ډیلي موزیم ته یووړل سوه او اوس هورې خوندي ده. دا نسخه د څمکنو د میاعمر رحمة الله علیه (۱۱۹۰ هـ ق = ۱۷۷۶ع مړ) د مشر زوی میامحمدي صاحبزاده په غوښتنه د ګل محمد پېښوري په کتابت په ۱۱۷۵هـ ق کال خطاطي سوې ده. د دغي نسخې مایکروفیلم د هندوستان پخواني پښتانه جمهور رئیس دوکتور ذاکر حسین افغانستان ته د خپل سفر په ترڅ کي (۱۹۶۶ع کال) پښتو ټولني ته د نورو ډېرو مایکروفیلمونو سره د سوغات په توګه راوړی وو. دا مایکروفیلم تر ۱۳۵۵ش = ۱۹۷۶ع کال پوري بې استفادې پروت وو او په همدې کال د پښتو ټولني د ادبیاتو د څانګي غړو څېړنمل محمدعارف غروال او څېړنیار واجد په لاس نقل او چاپ ته تیار سو. دغه نقل په ۱۳۶۰ش = ۱۹۸۱کال د څېړنمل غروال په "سریزه،

سمون" د افغانستان د علومو اکاډمۍ له خوا چاپ سو او لغتنامه ئې هم د ده له خوا ورسره مل سوه. د چاپ سوي دېوان په سر کي د "حبیب الله او د هغه دېوان" په سرلیک سریزه (۱۷مخه) راغلې ده او په هغې کي د شاعر پر ژوند، زمانه، شاعرۍ باندي خبري سوي دي او د خطي نسخې په باب ئې هغومره معلومات ورکړي دي چي ما پورته لنډه اشاره ورته کړې ده. د خطي نسخې د لیکدودي ځانګړتیاوو خبره ئې، چي متنپوهان ئې لازمي ګڼي، نه ده کړې چي باید په پټه خوله تر تېر سوي نه وای. تر دغي سریزي وروسته متن شروع کېږي چي له اتلسم مخ څخه پیل او پای ئې ۱۷۴یم مخ ته رسېږي. په متن کي غزلي، متفرقات (رباعۍ، مخمسونه او الفنامه) سته. تر متن وروسته ئې په درو مخونو کي "د غزلونو په ترتیب خاص نومونه" راوړي دي او بیا ئې ویی پانګه (پنځه مخه) ورسره نښلولې ده. په ویی پانګه کي ئې لغتونه د غزلو د نومرو پر اساس اوډلي او معنا کړي دي.

د متن ناسم ځایونه ئې سم کړي دي او په لمنلیکونو کي ئې اشارې ورته لیکلي دي. ځیني کلمات چي ئې د شعري وزن د پوره کولو په نیامت پر زیات کړي دي، هغه ئې هم په حاشیو کي ښوولي دي. دغه راز اضافي کلمات معمولاً په قوسینو کي راوړل کېږي او د حاشیو لیکلو ضرورت ئې نه وي. خو د حاشیو لیکلو شکل ئې هم متنپوهان نه کړي. د متن د لمنلیکونو عددونه ځای ځای سم نه دي راغلي. لکه په شلم مخ کي چي دوهمي حاشیې ته هم (۱) لیکل سوی دئ، په پنځه ویشتم مخ کي یوه حاشیه ده خو په متن کي دوه ځایه ښوول سوې ده، په شپږویشتم مخ کي دواړو حاشیو ته (۱) لیکل سوی دئ،... دغه راز موارد چاپي تېروتني دي او د سمون لیک لیکل ورته بویه. د حبیب الله دېوان سمون لیک نه لري. ځیني ځایونه چي د لوستلو نه ول، هغو ته ئې په لمنلیکونو کي اشارې کړي دي. ما چي دغه ځایونه وکتل یو څه مي نوک په جګېدلی او هغه په دې ډول:

– په ۲۲مخ کي د حضرت علي کرم الله وجهه د منقبت د یوه بیت د دوهم نیم بیتي په لوستلوکي مرتب ته ستونزي پېښي سوي دي او کټ مټ ئې لیکلي دئ. بیت داسي دئ:

ډیر د ده کارونه وو له عقله راوتلي
ښه مو دي راوړي پروي د لام ملا

په دغه بیت (پروي) د خطي نسخو د تعامل له مخي (په روي) هم لوستل کېدلای سي او(په رَوِي) هم. ما ته د دوهم نیم بیتي سم شکل داسي ایسي:

"ښه مو دي راوړي په رَوِي د لام و لا"

درانه لوستونکي پوهېږي چي "رَوِي" د قافیې اصلي توري ته ویل کېږي چي د قافیې رکن هم ورته وایي. علامه رشاد رحمة اله علیه په خپل یوه فارسي شعر کي چي"بر کفن دزد کهنه صد رحمت" ئې سرلیک دئ، د "کفن دزد" د شیطان صفته زوی په باب لیکي:

پســــری داشت تربیت دیـده
گــــوی تلبـیس از پدر برده
دشمن صدق و خصم راست روی
در پسـاوند مَــکر حرف رَوِی

په وروستي نیم بیتي کي د علامه مرحوم مراد دا دئ چي د کفن کښ زوی له "مکر" او فرېب سره داسي تړلی او نه بېلېدونکی وو، لکه (روي) توري چي د قافیې له کلمې سره حتمي وي.

د حبیب الله په پورتني شعر کي شاعر زماپه خیال هغه فارسي بیت ته اشاره کوي چي د څلرم خلیفه په باب ویل سوي دئ:

شاه مردان شیر یزدان قوت پروردگار
لافتي اِلاّ علـي لاسیف اِلاّ ذوالـفقار

د دغه بیت مفهوم پښتو دېوان لرونکي شاعر یونس په یوه پارسي غزل کي داسي راوړی دئ:

سیف النظر که همچو تو ئی درجهان کجاست
نه هــــــر فتاعــلي است، نه هر تیغ ذوالفـقار
(دېوان ۷۸مخ، چاپ ۱۳۵۶ش)

د حبیب الله په بیت کي له "لام ولا" څخه به د شاعر مطلب د دغه فارسي بیت (لا، لا) وي چي په نیم بیتي کي د (رَوِي) کار ورکولای سي او بې دې تورو شعر هم د معنا او هم د وزن له مخي نیمګړی کېږي. (المعني في البطن الشاعر).

- په ۲۷ مخ کي د یوې غزلي مقطع داسي ثبت ده:

چي فریاد حبیب الله کا ستا په مینه
روغ عالم ورته نعره کا مهـیرک بلا

دوهم نیم بیتي ته ئې په لمنلیک کي کښلي دي: " کټ مټ ولیکل شو".

د دوهم نیم بیتي سم شکل داسي دئ:

"روغ عالم ورته نعره کا، مرګ، بلا"

"مرګ، بلا" د نفرت او نفي کلمات دي چي پښتانه ئې په ورځنیو محاورو کي کاروي. ښځمني چي اولاد ته په قهر سي، ورته وایي:

"مرګ، بلا! څه چیغي دي شروع کړي دي".

شاعر وایي چي که زه ستا په مینه فریاد وکړم، ټول عالَم راته وایي چي "مرګ،بلا"، خوله دي پټه که (کړه).

- په ۲۸ مخ کي یو بیت داسي دئ:

د غم و له به یې نهل وي په زړه کي
بې غم کله وي غمخوار د دې دنیا

لومړي نيم بيتي ته ئې "کټ مټ وليکل شو" حاشيه کښلې ده. زما په خيال سم شکل ئې داسي دئ:

"د غم وله بې نهال وي په زړه کي"

يا

"د غم و له بې نهاله وي په زړه کي"

"وله" دلته د هغي ونې په معنا راغلې ده چي په فارسي ژبه کي "بيد" ورته وايي.

- په پنځوسم مخ کي:

ستا د غم او ښې مې تل په مخ بهيږي
مـــارش مې د ژوند شـــو دفـــتر تر

وايي دوهم نيم بيتي "کټ مټ وليکل شو".

سم شکل ئې داسي دئ:

"په بارش مي ئې د ژوند شو دفتر، تر"

د نيم بيتي "مې" د "مي ئې" مخفف دئ.

- په يو پنځوسم مخ کي دا بيت:

د دلبرو همراهي به مي مـدام کـړه
که مې نه واي په خاطر د افشر، شر

دوهم نيم بيتي ئې ناسم ګڼلی دئ او ليکلي ئې دي چي "کټ مټ وليکل شو". سمه بڼه به ئې داسي وي:

"که مې نه وای په خاطر د اشر، شر"

شاعر وايي ما غوښتل چي هر وخت له دلبرو سره همراه او ملګری واوسم. خو په (اشر) يا (ملګرتيا) کي تل (شر) پيښيږي، که مي دغه حقيقت په خاطر کي نه وای، تل به له دلبرانو سره مل وای.

- په ۷۴ مخ کي:

جوړ گورجي ټټو د سراي يم لګېدلي

چي له ځمکي بې خبره شهسوار کړم

اول نيم بيتي ته ئې په حاشيه کي ليکلي دي چي په اصل کي "جوړ کرهي (ټټو)" ليکل شوي دئ. مرتب د (کرهي) په لوستلو کي ستونزه پيدا کړې ده او پر ځاي ئې له ځانه څخه "ګرجي" صفت وراچولی دئ.

د نيم بيتي اصلي او سم شکل داسي دئ:

"جوړ کرهي ټټو د سراي يم لګېدلي"

له "کرهي" څخه مراد "کراهي" دئ يعني هغه ټټو چي څښتن ئې نورو ته په کراهيه ورکوي. پخوا به ځينو خلکو د کراهيې په نيامت ټټوګان (خره) په سرايو (کاروانسرايو) کي ساتل. دا خر چي به چا کراهيه کړ، بار به ئې تر مزله په ورساوه، نور به ئې بيرته خاوند ته تسليم کړ. دا خره (خرونه) به په هفتو هفتو له يوه لاسه بل لاس ته کېدل او ځل به پر پروت وو. آخر به ئې د ګېډې هغه ځايونه چي تانګ به پر تړلی وو، ولګېدل يعني زخم به سول. د کراهيې خرو به د دغو زخمو له اسيته منډه نه سوای کولای.

شاعر د دغه غزل په هر بيت کي د ځان مذمت او خوارۍ بيانوي. دی وايي چي لکه د کاروانسرای د کراهيې ټټو په شان مي بدن لګېدلی دئ، زخمي يم او تر شهسوارانو لاندي داسي نه سم ځغستلای چي هغه دي نوره مځکه وليدلای سي.

- په ۹۷ مخ کي هم د يوه بيت دوهم نيم بيتي ته "کټ مټ وليکل شو" حاشيه راوړل سوې ده. بيت داسي دئ:

د عالـــمو انبوهي وه، په لـــوري ئې خـــوښي وه

د هر چا په لمښيو ماسي وه، آه ارمان دي کندهاره

دا شعر د کندهار په توصيف کي ويل سوی دئ. د دوهم نيم بيتي سم

شکل داسي دئ:

"د هر چا په پښو ماسي وه، آه ارمان دي کندهاره"

شاعر وايي په کندهار کي ډېر خلک ول، هر لور ته خوښه خوشالي وه، هر چا (ماسۍ) په پښو کړي وې، ...

(ماسۍ) د څرمنو يو راز جراب وشمه توکي دي چي ماړه او هستمن خلک ئې د ژمي په موسم کي اغوندي او بيا سربېره بوټونه پر په پښو کوي. د نېستمنو خلکو خو پښې لڅي (لوڅي) وي، دی وايي چي د کندهار خلک دومره ماړه ول چي هر چا له بوټو سره (ماسۍ) هم اغوستلې.

- په ۱۷۴مخ کي دوو نيم بيتيو ته "کټ مټ وليکل شو" حاشيې راغلي دي.

"ته که د ازل په قسمت راضي شې په چشمان"

د دغه شعر ټولي مصرعوي د يارلس سېلابه دي او دا نيم بيتی څورلس دئ چي په لږ تصرف ئې يوه هجا کمېدلای سي.

"ته که په ازل قسمت راضي شې په چشمان"

د همدې شعر بل نيم بيتی چي سم نه دئ لوستل سوی، دا دئ:

"زه به راحتگي و ستا سورټ ته رسوم"

سم لوستنګ ئې داسي دئ:

" زه به راحتگي ستا و صورت ته رسومه"

(ديارلس سېلابه)

دا هغه ځايونه ول چي په راتلونکي چاپ کي بايد په سم شکل سره وليکل سي.

د حبيب الله په دېوان کي ځيني لغتونه په حاشيه کي معنا سوي دي او په ويي پانګه کي ئې مکرر راوړي دي لکه: ۳۰مخ، ۳۵مخ.

د لمنليکونو عددونه ځای ځای ناسم دي لکه: ۲۰مخ، ۲۵مخ،

۲۶مخ،...

چاپي غلطۍ هم لري.

په ويی پاڼگه کي ئې هر لغت ته د اړوندي غزلي نمبر ليکلی دئ خو ځای ځای په نمبرو کي لاندي باندي ستِه. لکه (ارهنډه) لغت چي په ۸۲يمه غزله کي دئ، په ويی پاڼگه کي ئې ۸۴ ورته کښلي دي ... دا رنگه نمونې نوري هم ستِه.

په پای کي به د دې خبري کول حتمي وي چي له يوې واحدي نسخې څخه، چي هغه بيا اصل نسخه نه وي او مايکروفيلم ئې وي، تر دې زيات دقيق متن نه سي تهيه کېدلای. مرتب خپل نهايي کوښښ کړی دئ او د پښتو ادب پر زېرمه ئې يو غوره دېوان ور زيات کړی دئ.

۳۰ - تذکرة الاولیاء:

د تذکرة الاولیاء په نامه د کوم کتاب څو پاڼي دي چي ليکونکی ئې سليمان ماکو دئ. دغه څو پاڼي د پوهاند عبدالحي حبيبي له سريزي او نښلونو سره د امير کروړ سوري د دوولس سوه پنځوسم تلين په مناسبت د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو د علمي او تحقيقي مرکز له خوا په ۱۳۶۱ش = ۱۹۸۲ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوي دي. د سريزي او نښلونو په گډون ئې د پاڼو شمېر د اصلي پاڼو له عکسي چاپ پرته ۳۶ دئ.

په سر کي د علامه عبدالحي حبيبي په قلم دوه مخه ليکنه راغلې ده چي په هغې کي د دغو پاڼو د موندلو او نشرولو جريان، د ليکونکي پېژندنه او د دغو پاڼو پر اهميت لنډې خبري سوي دي. ورپسې سريزه (۱۸مخه) راځي او په هغې کي د پخوانيو اريايانو پر ادبي منظوماتو، د سليمان ماکو پر ژوند او زمانه، د ده د ادبي کار پر اهميت، د تذکرة الاولیاء د ليکني پر ژبنيو

ځانګړتیاوو او د دغو څو پاڼو پر اهمیت محققانه بحث سوی دئ. تر سریزي وروسته متن (۴مخه) بیا تعلیقات (۱۳مخه) او د هغه په تعقیب د دغو پاڼو عکسي چاپ راغلی دئ. په تعلیقاتو کي د متن پر راغلو اشخاصو باندي رڼا غېدلی دئ.

دا متن او د هغه اصل (عکسي) چاپ د لیکدود له مخي توپیر لري. یو توپیر خو ئې دا دئ چي د متن عبارت اوسنۍ املاء ته رااوښتی دئ او بل دا چي په اصل کي راغلي مرستندوي فعلونه "شو، شي، ..." دي خو په متن کي هغه (سو، سي، ...) سوي دي. د دې تصرف دلیل به ښایي دا وي چي متن د لیکوال (سلیمان ماکو) په خپله لهجه ثبت سوی دئ.

د دې څو پاڼو ادبي اهمیت خورا ستر دئ ځکه موږ ته د اوومي هجري پېړۍ د پښتو نثر نمونه په لاس راکوي. د دې پاڼو تر موندلو وړاندي موږ د یوازي د روښاني ادبیاتو بیلګې درلودې چي په لسمه هجري پېړۍ کي ایجاد سوي دي.

۳۱ – د عبدالحمید مومند دېوان:

د عبدالحمید مومند دېوان ښاغلي زلمي هیوادمل د علمي پروژې په توګه برابر کړي دئ او د هغه په ترتیب کي ئې له ۲۴خطي او چاپي نسخو څخه کار اخیستی دئ.

د دېوان په سر کي "د دیپارتمنت د مدیر نظر" په دوو مخو کي راغلی دئ او کلیشه یي خبري پکښې سوي دي. ورپسې د "عبدالحمید مومند او د هغه دېوان" تر غټ سرلیک لاندي د یوې غټې رسالې په اندازه اوږده څېړنه (۱۳۷مخه) راغلې ده او په هغې کي د حمید مومند پر پېژندنه، ادبي شهرت، ادبي لار، ادبي پلویان، د حمید پر شاعرۍ، د دېوان پر خصایصو او د اشعارو پر ترجمو، د حمید پر آثارو او تالیفاتو او په پای کي د حمید د

دېوان پر همدغه متن باندي محققانه خبري سوي دي. تر دغي رساله وشمي سريزي وروسته د دېوان متن شروع کېږي چي ۴۱۱مخه ئې نيولي دي. ورپسې لغتنامه راځي (۱۲مخه)، بيا د ماخذونو ليست (۱۸مخه) او په پای کي سمون ليک. زما مخ ته چي همدا اوس (د ۲۰۱۱ع کال د نومبر شلمه) د دغه دېوان کومه نسخه پرته ده، پر څلور سوه څلور څلوېښتم مخ پای ته رسېدلې ده او سودا راولوېدله چي نه ګانه د پای څو پاڼي به ئې کنډو وي. خو چي پوښتنه مي وکړه، نوري نسخې هم سته چي پر ۴۴۴ مخ پای ته رسېدلي دي (د ګران روهيال په حواله).

له ۲۴ نسخو او مايکروفيلمو څخه د يوه متن برابرول خورا شاقه کار دئ او مرتب پر دغه کار باندي د يو لړ اوږدو وقفو په ګډون اووه کاله لګولي دي. د متن له پاره د اصل په توګه د لاهور چاپ يوه نسخه ټاکلې ده[1]. ښاغلي مرتب خو دغه نسخه د متنپوهني له اصولو او اړتياوو سره سم په تفصيلي توګه معرفي کړې نه ده يوازي ئې دومره ليکلي دي چي "ما دغه ديوان له لاهوري چاپ نه که څه هم غلط و د پاړکو د ډېروالي او بشپړتوب له امله نقل کړ" (۹۲مخ)، خو زما په خيال دا چاپي نسخه به غالباً هغه نسخه وي چي د ملاعبدالغفار هوتک کندهاري له خوا په ۱۳۳۱هـ ق کال په لاهور کي چاپ سوې ده او ښاغلي مرتب ئې په ۹۱ مخ کي يادونه کړې ده. د اصل نسخې تفصيلي نه معرفي کول د دغه انتقادي متن په نيمګړتياوو کي راتلای سي. د دېوان د انتقادي متن د هر مخ په پای کي ئې تفصيلي نسخه بديلونه راوړي دي، د متن د اصل نسخې غلطۍ ئې تصحيح کړي دي او وايي چي: " ... په لږو مواردو کي مي د اصل غلط شکلونه په لمنليکونو کي هم راوړي دي" (د سريزي ۱۱۷مخ). زما په فکر که ئې ټول غلط موارد په

---

[1] وګ: د سريزي ۹۲مخ او ۱۱۴مخ.

حاشيو کي راوړي واى، تر ښو به لا ښه واى.

د دغه متن په باب به زه د متن د ترتيبوونکي خپل قضاوت رانقل کړم ځکه که ما په خپله هم د دغه انتقادي متن په باب نقد ليکلاى، همدې ټکو ته به مي اشاره کړې واى.

ښاغلي مرتب په خپله سريزه کي د دغه انتقاد د ښېگڼو پر څنگ د هغه نواقص هم بيان کړي دي (وگ: د سريزي ۱۱۸مخ) چي عمده ټکي ئې دا دي:

– د متن له پاره چي کومه نسخه د اصل په توگه ټاکل سوې ده، د دې نه وه چي د اصل له پاره دي انتخاب سوې واى. د هغې پر ځاى که د پوهاند دکتر جاويد نسخه چي هم قديمه نسخه ده او هم د باور وړ، د اصل په توگه غوره سوې واى او بيا به له نورو چاپي او خطي نسخو سره مقابله سوې واى.

– په متن کي ځيني غزلي رانقل سوي دي چي حميد مومند ته د هغو نسبت نوره څېړنه غواړي.

– د ديوان ترتيب او ترديف ته هم گوته نيول کېدلاى سي.

ښاغلي مرتب په خپل يوه بل اثر کي چي "د متن څېړني ميتودولوژي" نومېږي (چاپ ۱۳۶۹ش)، د انتقادي متن د تهيه کولو پر وخت د اصل په توگه د کومي نسخې د ټاکلو پرنسيبونه بيانوي او د هغو په ترڅ کي د حميد مومند د دغه انتقادي متن په باب ليکي چي: "... د عبدالحميد مومند د ديوان هغه متن چي د څليريشتو نسخو له مخي ما خپله تهيه کړي دي، لوړ پرنسيبونه مي په پام کي نه دي نيولي، متن مي د اصل په توگه د يوې مغلوطي چاپي نسخي له مخي رانقل کړي دي، او بيا مي له نورو چاپي او خطي نسخو سره مقابله کړي دي، ..." (وگ: د هماغه اثر ۳۸مخ).

زه د حميد مومند د دېوان دغه متن له پورته يادو سوو نيمگړ تياوو او

یو شمېر نورو کوچنیو چاپي تېروتنو سره سره د بشپړ اعتماد وړ متن بولم.

۳۲ - د سکندر شمايلنامه او پندنامه:

دا دوې "نامې" د خوشحال خټک د زوی سکندر خان خټک دي چې د ښاغلي زلمي هيوادمل له "سمون، سريزي، نښلونو او لمنو" سره د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو مرکز له خوا په ۱۳۶۴ش = ۱۹۸۵ع کال د پنځو سوو ټوکو په تېراژ د کابل په دولتي مطبعه کي چاپ سوي دي. عين متن تر دې وړاندي کابل مجلې د اشرف خان هجري (۱۶۳۴ - ۱۶۹۴ع) د بين المللي سيمينار په وياړ خپور کړی دئ.

د رسالې په سر کي د کابل مجلې د مسئول نورمحمد سهيم په قلم دوه مخه "مخکيني خبري"، وروسته د "سرئ" په عنوان دوه مخه بيان د پوهاند ميرحسين شاه په قلم، بيا د "احقرالعبادز، هـ" په قلم دوه مخه "د سر خبرې"، ورپسې اتلس مخه سريزه راغلې ده. په سريزه کي د سکندر خان خټک پر ژوند او مؤلفاتو خبري سوي دي. له شپږويشتم مخ څخه د شمايل نامې متن شروع سوی او پر ۳۴مخ ختم سوی دئ. بيا د پندنامې متن شروع کېږي او پر څلوېښتم مخ پای ته رسېږي. تر متن وروسته نهه مخه تعليقات راغلي دي چې په هغو کي د دغي متني رسالې پر ماخذو او پښتو شمايلنامو باندي تفصيلي بحث سوی دئ. تر تعليقاتو وروسته په شپږو مخونو کي د هغو ماخذونو فهرست راغلی دئ چې د سريزي او تعليقاتو په کښلو کي استفاده ورڅخه سوې ده. د رسالې ټول مخونه ۵۵ دي او رساله پروفيسور تقويم الحق کاکاخېل ته اهداء سوې ده.

د رسالې تر تيبوونکی ښاغلي زلمي هيوادمل دئ چې په دغه وخت کي ئې د تواضع او شکسته نفسۍ له اسيته له نامه سره "احقر العباد" کيښ.

داسي ښکاري چې د سکندرنامې او پندنامې مستقل چاپ دي په

عجله سر ته رسېدلی وي، ځکه رساله سره له دې چې د هر مخ په پای کې مسلسله نومره لري خو د پاڼې پر سر د کابل مجلې نوم او د مربوطه مخ نومره هم ورباندې پاته سوې ده. د رسالې د دوهم مخ په کښته برخه (۲) او پر تندي باندې (۶۰) لیکل سوي دي او په دې ترتیب د رسالې د پای مخ په لاندنۍ برخه کې (۵۵) او پر پاسنۍ برخه باندې (۱۱۳) نومره لري.

د عجلې نښانې ئې له دې څخه هم ښکارې چې د کابل مجلې په چاپ کې ئې د راغلو تېروتنو د سمولو هڅه هم نه ده کړې او هماغسې ئې ناسمې پرې ایښې دي.

د رسالې د دواړو "نامو" متن ته خطي نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده. دا نسخه سکندرخان خټک د دېوان یوه نسخه وه چې مرتب ته ئې د مطالعې موقع په ۱۳۵۶ش کال میسره سوې وه. په دغه دېوان کې د شمایلنامې او پندنامې بشپړ متنونه خوندي ول او مرتب د ځان له پاره کاپي کړي، بیا ئې له چاپي دېوان سره مقابله کړي او اختلافونه هم ضبط کړي ول.

د اصل نسخې په باب مرتب د سریزې په اتلسم مخ کې تفصیلي بیان سته او نسخه ئې له ټول کم و کیف سره راپېژندلې ده.

د متن ګران لغتونه په حاشیو کې معنا سوي دي. په متن کې د یاګانو مراعات کورټ نه دئ سوی. دا د افغانستان د دولتي نشراتو عمومي ستونزه ده چې د توجیه له پاره به ئې دلایل وي خو د برئت له پاره ئې کافي نه دي.

اوس به پر هغو مواردو باندې ورغېږم چې په بل چاپ کې باید توجه ورته وسي.

الف – چاپي غلطۍ:

د ۱۲مخ په شلمه حاشیه کې د لام ابجدي ارزښت (۳۰۰) ښوول سوی

دئ چې باید (۳۰) لیکل سوی وای.

د ۱۶مخ شپږ.دېرشمه حاشیه باید اووه دېرشمه او اووه دېرشمه باید شپږ دېرشمه سي.

د ۲۵مخ پنځه پنځوسمه حاشیه درې لیکي (کرښي) ده. دوهمه لیکه باید تر دریمي لیکي وروسته ولیکل سي.

د ۲۹مخ د شلمي حاشیې په وروستۍ جمله کي باید د (رکاز) کلمه په (رکاب) سره سمه سي. اولنو په خطي نسخو کي د پاڼو پر سر عدد نه کیښی او د هر مخ په پای کي به ئې د پاڼې په کیڼ کونج کي د راتلونکي مخ د لومړۍ لیکي د سر توری کیښی. دغه توري ئې (رکاب) باله.

د ۳۷مخ د دوهم بیت دوهم نیم بیتي باید "تر صحبته نشته بده بده بده" ولیکل سي. په متن کي "تر صحبت نشته بده بده" دئ چې وزن ئې درې هجاوي کم دئ. د دغه مخ په ۵۲مه حاشیه کي ئې د دغه نیم بیتي په باب د مرحوم استاد کامل حدس رانقل کړی دئ چې بالکل پر ځای دئ خو په متن کي ئې شامل کړی نه دئ. دا کار باید سوی وای.

د ۳۸مخ د نهه پنځوسمي حاشیې په باب ملاحظه که څه هم په چاپي غلطیو کي نه راځي، خو دلته به پر وړغیږم. دغه حاشیه د همدې مخ د دوهم بیت په ارتباط لیکل سوې ده. بیت داسي دئ:

په قهقه چې په عــــالمو کي خندل شي
زړه ئې ومري په سینه کي نور غافل شي

په نوموړې حاشیه کي وایي چې په چاپي دېوان کي دوهم نیم بیتی داسي دئ:

"زړه ئې ومري په سینه کي ئې اوربل شي"

زما په نظر، د حاشیې ثبت باید په متن کي داخل سوی وای. په متن کي "خندَل" او "غافِل" سره قافیه سوي دي او د قافیې د رَوِي حرکتونه

توپير سره لري. سکندرخان ختټک د دې سويې شاعر نه وو، چې دغه راز عيبجنه قافيه دي وتړي. دا کار هرومرو د کاتب يا ناقل تېروتنه ده. د حاشيې "اوربَل" د متن له "خندَل" سره تړل کېدلای سي چې په دې ډول به شاعر هم د قافيوي عيب له الزامه خلاص سي.

نوري وړې وړې چاپي تېروتني هم سته چې هغه د جملې له سياقه څخه لوستونکي سم ويلای سي.

څېړنيز ملاحظات:

۱ – د سکندرخان ختټک د مړيني نېټه معلومه نه ده، دونه قدر پوهېږو چې تر ۱۱۱۶هـ ق = ۱۷۰۴ع پوري ژوندی وو. وايي چې د دغه کال د شعبان په مياشت کي ئې دوه زامن مړه سوي او شاعر ئې پر مړينه سوي ساندي ويلي دي. د دغو دوو زامنو نومونه ئې د اروابناد دوست محمدخان کامل د ليکني په حواله (د دېوان سکندر مقدمه ص ۱۴) "انور خان او منور خان" بللي دي[۱]. د هغوی د مړيني په ارتباط ئې د سکندرخان له کلامه څخه دوه ځايه مثالونه هم راوړي دي چې داسي دي:

انور چې ياد کـــــړم ژاړم په کوکي
منگل مي داغ کښېښود د زړه په څوکي
اجل شــــاهين وو، په سکندر راغي
د زړه ئې وويستې د فـــــراق نوکي
(د رسالې ۱۲مخ)

بل ځاي:

[۱] د فراقنامې د تعليقاتو په پنځه دېرشم مخ کي هم د سکندرخان زامن انور او منور بلل سوي دي.

انور منګل لاړل په ښه ځواني
زما ئې خاوري کړه زندګاني
سکندره مخ کړه په ويراني
ژاړه اوس تښته له ودانې

(د رسالې ۳۳مخ د چاپي دېوان د ۲۹۹مخ په حواله)

له دې دواړو مثالو څخه خو په وضاحت سره معلومېږي چي د سکندر خان ختېک د دغو دوو ځوانيمرګو زامنو نومونه يو "انور" او بل "منګل" ول. د (منور) نامه څرک خو له دې مثالو څخه نه سي لګېدلای. له امکانه ليري نه ده چي د کامل مرحوم په ليکنه کي دي د "منګل" نوم په سهوه سره په "منور" اوښتی وي.

۲ – د شمايلنامې د پای له خوا دوهم بيت داسي دئ:

که لحد مي شي تورتم په ګناهونه
خدايه ما ته ډيوه بله کړې له هونه

(د رسالې ۳۴مخ)

دې بيت ته ئې د همدې مخ په دوڅلوېښتمه حاشيه کي د استاد دوست محمدخان کامل شرح په دې ډول رانقل کړې ده: "هون عربي کي سپکوالي، سپکاوي او آرام ته وايي او هون ذلت، بې عزتي او خواري ته وايي ... ممکنه ده چي د شاعر مطلب دا وي که زه هر څومره ګنهګار، خوار، ذليل يم سره د دې حالت مي د سرور د محبت د داغ نه چي ته راته په سينه رااوبخښې په ګور کي راته ډيوه چراغ ساز کړه"[1].

د کامل مرحوم تاويلات خو د درناوي وړ دي خو له متن سره سر نه خوري. سبب ئې دا دئ چي شارح "هونه" يو لغت لوستی دئ. په داسي

---

[1] نقل قول کټ مټ رانقل سوي دئ. (هوتک)

حال چي دا يو لغت نه دئ، بلکي "هو" او "نه" دوې بېلي کلمې دي يعني (له "هو" نه)، (له "هو" څخه). شاعر خدای ته التجاه کوي چي د "لحد تورتم" ئې د "هو" په ډېوه روښانه کړې. "هو" د پاک خدای اسم ذات دئ (غياث) د عرفاوو او صوفيانو په نزد په اذکارو کي د "هو" ذِکر تر نورو ټولو اذکارو بهتر دئ. او د شاعر مراد هم همدغه دئ.

۳ – سکندرخان خټک د شمايلنامې مثنوي د اخوند درويزه له شمايل څخه په پښتو نظم ژباړلې ده (وګ: د رسالې ۳۳مخ) او د پندنامې په باب وايي چي دغه مثنوي ئې د خواجه يوسف خزاني (نقشبندي) له پارسي کتابه په پښتو رااړولې ده. د ده خپل بيان داسي دئ:

په يو وقت خواجه يوسف خزاني وه
په بزرګي کي ستاره د يماني وه
په بزرګي په رياضت کي بې همتا وه
خپل احوال ئې پټ او ه مرتاض دانا وه
خُفيه ذکر ئې کاوه نقشبندي وه
د خداي امر ئې منلي په تندي وه
لوي کتاب ئې د پندونو دي جوړ کړي
ښه ئې زړه د طالبانو دي موړ کړي
ما دا يو وصيت وکوينښ له دې کتابه
په پارسي وو، په پښتو مي کړ احبابه
(د رسالې ۳۹ – ۴۰ مخونه)

ښاغلي مرتب د تعليقاتو په ۴۳مخ کي کښلي دي چي له ډېر لټون سره سره ئې د "خواجه يوسف خزاني په نامه" د کوم نقشبندي عارف نوم په سترګه سوی نه دئ. يوازي ئې په خزينة الاصفياء کي د "خواجه يوسف همداني" پر نامه سترګي لګېدلي دي خو دی زړه نا زړه دئ او ليکي چي

"نور نو سړي نه شي پوهېداي چي سکندر به د همدغه خواجه یوسف له آثارو څخه خپله پندنامه ترجمه کړې وي او که د بل چا؟[۱]"

زما ذهن ته هم د تعلیقاتو تر لوستلو دمخه د خواجه یوسف همداني نوم راغی او فکر مي وکړ چي د سکندرخان خټک مراد به همدغه نقشبندي عارف وي. د پندنامې په متن کي مي د خواجه یوسف له نامه سره د "خزاني" پر لقب باندي د "خزائي" خیال څکه وکړ، چي په دغه نامه یو کلی د رضوي خراسان تربت حیدریه ته نزدې سته او د خواجه یوسف د استوګني او مړیني ځاي (مرو) هم په خراسان کي پرته ده خو د دغه حدس له پاره مي داسي استناد پیدا نه کړ، چي زما ګومان دي په یقین رابدل کړي. دا مسئله نوره څېړنه غواړي او سمدلاسه به پر هغو خبرو باندي یو څه وړغېږم چي ښاغلي مرتب (هیوادمل صاحب) د خواجه یوسف همداني په باب کړي دي او خواجه ئې د خزینة الاصفیاء په حواله د "زینة الحیات، منازل السالکین او منازل السائرین" مؤلف بللي دئ (وګ: د تعلیقاتو ۴۳مخ).

د خواجه یوسف همداني اثر "زینة الحیات" نه نومېږي، بلکي "رتبة الحیات" ئې نوم دئ. په خزینة الاصفیاء کي د دغه نامه ناسم ضبط به د مفتي غلام سرور لاهوري له خوا نه وي پېښ سوی، بلکي د کاتب سهوه به وي خو د نورو تالیفاتو (منازل السالکین او منازل السائرین) نومونه چي ښاغلي هیوادمل هم راوړي دي د مفتي غلام سرور لاهوري خپل بیان دئ خو دی په صراحت سره وایي چي دا نومونه ئې د شیخ نجیب الدین برغش شېرازي د یوه خوب په حواله کښلي دي[۲]!

---

[۱] خزینة الاصفیاء د مفتي غلام سرورلاهوري تالیف دئ. م . ه.

[۲] وګ: خزینة الاصفیاء – ۵۲۹ مخ د لاهور چاپ.

ما (هوتک) په "پرتال علوم انساني و اسلامي" کي د علي محمد مؤذني يوه مقاله لوستې ده چي عنوان ئې" مقايسه انديشه های عرفانی خواجه ابو يوسف همدانی و شيخ نجم الدين رازی در کتاب رتبة الحيات و مرصادالعباد" دئ. په دغه مقايسوي څېړنه کي ئې د نورالدين عبدالرحمان جامي د نفحات الانس د ۳۸۲مخ (چاپ موسسه اطلاعات تهران – ۱۳۷۰) په حواله د شيخ نجيب الدين برغش شېرازي د يوه خوب داستان رانقل کړی دئ. په دغه خوب کي ابو يوسف همداني ورته ويلي ول چي منازل السائرين او منازل السالکين هم د ده تاليفات دي. مفتي غلام سرور لاهوري په خزينة الاصفياء کي همدغه د نفحات الانس روايت، بې له دې چي ماخذ دي وښيي، رااخيستی دئ.

په نفحات الانس کي دغه روايت د شيخ نجيب الدين له خولې په دې ډول راغلی دئ: "... وقتی جزوی چند از سخن مشايخ به دست من افتاد. مطالعه کردوم، مرا به غايت خوش آمد. طالب آن مي بودم تا بدانم که آن تصنيف کيست و از کلام وي چيزي ديگر به دست آرم. شبي به خواب ديدم که پيري باشکوه و وقار محاسني سفيد و به غايت نوراني به اندرون خانقاه درآمد و به متوضَا رفت تا وضو سازد و جامه سفيد نيکو پوشيده بود و بر آن جامه به خطي درشت به آب زرآية الکرسي نوشته، چنانکه سر تا پاي جامه راگرفته بود. من درعقب وي برفتم، جامه رابيرون کرد و به من داد. در زير آن، جامه اي سبز پوشيده بود از آن نيکوتر و به همان طريق آية الکرسي برآن نوشته، آن را نيز به من داد و گفت: نگاهدار تا وضو سازم! چون وضو ساخت، گفت: ازين دوجامه يکي را به تو ميدهم، کدام راميخواهي؟ من اختياري نکردم. گفتم: هر چه تو ميخواهي نيک آيد. جامه سبز را در من پوشانيد و سفيد را خود پوشيد. پس گفت: مرا مي شناسي؟ من مصنف آن جزوهايم که طالب وي بودي، ابو يوسف همداني و

آن را رتبة الحياة نام است و مرا دیگر مصنفات است از آن خوبتر مثل منازل السائرين و منازل السَالكين، چون از خواب درآمدم عظیم خُرَم شدم"[۱].

دغه اوږد نقل قول په خزينة الاصفيا، جلداول، ص ۵۲۹ چاپ لاهور کي د کلماتو په لږ توپير سره ټول رانقل سوی دئ او د (رتبة الحياة) پر ځای ئې (زينة الحيات؟) کښلی دئ.

د اولياء الله وو ځيني خوبونه "رؤيای صالحه" بلل سوي دي خو زه نه پوهيږم چي د خوب ليدلو حواله به نو څومره مستنده وي؟

د سکندر خټک د چاپي شمايلنامې او پندنامې ښاغلي مرتب ته به زما په خيال په خزينة الاصفياکي د دغه روايت د "... و ديگر تصنيفات هم مرا هستند ازان خوبتر مثل منازل السالكين و منازل السائرين ..." عبارت له ناسم لوستلو څخه داسي فهمول سوی وي چي گويا منازل السالكين او منازل السائرين هم د خواجه ابو يوسف همداني تاليفات دي؟ په دغه عبارت کي د "مثل" کلمه د مشابهت له پاره راغلې ده او مراد ورڅخه دا دئ چي ابو يوسف همداني په خوب کي ورته ويلي وو چي دی نور تاليفات هم لري چي د موضوع يا اهميت په لحاظ منازل السالكين او منازل السائرين ته ورته دي. خواجه يوسف همداني ته د دغه منسوب منازل السائزين څرک زموږ سره نسته او د رتبة الحيات د مصحح دکترریاحي له خولې: " ... ظاهرا از ميان رفته است" (مقدمه مصحح: ص ۱۷). يو بل منازل السائرين د شيخ الاسلام أبي أسماعيل عبدالله بن محمدالأنصاري الهروي (۳۹۶ – ۴۸۱هـ ق) مشهور په خواجه عبدالله انصاري تاليف دئ

---

[۱] په انټرنيټ کي د نفحات الانس له ۳۳۷مخ څخه اقتباس سو چي "سايت فرهنگی، اجتماعی، خبری تربت جام دات کام" تهيه او ترتيب کړی دئ.

چي په عربي ژبه ئې کښلي دئ[۱]. د دغه اثر فارسي شرح هم سته چي مرحوم استاد نفیسي (۱۲۷۴ – ۱۳۵۴ش) ئې د رتبة الحیات د مولف خواجه یوسف همداني لیکنه بولي[۲].

رتبة الحیات د خواجه یوسف همداني یوازني اثر دئ چي راپاته دئ. یوازنۍ خطي نسخه ئې د ترکیې په ایاصوفیه کتابتون کي خوندي ده. چاپي متن ئې له همدې نسخې څخه د دکتر محمدامین ریاحي په تصحیح او مقدمه د لومړي ځل له پاره د توس انتشارات له خوا په ۱۳۶۲ش = ۱۹۸۳ع کال د نجم الدین رازي له "رسالة الطیور" سره یو ځای چاپ سوی دئ. په دغه چاپ کي د رتبةالحیات متن له ۲۷مخ څخه پیل سوی او پر ۶۸ مخ پای ته رسېدلی دئ. یوه نسخه ئې د ټورنټو پوهنتون د روبارټس په کتابتون کي په (BP ۱۸۸,۹ Y۸۷) نمبر خوندي ده او ما کتلې ده.

د مؤلف بشپړ نوم ئې خواجه امام ابو یعقوب یوسف بوزنجردي همداني دئ چي په ۴۴۰ یا ۴۴۱هـ ق کال د همدان په بوزنجرد کي زېږېدلی او په ۵۲۵هـ ق کال په "مرو" کي وفات سوی دئ. مزار ئې مرو ته نزدې دئ. خواجه یوسف په طریقت کي نقشبندي وو.

د خواجه یوسف همداني رتبة الحیات چي ما وکوت، داسي څرک مي پکښې و نه موند چي له مخي دي ئې د سکندر خټک پندنامه د هغه ترجمه وبولم. نتیجه دا چي د پندنامې د ماخذ مسئله نوره څېړنه غواړي.

د سکندرخان خټک د شمایل نامې او پندنامې تر بحث لاندي چاپي متن په باب له دغو پورته بیان سوو څېړنیزو ملاحظاتو سره سره، چي په راتلونکي چاپ کي باید په پام کي ونیول سي، نور نو دغه متن د متنپوهني

---

[۱] د دغه اثر د دوهم چاپ، طبع قاهره – ۱۳۸۶هـ ق = ۱۹۶۶ع یوه کاپي زما په کتابتون کي سته. م. هـ.

[۲] وګ: د رتبة الحیات د مقدمې ۱۷ مخ.

پر اصولو برابر تهیه سوی او متن د پوره اعتماد وړ دئ.

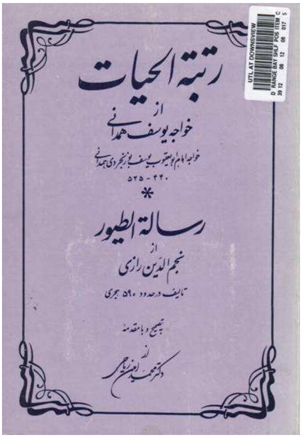

۳۲ - د ملالتاړ دېوان:

ملا لتاړ د هندوستان مېشتو پښتنو شاعرانو څخه دئ چي د شاعرۍ زمانه ئې د دولسمي هجري پېړۍ له پای سره برابره ده او د روهیلکهنډ د لومړي نواب علي محمدخان روهیله (۱۱۶۲هـ ق = ۱۷۴۸ع مړ) د زوی نواب فیض الله خان معاصر وو. په ادبي تاریخو او تذکرو کي د ده نوم د پښتانه شاعر په توګه تر ۱۳۴۳ش = ۱۹۶۴ع کال دمخه نه وو یاد سوی. په دغه کال اروابناد پوهاند رښتین د ډيلي موزیم د کتلو پر وخت د ده پر دېوان پېښ سو او په همدغه کال ئې په کابل مجله کي یوه مقاله پر وکښله. د دې نسخې مایکروفیلم هم د هندوستان پښتانه جمهور رئیس دوکتور ذاکر حسین افغانستان ته د خپل سفر په ترڅ کي پښتو ټولني ته د سوغات په توګه راوړی وو، چي له بده مرغه د نورو پښتو دېوانو د مایکروفیلمونو په شان ئې تر ډېره وخته پوري چا له مایکروفیلم څخه د استخراج ستونزي ته وخت نه وو ورایستلی. په ۱۳۶۲هـ ش = ۱۹۸۳ع کال چي د سرمحقق مرستیال ښاغلي عبدالرحیم ځدراڼ ته د هندوستان د پایتخت ډيلي د

موزيم د كتلو زمينه مساعده سوه، هورې ئې د دغه مايكروفيلم له اصلي نسخې څخه يو نقل ترتيب او همدا نقل ئې چاپ ته تيار كړ. سريزه، لنمليكونه او لغتنامه ئې ورته وليكل چې په ۱۳٦۷ش = ۱۹۸۸ع كال د افغانستان د علومو اكاډمۍ د ژبو او ادبياتو رياست له خوا د ۲۰۰۰ ټوكو په تېراژ د كابل په دولتي مطبعه كې چاپ سو. د اهتمام كار ئې ننګيالي بڅركي كړی دئ. د دغه چاپ كومه نسخه چې همدا اوس زما (هوتک) تر كار لاندې ده، د صحافت يو څه ګډوډۍ لري او د سر لومړي څليرويشت مخه ليكنه ئې چې په دا اوسني ځای كې ورسره مل سوې ده، بېځايه ورلوېدلې ښكاري او بايد تر سريزې وروسته راغلې وای. د دېوان په سر كې د "لتاړ د ديوان اجتماعي خواوې" په څليرويشتو مخو كې څېړل سوي دي، بيا "د ملا لتاړ ديوان" تر سرليک لاندې د ښاغلي زلمي هيوادمل دوه مخه ليكنه راغلې ده، د هغې په تعقيب بيا تر همدغه مكرر عنوان لاندې دوه مخه نور بيان سته چې دا هم د ښاغلي هيوادمل ليكنه معلومېږي. وروسته د "ملا لتاړ او د هغه ديوان" تر سرليک لاندې لس مخه سريزه راغلې ده او بيا نو له ۱۴ مخ څخه د دېوان متن پيل سوی دئ او تر ۲۵۲ مخه پورې رسېدلی او پر همدې مخ تمام سوی دئ. تر متن وروسته لغتنامه ده (اووه مخه). لغتنامه ئې د بيتو د نومرې په حواله ترتيب كړې ده. نسخه ئې په نوې بڼه مردف كړې او پر دوو برخو ئې وېشلې ده. غزليات ئې يوه برخه او متفرقات (مخمسونه او رباعيات) ئې بله برخه ده. بيتونه ئې نومره بندي سوي هم دي. نسخه چاپي غلطۍ لري خو سمون ليک نه لري.

دا متن له واحدې نسخې څخه برابر سوی دئ او تر مطالعې وروسته لوستونكي په دې قانع كېږي چې مرتِّب په ښه پوره دقت سره كار پر كړی دئ. له واحدو نسخو څخه د متونو تهيه كول خورا مشكل كار دئ. خو چاپ ئې، كه څه هم نيمګړتياوې ولري، په خير تمامېږي. اساسي خير ئې

دا دئ چي که د حوادثو توپانونه دا واحده نسخه ورسره یوسي نو بیا خو به نه شاعر پاته وي، نه به ئې دېوان. ښاغلي څدراڼ د دغه مشکل کار په اهمیت پوه دئ او کوم ځایونه چي ئې د حدس و ګومان له مخي سم کړي دي، ډېر ناموجه نه ښکاري. ځای ځای ئې د لتاړ کلام تنقیح کړی هم دئ.

مرتب د سریزي په لسم مخ کي د دېوان خطي نسخه (اصل) معرفي سوې ده او په دغه معرفي کي د نسخې د پاڼو شمېر، په موزیم کي د نسخې نومره، د نسخې د کتابت زمانه او د کاتب نوم او دا چي دا نسخه موزیم ته له کومه ځایه راوړل سوې ده، بیان سوي دي. د نسخې پر لیکدود باندي خبري نه لري.

ما د دې دېوان هغه مخونه یو څه په دقت وکتل، چي لمنلیکونه ورته لیکل سوي ول. په هغو کي مي ځیني ملاحظات وموندل او په دې نیامت ئې دلته راوړم، چي که د دغه دېوان په بل چاپ کي چا پاملرنه ورته وکړه، ګټه به ښایي پر بناء سي. په دې ملاحظاتو کي مي تر چاپي غلطیو ګام اړولی دئ. یوازي مي هغه چاپي غلطۍ رااخیستي دي چي زما په فکر ئې لوستونکي له سیاقه څخه نه سي سمولای.

په (۱۶مخ) کي یو بیت داسي دئ:

ونه لویه له میوې کا
بیا لــــه وني کا پــوا

"پوا" کلمې ته ئې کښلي دي چي په اصل کي "میوه" ده. مرّتِب ته په دغه ځای کي" مېوه" کلمه راوړل قافیوي عیب ایسېدلی دئ او پر ځای ئې"پوا" وراچولی دئ چي زه د دې لغت په معنا نه پوهېږم خو دومره رامعلومېږي چي هماغه" مېوه" سمه ده په دې شرط چي "میوا" ئې تلفظ کړو. د هندوستانیو پښتنو په آثارو کي ما ته په الف سره د کلماتو د وروستۍ غیر ملفوظي (ه) اړول بل ځای هم په نظر راغلي دي. د سپه سالار

نواب حافظ الملک حافظ رحمت خان بړيڅي زوی نواب محبت خان د خپل شهيد پلار د شهادت په تاريخي قطعه کي د "خانه دلې راشه" ماده "خانا دلِ راشا" ثبت کړې ده[1]. په دغه تاريخي ماده کي د "خانه" او "راشه" کلمو پای ته الفونه يوازي د ابجدي قيمت د پوره کولو له اسيته نه دي ورلوېدلي، بلکي په محاوره کي ئې همداسي وينگ عام وو. د ملا لتاړ په کلام کي نور ځايونه هم سته چي د کلماتو د پای "ه" په الف اليشه سوې ده. په (۱۹مخ) کي "ډېوه" د "ډېوا" په شکل، په (۴۶مخ) کي "مطالعه" د "مطالا" په شکل، په (۱۴۰ مخ) کي "منه" د"منا" په شکل کارول ټول پر دې خبره باندي دليل کېدلای سي چي د دغو کلماتو تلفظ په همدې ډول رواج درلود، يا لږ تر لږه ملا لتاړ دغه راز تلفظ کول. لتاړ د عامه تلفظ لېوال ښکاري. يو بل ځای ئې "بې رحمي بې د درست عمر فراموش کړم" له عوامي تلفظ سره سم "بې رامې بې د درست عمر فراموش کړم" راوړې ده (۶۳مخ). او په (۱۰۴مخ) کي ئې بهرام د "بارام" په شکل کښلی دئ. د دغو تلفظونو خوندي کول د ژبپوهاند له پاره د څېړني ښه مواد برابرولای سي.

په (۲۰مخ) کي د اصلي نسخې "نندارڅي" په "نندارچي" اړول سوی دئ ، چي بايد نه وای سوی. په (څ) سره د (چ) تلفظ د پښتو د منځنۍ لهجې ځانگړتيا ده. د ملا لتاړ په کلام کي د دغي ځانگړتيا څرک تر هندوستان مېشتو پښتنو پوري اوږدېدلای سي او ژبنۍ اهميت لري.

په (۵۷مخ) کي يو بيت سته چي وايي:

د غفلت شونتې په لاس کي
پرې سيزې د خاطـــــر کور

---

[1] (وگ: رشاد، عبدالشکور، علامه اکاډميسن پوهاند، حافظ الملک حافظ رحمت خان بړيڅی او د هغه کورنۍ، ۷۷مخ، چاپ ۱۳۸۵ش)

"شونټۍ" ته ئې په حاشيه کي کښلي دي چي" اصل: شوشي".

شونټۍ خو د بيت له معنا سره سر خوري مگر که د (شوشي) کلمه تحقيق سوې وای، د بدلولو اړتيا ئې ليري کېدله. "سسي، سوسي" يو دښتي خړ بې اغزو بوټي دئ چي د اور بلولو پر وخت د "درگيران" کار ځني اخيستل کېږي. ظفراللغات او پښتو – پښتو تشريحي قاموس ضبط کړی دئ. ما ته د لتاړ د ديوان د اصلي نسخې"شوشي" همدغه "سوسي، سسي" ايسي چي کاتب د لهجوي شينيت تر اغېزې لاندي مسخه کړی دئ. "سوسي" د معنا په لحاظ کټ مټ د "شونټۍ" په شان لغت دئ.

دا لغت ئې بل ځای هم راوړی دئ:

په ظاهر به سره يو تر بل زاريږي
گـرزوي د اور ټوټې په اندرون

مرتب په حاشيه کي ليکلي دي چي په اصل نسخه کي د "ټوټې" پر ځاي "شوشي" ثبت دئ. ده ته چي د "شوشي" په پوهېدلو کي مشکل پېښ دئ، دلته ئې پر ځای " ټوټې" راوړی دئ. په دغه بيت کي هم "شوشي" د اور لگولو وسيله معنا ښندي. دغه راز پر حدس باندي ولاړي لاسوهني د متنپوهني پر اصولو نه سمېږي. تر دغه تصرف به بهتره دا وای چي د "شوشي" کلمه ئې په عين شکل په متن کي ثبت کړې وای او په لمنليک کي ورته کښلي وای چي "کټ مټ وليکل شوه" يا د دغه لغت معنا راته ځرگنده نه سوه، حل غواړي.

د (۵۷مخ) په يوه بل بيت کي هم د "تبۍ توکي" د "تبۍ تورکي" سوی دئ چي پر "توکي" باندي د (ر) زياتولو ته اړتيا نه وه. د "تبۍ توکي" سمه معنا ورکوي.

د (۶۱ مخ) په څلرم بيت کي د شاعر له خوا کار سوې کلمه "دوران" په "گردون" اليشه سوې ده چي لازمه نه وه. (دوران) او (گردون) يو

مفهوم لري. په اصلي نسخه کې کاتب "ددورانه" پر ځاي"ودورانه" ليکلی دئ او له امکانه ليري نه ده چې د سر (دال) دې مرتب ته (واو) ايسېدلی وي. دغه دال به ئې ورسم کړی وای. په خطي نسخو کې د (دال) او (واو) توپير کله کله مشکل وي.

په (۶۲ مخ) کې ئې هم د اصلي نسخې د ثبت سوي "ورندي" پر ځای "اورندي" ضبط کړی دئ، چې لازم نه وو.

په (۹۹ مخ) کې يو بيت دئ:

بينايي ئې د چشمانو ده را کړې
هم په غوږو شنوا د هر گفتاريم

"شنوا" ته ئې په لمنليک کې کښلي دي چې "اصل: شنوينده. په دې صورت کې د نيم بيتي هجا زياتيږي". تر دې به غوره دا وای چې په حاشيه کې ورته کښلي وای: "شينوينده بايد درې څپې ولوستل شي". په دې صورت کې به په متن کې د تصرف ځای نه وای پاته سوی.

ما د نورو ملاحظاتو يادانښتونه هم اخيستي دي. خو په همدې به ځکه بسنه وکړم چې د متن په برابرولو کې راته د مرتب دقت ښېخي څرگند دئ او حدسيات ئې، که څه هم متنپوهان په جدي توگه ترې ډډه کوي، تر يوې اندازې پوري مُوَّجه ښکاري.

زما خپله رايه داسي ده چې د متن په برابرولو کې چې د چا وس کېږي، له حدس وهلو دې پرهېز کوي.

۳۴ - د عبدالقادر خټک دېوان:

د عبدالقادرخان خټک دغه دېوان په چاپي دېوانو کې وروستی متن دئ چې له تر دې وړاندي له ټولو چاپي او يو شمېر خطي نسخو سره مقابله سوی دئ. د مقابلې، تحشيې او تصحيح کار ئې د افغانستان د علومو

اکاډمۍ غړي ښاغلي نورالله ولسپال د پوهاند عبدالشکور رشاد تر لارښووني لاندي سر ته رسولی او دېوان د کابل په دولتي مطبعه کي د دوو زرو ټوکو په تېراژ په ۱۳۶۸ش = ۱۹۸۹ع کال چاپ سوی دئ. پر دغه چاپ باندي پوهاند رشاد، پوهاند عبدالاحمد جاوید او سرمحقق محمدصدیق روهي لنډي یادوني لري او سریزه ئې نورالله ولسپال کښلې ده. د دغه متن په برابرولو کي ئې له څو خطي نسخو او چاپي نسخو څخه کار اخیستی دئ.

خطي نسخې ئې یوه د افغانستان د ملي آرشیف، بله د افغانستان د علومو اکاډمۍ نسخه او دریمه د پوهاند ډاکټر عبدالاحمد جاوید د شخصي کتابتون نسخه وه. دغه راز د ګلدستې له هغي خطي نسخې څخه استفاده سوې ده چي د روهیلکهنډ په انوله (رامپور) کي عبدالنبي نومي لیکلې او اوس د هند په رضا لائبریري پښتو کولکشن کي خوندي ده.

چاپي نسخې ئې د کندهار چاپ (۱۳۱۷ش = ۱۹۳۸ع)، د سید انوارالحق ترتیب سوی چاپ (۱۹۶۹ع پېښور)، د همېش خلیل مرتبه چاپونه (۱۹۶۷ - ۱۹۷۲ع) او دغه راز د مېجر هنري جورج راورټي په ګلشن روه، د توماس پاټریک هیوز په کلید افغاني کي د عبدالقادر خان خټک د کلام چاپ سوي برخي او د ګلدستې هغه چاپ چي د پېښور پوهنتون پښتو اکاډیمۍ په ۱۹۶۱ع کال کي بشپړ کړی دئ.

دا متن د متن څېړني پر اصولو باندي سم خېژي مګر د "خو" ځایونه پکښې ډېر دي چي ما ئې کره کتنه د همدې کتاب په تیرو مخونو کي کړې ده او په مشخصه توګه ئې پر لیکدودي ګډوډیو باندي په څلرم څپرکي، د لیکدود د عدم تجانس په بحث کي ږغېدلی یم. لوستونکي دې هورې ولولي.

۳۵ - د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ:

د احمدشاه بابا د دېوان غورچاڼ ارواښاد پوهاند عبدالشکور رشاد تهیه کړی او د افغانستان د علومو اکاډمۍ د پښتو څېړنو نړۍ وال مرکز په ۱۳۵۷ش = ۱۹۷۸ع کال د یو زر ټوکو په تېراژ په کوچنۍ قطع چاپ کړی دئ. سریزه ئې ارواښاد محمدابراهیم عطایي کښلې ده او د اهتمام چاري ئې ارواښاد عبدالهادي هاند سر ته رسولي دي. د غورچاڼ په سر کي د پښتو څېړنو د نړۍ وال مرکز د هغه وخت مشر پوهندوی دوکتور مجاور احمد زیار په دوو مخو کي یو یادښت کښلی دئ او بیا سریزه پیل سوې ده چي ۲۸ مخه ئې نیولي دي. ورپسې متن پیل کېږي (۹۱ مخه).

په سریزه کي د احمدشاهي دولت په باب تاریخي څېړنه سوې ده چي د احمدشاه بابا پر علمي او ادبي آثارو باندي بحث هم ورسره مل دئ.

د احمدشاه بابا د دېوان دغه غورچاڼ له هغي خطي نسخې څخه د انتخاب سوو مخونو افسیټ چاپ دئ، چي د تاشکند د ختیځ پېژندني د انستیتوت په کتب خانه کي خوندي ده. د نسخې عکس د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختیا او پیاوړتیا د آمریت په وسیله برابر سوی دئ. د همدغه غورچاڼ په سریزه کي ئې د دغي نسخې په باب کښلي دي چي: "د تاشکند د ختیځ پېژندني د انستیتوت په کتب خانه کي خوندي ده. لیکونکي یې محمدحامد درانی دی. دغه لږ معلومات د تاشکند د خطي کتابو د کتلاک تر ۲ – ۱۵۹۴ لمبر کتاب لاندي راغلي دي". دا نسخه د لوی احمدشاه بابا په ژوند کي استنساخ سوې ده او دلیل ئې دا دئ چي د نسخې په پای کي لوی احمدشاه بابا ته د "خلد الله ملکه وسلطانه" او "... ابدالله دولته الی یوم الدین" دوعائیه خطابونه سته چي د

ژونديو شاهانو په باب ليکل کېږي[۱].

د غورچاڼ په سريزه کي د نسخې داستنساخ د وخت په باب په دغه صراحت سره خبري نه دي سوي او يو څه ابهام لري. هورې (۲۵مخ) داسي لولو: "د دې قلمي نسخې زيات ارزښت دا دی – چي ليکونکی يې په خپله د احمدشاه معاصر دی او دا نسخه يې په خپله د احمدشاه په ژوند کي ليکلې ده. د ديوان کار يې په ۱۱۶۳هـ ق کال سر ته رسيدلی دی او احمدشاه د ديوان په پاي کي داسي ويلي دي:

کتاب ختم پـــه دوشنبې
مـــوږ به ځـــو تاس دلې
په وروستي ورځ د روژې
هزار صد و شصت وسې"

له دغو پرله پسې جملو څخه د لوستونکي ذهن ته واردواره داسي تداعي کېږي چي ګويا د نسخې د استنساخ کارپه ۱۱۶۳هـ ق کي رسېدلی دئ. د دې څلوريځي تر اغېزې لاندي نورو کسانو هم دا فکر کړی دئ چي دا سنه به د دېوان د استنساخ کال وي[۲].

دا غورچاڼ په ډېر زيار تهيه سوی دئ او ځای ځای پکښې د بابا په کلام کي د تنقيح نخښي هم په سترګه کېږي. متن د پوره اعتماد وړ دئ. ما چي "د لوی احمدشاه بابا دېوان مشهور په دېوان هِرا" ترتيباوه، د دغه

[۱] د دغي خطي نسخې بشپړه پېژندګلوي ښاغلي زلمي هيوادمل په خپل يوه اثر (۲۵مخ) کي کړې ده . دا اثر " د پښتو د ادبي تاريخ خطي منابع" نومېږي او په ۱۳۶۶ش کال د افغانستان د علومو اکاډيمۍ د ژبو او ادبياتو مرکز چاپ کړی دئ. ما (هوتک) هم د لوی احمدشاه بابا ديوان، مشهور په ديوان هِرا – ۱۴مخ کي د دغي نسخې يادونه کړې ده.

[۲] د تفصيل له پاره وګورئ: "د لوی احمدشاه بابا دېوان،مشهور په دېوان هِرا"، ۱۲ – ۱۳مخونه، صحاف نشراتي مؤسسه، کوټه، ۲۰۰۹ع.

غورچاڼ ثبت ته مي زيات ارجحيت ورکړی دئ.

۳٦ - خلاصة المريدين:

خلاصة المريدين د کندهار د کشکنخود اوسېدونکي شمس الدين غلجي ليکلی دئ. شمس الدين غلجي د ديرلسمي هجري قمري پېړۍ په لومړۍ نيمايي کي ژوندکړی دئ. او دا کتاب ئې په ۱۲۲۰هـ ق کښلی دئ[۱].

د خلاصة المريدين چاپي متن د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځي له خوا د کابل د پوهني په مطبعه کي چاپ سوی دئ. سريزه ئې استاد پوهاند مير حسين شاه کښلې ده او متن د بسم الله ځيرمن "په مقابله، تصحيح او اهتمام" تهيه سوی دئ[۲].

د کتاب په سر کي تر "فهرست مندرجات" (۲مخه) وروسته د ادبياتو پوهنځي د خپرونو مدير محمدحسين راضي يو مخ "يادونه" کښلې ده، بيا سريزه (۱۳مخه) راځي، ورپسې په شپږو مخونو کي د کتاب د

---

[۱] وگ: رشاد، عبدالشکور (پوهاند)، تيروتني، لومړی ټوک، ۴۱مخ، د ۱۳۸۲ش چاپ. په دغه رساله کي علامه مرحوم د نورو پوهانو تېروتني سموي، خو دغه شپږشپېته مخيزه رساله په داسي بې غورۍ سره چاپ سوې ده چي د طباعتي غلطيو شمېر ئې تر سلو اوړي چي په هغو کي ئې پورته ياده سوې سنه هم ۱۳۲۰هـ ق کښلې ده؟.

[۲] پوهاند ميرحسين شاه د مير عبدالجواد شاه زوی، د مير نجف شاه لمسی، د ميرحسين شاه کړوسي او د سيدمير جعفر شاه اغا کوسی دئ. سيد مير جعفرشاه او ورور ئې سيد ميراحمدموسوي د لوي احمدشاه بابا په عصرکي کندهار ته راغلي دي. د دغو دوو ورڼود نسب سلسله د امام موسي کاظم رحمة الله عليه و زوی احمد (مشهور په شاه چراغ) ته رسېږي. د شاه چراغ مزار په شېرازکي واقع دئ. (د تفصيل له پاره وگورئ: گلزار قندهار، تاليف حاج شيخ محمدحسن قندهاری، ۱۷ – ۱۸ فصلونه، چاپ مطبعه النعمان نجف اشرف، او د ليکونکي اثر " احمدشاهي کندهار، دوهم ټوک، ۲۵مخ، چاپ ۱۳۸۵ش.

مصحح خبري راغلي دي چي سرليک ئې "د خلاصة المريدين دوه قلمي نسخي" دئ. تر دغو خبرو وروسته په يوه مخ کي "يادگيرنه" سته او بيا نو متن شروع کېږي (۱۰۸مخه). تر متن وروسته "فهرست اعلام" (۳ مخه) او ورپسې د سريزي انگرېزي ترجمه (۱۲مخه) راغلې ده.

په سريزه کي ئې د کتاب مؤلف له شمس الدين کاکړ سره مغالطه کړې دئ او د دغي تېروتني سمونه واردواره په "فرهنگ زبان و ادبيات پښتو" کي خپره سوه ورپسې ما (هوتک) د ۱۳۶۵ش کال د زيري په جريده کي تفصيلي خبري پر وکړې او علامه رشاد مرحوم هم په خپل نوي چاپ سوي اثر "تېروتني" کي مقاله پر کښلې ده. په دغه سريزه کي د خلاصة المريدين پر محتوياتو او په هغو کي د راغلو ماخذو په باب محققانه او گټوري خبري سوي دي.

د دغه کتاب متن له دووخطي نسخو څخه برابر سوی دئ چي يوه ئې د ادبياتو پوهنځي او بله ئې د پښتو ټولني د کتابتون ده[1]. دواړي نسخې او د هغو ځانگړ تياوي په نسبتاً مفصله توگه د مصحح په قلم معرفي سوي دي او د متن په برابرولو کي د ادبياتو پوهنځي نسخه د اصل په توگه ټاکل سوې او له دا بلي نسخې سره مقابله سوې ده. اختلافي موارد ئې په لمنليکونو کي راوړي دي او دغه راز ئې د لغاتو هغه معناوي چي د خطي نسخو په متن کي پر زياتي سوي دي، هم په لمنليکونو کي پر زياتي کړي دي. متن ته مستقله لغتنامه نه ده جوړه سوې.

د اصل نسخې کاتب د چاپي متن په سريزه کي "سيد کريمداد" بلل

[1] د پښتو ټولني نسخه د کندهار د غريبک له کتابتون څخه پښتو ټولني ته رسېدلې ده. د متن مصحح د خپلو خبرو په "ف" مخ کي وايي چي د دې نسخې پر لومړي مخ باندي "کتاب خلاصة المريدين في ملک محمد عبدالاحدعفي عنه ...." عبارت سته. محمدعبدالاحد د غريبک نوم وو.

سوی دئ او وايي چي "د سيد شيرشاه په کلي کښي اوسيده" (م مخ). د مصحح په خبرو کي دغه کاتب "سيد کريمداد بن سيد شيرشاه د سيد شيرشاه د کلي اوسيدونکي" بلل سوی دئ (س مخ). د چاپي متن د پای عبارت داسی دئ: "... تمت تمام شد بتاريخ ... شهر محرم الحرام در بلد قندهار در قريه سيادت پناه سيد شيرشاه غفرالله له ولوالديه ۱۲۳۶".

په دغو عبارتو کي که د خطي نسخې ثبت ته اعتبار ورکړه سي، نو د نسخې کاتب دغه نسخه په کندهار کي د سيد شېرشاه په کلي کي کښلې ده. د کاتب نوم او ولديت ئې بايد د نورو منابعو له مخي ليکل سوي وي چي نه ئې د کتاب د سريزي ليکوال او نه ئې د کتاب مصحح مونږ ته څرک په لاس راکوي. په کندهار کي د سيد شېرشاه کلي موقعيت ما (هوتک) ته په همدې مشخص نامه دقيق نه دئ معلوم، خو امکان لري چي مراد به ئې سپېروان ته نزدې د سيد شېر قلندر جلګه وي.

د سريزي په ("و" مخ) کي راغلي دي: "له ځينو ځايو څخه معلوميږي چي ښايي خلاصة المريدين د آداب المريدين ترجمه وي. په يو فصل کښي چي د پير او مرشد رابطه بيان شوي ده مولف وايي: په سير الطالبين کښي شيخ علي همداني ښه بيان راوړي دا کتاب دی شمس الدين بنده له دويه تاليف کړي ..."[1]. که د رانقل سوي روايت له مخي څوک د خلاصة المريدين کتاب د علي همداني د کوم اثر ترجمه وبولي، نو بايد د "سيرالطالبين" ترجمه وي، نه د "آداب المريدين" ژباړه. د سريزي په ورپسې جملو کي دا نظر بيرته رد سوې او خلاصة المريدين ترجمه نه، بلکي "يو جلا کتاب او مطلق تاليف" ګڼل سوی دئ.

پر دغه متن باندي تر سره سوی کار د متنپوهني له زياترو اصولوسره

---

[1] د سريزي "و، ز" مخونه.

سم بلل کېدلای سي خو دا چي متن به څومره د مؤلف خپلي ليکني ته نزدې وي، هغه وخت څرګندېدلای سي چي د شمس الدين غلجي له نورو مؤلفاتو سره مقابله سي. حاضر دمه ئې متن د قناعت وړ دئ.

۳۷-خيرالبيان:

خيرالبيان د بايزيد روښان تر ټولو مهم اثر دئ. تر ۱۹۸۳ع کال پوري محققينو ته د دغه اثر يوازنۍ نسخه معلومه وه چي هغه د المان د تيوبنګن پوهنتون په کتابتون کي ساتله کېږي. دا نسخه ارواښاد مولانا عبدالقادر په تلاښ وموندل سوه او په ۱۹۶۷ع کال ئې متن له سريزو او حاشيو سره د پېښور د پښتو اکيډيمۍ له خوا خپور سو. د دغي نسخې يوه کاپي د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په هڅو او تلاښ له جرمني څخه افغانستان ته راورسېدله. د دغي کاپۍ، چي د سر او پاي يوه يوه پاڼه ئې کنډو وه، افسيټ چاپ د پښتوټولني په سپارښتنه د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځي له خوا د بايزيد روښان د بين المللي سيمينار په وياړ په ۱۳۵۳ش = ۱۹۷۴ع کال د کابل په دولتي مطبعه کي د يو زر ټوکو په شمېر خپور سو. د اهتمام چاري ئې د حبيب الله رفيع او زلمي هيوادمل له خوا بشپړي سوي او کنډو پاڼي ئې د پېښور چاپ په مرسته د اصلي خطي نسخې ليک ته په ورته خط خطاطي سوي دي. ما اورېدلي دي چي د دغو کنډو پاڼو خطاطي د ارواښاد عبدالهادي هاند په ګوتو سر ته رسېدلې وه.

د دغه عکسي چاپ په پيل کي د ادبياتو پوهنځي رئيس پوهاند مير حسين شاه دوه مخه ليکنه راغلې ده او په هغې کي پر بايزيد روښان او د خيرالبيان د دغه چاپ پر اهميت باندي رڼا اچول سوې ده. تر دغي لنډي يادوني وروسته د ادبپوهنځي د پښتو څېړونو د هغه وخت چلوونکي دوکتور مجاوراحمد زيار دوه مخيزه يادونه لري چي په هغې کي ئې د خيرالبيان د

خطي نسخې د موندلو جريان، د پېښور پر چاپ او دغه راز د کابل پر چاپ باندي بږغېدلی دئ. د کابل چاپ ښېګڼې ئې تر ها بل چاپ زياتې بللي دي. تر دغو لنډو يادونو وروسته د فاضل استاد پوهاند عبدالحي حبيبي په قلم "د روښان پير عصر او د ده غورځنګ" په نامه په ۳۴ مخو کي د دغه عصر پر سياسي و ټولنيزو حالاتو، د روښان پير پر ژوند او د هغه د سياسي مبارزو پر لارو چارو، د روښان پير پر ادبي فعاليت او تاليفاتو باندي ژوري څېړنيزي خبري سوي دي او د تاليفاتو په لړ کي د ده د يوه نوم ورکي تاليف په باب خبر راکوي. تر دغي تحقيقي ليکني وروسته د ارواښاد عبدالرؤف بېنوا په قلم "د بايزيد روښان يادونه" تر سر ليک لاندي هغه آثار د الفبې په ترتيب معرفي سوي دي چي د روښان پير يادونه پکښې سوې ده. ورپسې "د خيرالبيان ليکدود" او "خيرالبيان نظم دئ که نثر؟" رساله ګوټې دي چي په ترتيب سره ۲۵مخه او ۱۸مخه لري او د پوهاند عبدالشکور رشاد په قلم ليکل سوي دي. تر دغو تحقيقاتي او ابتکاري ليکنو وروسته د خيرالبيان فهرست (۶مخه) او بيا ئې د متن عکسي چاپ راغلی دئ. تر متن وروسته "د خيرالبيان لغتونه" (۱۲۲مخه) رساله ده چي په سر کي ئې پنځه مخه سريزه او د لغتنامې لارښود پر زيات سوی دئ. دغه ژور لغوي تحقيق هم د علامه رشاد په قلم ليکل سوی او د نصير "روي" په هنرمندو ګوتو خطاطي سوی دئ. نصير "روي" هماغه نصير هنر پښتون دئ چي د پښتو يو شمېر دېوانونه، قاموسونه او نور آثار هم د ده په ښکلي خط خطاطي سوي دي.

څرنګه چي دغه چاپ د خيرالبيان انتقادي متن نه دئ، ځکه نو زه پر هغه باندي د بحث څه نه لرم. البته د کتاب په سر او پای کي د راغلو تحقيقي مقالو علمي اهميت تر اندازې زيات دئ. دوکتور مجاوراحمد زيار د دغه چاپي خيرالبيان په باب د کتاب په سر کي کښلي دي چي: "دا

چې د دې چاپ نویوالی او خپوروالی تر ټولو دمخه د پوهاند عبدالشکور رشاد په نوچار او ابتکار پورې اړه لري، نو زموږ کورودانی لومړی په همده پورې اړه پیداکوي، د پوهاند حبیبي د هر اړخیزې سریزې او پیاوړې بېنواد اخځلیک د منني او پاسلوني خو له هره پلوه پوروړي یو. او په پای کې دواړو پښتو مینو ملګرو حبیب الله رفیع او ځلمي هیوادمل څخه په دې خوښنه کوو چې یې یواځې او یواځې د پښتني ویاړ او پښاو له مخې، بې له کومې توکیزې اسرې، د دغې چاپوني واړه ستونزې پر ځان ومنلې او په پوره بریالیتوب یې په ډیرو لږو ورځو کې له توغه ووتل". پښتانه حق لري چې د دغو فاضلو محققینو په کار او زیار باندې تل وویاړي.

۳۸ - اسماء الحسنی:

اسماء الحسنی د حضرت حاجي میا فقیر الله جلال آبادي (۱۱۹۵هـ ق = ۱۷۸۰ع مړ) منظوم اثر دئ چې په پښتو ژبه ئې د پاک خدای اسماء الحسنی شرحه کړې دي. د دغه کتاب انتقادي متن ښاغلي زلمي هیوادمل له څورلسو خطي او چاپي نسخو څخه برابر کړی دئ. سریزه، تعلیقات او لغتنامه ئې علامه پوهاند رشاد لیکلې ده. دغه متن د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا[1] د میا فقیر الله جلال آبادي د وفات د دوه سوم تلین په مناسبت د لوړو او مسلکي تحصیلاتو په مطبعه کې په ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال چاپ سوی دئ. متن خطاطي سوی او د خطاطۍ کار ئې د سید حمایت الله حسیني په لاس سر ته رسېدلی دئ.

د کتاب په پیل کې د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د هغه وخت رئیس پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار یو یادښت (۲مخه) کښلی دئ او په

---

[1] د کتاب د سر پر پاڼه باندې ئې خپروونکی "د فلالوژۍ پوهنځی" لیکل سوی دئ.

تعقیب ئې سریزه شروع سوې ده (د استدراک په ګڼون ۱۴مخه). په سریزه کي علامه رشاد په ښو نومونو سره د پاک خدای ﷻ د یادولو پر موضوع او د دغي منظومي پښتو رسالې پر محتویاتو باندي رڼا غېدلې دئ او د یوه بل میا فقیرالله نومي په باب ئې چي د حضرت حاجي میا فقیرالله جلال آبادي معاصر دئ، لوستونکو ته معلومات ورکړي دي. تر دغي سریزي وروسته د متن د ترتیبوونکي خبري راځي (۲۲مخه). په دغو خبرو کي د لر او بر پښتنو لیکوالو له خوا د متونو د خپرولو جریان په محققانه توګه بیان سوی او د دغه حاضر متن د تهیه کولو په باب رڼا غېدلې دئ. تر دغو ګڼورو خبرو وروسته د کتاب متن شروع کېږي (۱۱۰مخه). په هر مخ کي نسخه بدیلونه په لمنلیکونو کي راوړل سوي دي چي د حجم له مخي تر متن زیاتېږي. ورپسې تعلیقات راځي (۴۶مخه). په دغو تعلیقاتو کي د متن پر راغلو نومونو برسېره د "حضرت میا فقیرالله جلال آبادي د طریقت ځیني شجرې" هم څېړل سوي دي. د کتاب په پای کي لغتنامه ستړه (۱۶مخ) چي د متن ګران لغتونه ئې د الفبې په ترتیب په مشرّحه توګه معنا کړي دي.

متن سمون لیک نه لري او د نه راوړلو عذر ئې په (ت) مخ کي کښلی دئ.

لکه پورته چي مو یادونه هم کړې ده، دغه متن له څورلسو خطي او چاپي نسخو څخه ترتیب سوی دئ. د متن له پاره د افغانستان د علومو اکاډیمۍ د کتابخانې نسخه د اصل په توګه ټاکل سوې ده. د دې نسخې د پېژندني له پاره ئې د میافقیرالله صاحب د بل اثر (فواید فقیرالله) پر چاپ (ک، ن مخونو) باندي حواله ورکړې ده. دلته ئې یوازي د نسخې د لیکلو کال (۱۲۲۲هـ ق) ته په "ر" مخ کي اشاره کړې ده. فواید فقیرالله هم په همدغه وخت کي په همدغه مناسبت د همدغه مرتب له خوا په انتقادي

توګه تهیه سوی او چاپ سوی دئ. د یوه انتقادي متن د اصل نسخې معرفي کول باید له همدې متن سره مل چاپ سي. پر بل کتاب باندي ئې حواله ورکول د متنپوهني په اصولو کي نه ځائېږي او "نادر المثال" کار دئ. له اصل پرته ئې نوري هغه نسخې چي د متن په برابرولو کي ئې استفاده ځني کړې ده، په لنډ ډول راپېژندلي دي. د متن د برابرولو روش ئې هم دلته نه دئ بیان کړی او د فواید فقیرالله پر چاپ ئې حواله ورکړې ده (ت مخ). که له کوم لوستونکي سره د میافقیرالله صاحب د فواید دغه چاپ سوی متن موجود نه وي، د اسماءالحسنی د متن روش باید په خپله د متن له مطالعې څخه پیدا کړي. دغه ټکي د اسماءالحسني د دغه چاپ په نیمګړتیاوو کي راځي. نور نو متن د بشپړ ډاډ وړ دئ. سریزه، تعلیقات او لغتنامه خو ئې د مستقلو آثارو په اندازه علمي ارزښت لري.

۳۹ - فواید فقیرالله:

فواید فقیرالله د حضرت میا فقیرالله جلال آبادي منظوم پښتو اثر دئ چي دوې برخي لري. یوه برخه ئې (فواید دعا) او بله برخه ئې (فواید دوا) ده. دا دواړي برخي ئې په یوه مجلد کي د انتقادي متن په توګه د میا فقیرالله صاحب د دوه سوم تلین په مناسبت د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا د لوړو او مسلکي تحصیلاتو په مطبعه کي په ۱۳۵۹ش = ۱۹۸۰ع کال چاپ سوی دئ. د متن ترتیبوونکی ښاغلی زلمی هیوادمل او خطاط ئې سید حمایت الله حسیني دئ او پر متن باندي سریزه، تعلیقات او لغتنامه د علامه پوهاند رشاد په قلم لیکل سوې ده.

د دغه چاپي انتقادي متن په سر کي پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار دوه مخیز یادښت کښلی دئ. دوکتور زیار صاحب په دغه وخت کي د ژبو او ادبیاتو پوهنځي رئیس وو. تر دغه یادښت وروسته د کتاب سریزه

راغلې ده (۴۰مخه). په دغه سریزه کې د متن پېژندګلوي، د کیمیاي سعادت او فوایدفقیرالله په باب هراړخیز تحقیق او د فواید د ناظم حضرت میافقیرالله رحمة الله علیه پر ژوند او آثارو باندي محققانه خبري راغلي دي.

تر سریزي وروسته (د متن لارښود) راغلی دئ چي د انتقادي متن د مرتب ښاغلي زلمي هیوادمل په قلم لیکل سوی دئ (۱۶مخه). په دغه لارښود کي د پښتو کتابو د چاپ پر لرغونې سابقه باندي رڼا اچول سوې او دغه راز ئې د قدیم هندوستان پر مطابعو او په هغو کي د پښتو آثارو پر چاپولو باندي تر لنډو خبرو وروسته په افغانستان کي د مطبعې د تاسیس او دوام موضوع څېړل سوې ده او بیا نو د دغه حاضر انتقادي متن د برابرولو جریان بیان سوی دئ.

د فواید فقیرالله دغه انتقادي متن له دوو خطي او دوولسو چاپي نسخو څخه برابر سوي دئ (د لارښود "ي" مخ). له خطي نسخو څخه یوه د اکاډیمۍ نسخه او بله د پوهاند رشاد د شخصي کتابتون مخطوطه ده. د انتقادي متن له پاره د اکاډیمۍ نسخه د اصل په توګه انتخاب سوې ده او نسخه د پوهاند رشاد په سریزه (اووم، اتم مخونو) او د مرتب په لارښود (ک،ل مخونو) کي معرفي سوې ده. د نورو نسخو پېژندنه هم د مرتب په لارښود کي سته. تر لارښود وروسته متن پیل سوی دئ چي د مخونو شمېر ئې یو سلو درې دئ. تر متن وروسته د الفبې په ترتیب مشرّحه لغتنامه (۶۶مخه) راځي چي د طبي مفرداتو د څېړني په باب په پښتو ژبه کي ابتکاري اثر دئ. د لغتنامې په پای کي پنځلس مخه تعلیقات پر زیات سوي دي.

د فواید فقیرالله دغه انتقادي متن د متنپوهني پر لارولیکه سم برابر تهیه سوی دئ او سریزه، تعلیقات او لغتنامه ئې خورا ډېري نوي خبري لري.

۴۰-فراقنامه:

فراقنامه د خوشحال خټک منظوم اثر دئ چي تر دغه چاپ دمخه په مستقله توګه چاپ سوې نه وه. دغه چاپ ئې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا د راحت زاخیلي د زوکړي د سلمي کالیزي په ویاړ د لوړو او مسلکي تحصیلاتو په مطبعه کي د یو زر ټوکو په شمېر په ۱۳۶۳ش = ۱۹۸۴ع کال سر ته رسېدلی دئ. د متن مرتب او د سریزي، څرګندونو او ویي پانګي لیکوال ئې ښاغلی زلمی هیوادمل دئ.

د چاپي فراقنامې په سر کي د پوهاند دوکتور مجاوراحمد زیار په قلم دوه مخه (یادښت) مخي ته راځي چي په هغه کي ئې د فراقنامې پر ارزښت او د هغې د چاپ پر اړتیا خبري کړي دي. ورپسې د علامه حبیبي په قلم لیکنه (۲مخه) او بیا په پارسي ژبه د پوهاند میرحسین شاه لیکنه (۲مخه) او تر هغې وروسته د کتاب د مرتب ښاغلي زلمي هیوادمل په قلم (د سر خبرې) او (سریزه) ده چي دواړو دوپنځوس مخه نیولي دي. په دغه برخه کي د خوشحال خان خټک پر ژوند او فراق باندي ښه مغزن بیان سوی دئ د خان د بند پر عواملو باندي رڼا غوړول شوې دئ او په دې باب ئې متعدد روایتونه رانقل کړي دي خو پر هغو باندي ئې نتیجه نه ده بناء کړې او دا کار ئې د نورو پر غاړه اچولی دئ (د سریزي "څلیریشتم" مخ). او د څېړني په پای کي ئې د فراقنامې پر دغه متن باندي د خپل کار پر روش هم رڼا غوړول شوې دئ. تر دغو ګټورو خبرو وروسته د فراقنامې متن شروع کېږي او پر دواویایم مخ پای ته رسېږي. بیا نو تعلیقات (۴۴مخه) پیل کېږي چي ورپسې ئې لغتنامه ده (۱۱مخه) او بیا د ماخذونو فهرست دئ (۶مخه). د وقایې (پشتۍ) پر دریم مخ یوه یادونه سته او په هغې کي ئې د سمون لیک د نه لیکلو له بابته عذر غوښتی دئ او دغه راز ئې ویلي دي چي "د متن په ترتیب کي ئې د فراقنامې د خطي نسخې ضبط ته ډېر رجحان ورکړی دئ"

خو زیاتوي چې: "ښايي په ځينو ځايونو کې د کلیات ضبط مرجح وي". د فراقنامې دغه چاپ "سپین بږیري لیکوال عقاب خټک ته" اهداء سوی دئ.

د دغه انتقادي متن په ترتیبولو کې د هغې خطي نسخې نقل د اصل په توګه ټاکل سوی دئ چې د پېښور په موزیم کې خوندي ده او کاپي ئې مرتب ته د ښاغلي همېش خلیل له خوا رسېدلې ده (د سریزي "ط" مخ). مرتب د سریزي په اووه یشتم،اته ویشتم مخ کي وايي چې په دغه نسخه کي "یوه غزله، یوه ټوټه، یوه څلوریځه[1] یو دوې نیمګړي غزلي او د مثنوي یوه محدوده برخه داسي ده چې د خان په نورو چاپي آثارو کي نسته[2]. خطي نسخه د سریزي په څلورڅلوېښتم مخ کي معرفي سوې ده.

دغه متن په ډېر دقت تهیه سوی دئ، خورا ګټوري حاشیې پر کښل سوي دي خو مرتب د سریزي په اته څلوېښتم مخ کي وايي چې: "د دوو دریو ځایو په صحت یې خو زه اوس هم شکمن یم". دغه ځایونه ئې ښوولي نه دي او که ئې ښوولي وای، د راتلونکو څېړونکو پام به ژر وراوښتی وای. د متن ځیني چاپي تېروتني (د خطاط غلطۍ) ئې د متن له سیاقه سمېدلای سي خو دانه مانه داسي غلطۍ هم سته چې سمېده غواړي د مثال په توګه د سریزي په "دریم مخ" کي د خان په یوه بیت کي لاهور ته د خان د رسېدلو نېټه "عفد" راغلې ده چې سم شکل ئې "غعد" دئ چې ابجدي ارزښت ئې

---

[1] د سریزي په اته ویشتم مخ کي راغلي دي چې: "په دې کتاب کي د خان دوې څلوریزې هم راغلي ...". ما (هوتک) چې دغه حاضر متن دوه واره تر نظر تېر کړ، صرف یوه څلوریځه مې پکښې وموندله (۲۵مخ).

[2] ښاغلي همېش خلیل له همدغي نسخې څخه د فراقنامې متن په پېښور کي هم خپور کړی دئ (وګ : دستارنامه، د پیژندګلو "ط"مخ، چاپ ۱۹۹۱ع پېښور).

(۱۰۷۴) کېږي[1]. د تعلیقاتو په "پنځه دېرش" مخ کي د سکندرخان خټک د دوو ځوانیمرګو زامنو نومونه "انور او منور" بلل سوي دي. په دې نومو کي ما ته "منور" د تامل وړ ایسي او دلایل مې زما د همدې کتاب د "شمایل نامې او پندنامې" په برخه کي ویلي دي.

د فراقنامې دغه ترتیب سوی متن د متنپوهني په تاله درونډ خېژي او په ښو متونو کي راځي.

۴۱-د یونس خیبري دېوان:

د یونس دېوان د ۱۳۵۶ش = ۱۹۷۷ع کال په مني کي د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت د پښتو د پرمختیا او پیاوړتیا آمریت له خوا د یو زر ټوکو په تېراژ چاپ سوی دئ. د متن د نقل، مقابلې، سمون، مقدمې او حاشیې کار ئې د ښېړندوی عبدالله خدمتګار له خوا سر ته رسېدلی دئ. د خطاطۍ چاري ئې د نصیر هنر پښتون په ګوتو بشپړي سوي دي او نسخه هغه راز خطاطي سوې ده، لکه اصل خطي نسخه چي ئې درې پېړۍ وړاندي استنساخ سوې او نقاشي سوې وه. د دغه دېوان یوازنۍ نفیسه او ښکلې نسخه د افغانستان د جمهوري ارګ په کتابتون کي خوندي وه چي اوس د افغانستان په ملي آرشیف کي ساتله کېږي او پېژندنه ئې د دغه آرشیف د پښتو خطي نسخو د فهرست په ۷۵ مخ کي راغلې ده.

د چاپي دېوان په سر کي د وخت د اطلاعاتو او کلتور د وزیر پوهاند دکتور نوین په قلم "د یونس خیبري دېوان" تر سرلیک لاندي موجزه

---

[1] دغه تاریخي ماده د اروا ښاد سرفرازخان عقاب خټک د مقالو په هغه مجموعه کي، چي د (خوشحال نامه) په نوم د ښاغلي زلمي هیوادمل په زیار په ۱۳۶۵ش کال په کابل کي خپره سوې ده، د "عند" په شکل ضبط ده. د "عند" ابجدي ارزښت (۱۰۵۴) کېږي چي تر مطلوبې سنې شل کاله کم ښیي. (وګ: خوشحال نامه ۲۷مخ).

ليکنه (۲مخه) ده، بيا د متن د ترتيبوونکي په قلم اووه دېرش مخيزه سريزه ورسره مل سوې ده. په سريزه کي د يونس پر ژوند، شاعرۍ باندي د بېلابېلو منابعو په حواله اوږدې خبري سوي دي. د دېوان متن تر سريزي وروسته پيل کېږي او تر ۲۶۸مخ پوري رسېږي. د اصلي نسخې متن په پټه خزانه، کليد افغاني، د ملا ښايسته خان په جونګ کي د يونس د کلام له ثبت سوو نمونو سره مقابله سوی دئ او اختلافي شکلونه ئې د هر مخ په لمن کي ورته ليکلي دي. د متن مشکل لغات ئې هم په حاشيو کي معنا او تشريح کړي دي او د مستقلي لغتنامې اړتيا ئې له منځه په وړې ده. د متن په پای کي د خطاط نصير هنر پښتون په قلم د قلمي نسخې (اصل) او دغه چاپي خطاطي سوي نسخې پر خطاطۍ او نقاشۍ باندي خبري سوي دي چي د هغو په ترڅ کي ئې د نسخې هراړخيزه معرفي کښلې ده. د چاپي متن په باب ئې ليکلي دي چي: "... دا هاند وشو څو تر ممکنه حده پوري د اصلي نسخې د نقاشيو فورم، اصالت، سبک او طرز خوندي شي. په دې توګه به نو، د دې کتاب د پوښ او د متن د لومړي مخ نقاشۍ وکولای شي چه د (رنګ آميزيو) نه پرته يو "کلي تصور" د اصلي نسخې نه موجود کاندي". د کتاب په پای کي د اشعارو فهرست د شعر د لومړي بيت د اول نيم بيتي په ترتيب اوډل سوی دئ (۲۲مخه).

دا متن د متنپوهني له مروجو اصولو سره سم ترتيب سوی دئ او د کار دقت ئې محسوس دئ. خو د نسخه بديلونو تر مقابلې وروسته چي کومو ټکو ته زما سترګه وراوښتې ده، په ورپسې کرښو کي پر بږغېږم.

د دېوان د شپېږم مخ اوومه غزل په پټه خزانه کي هم سته. دا غزل چي ما مقابله کړه، يو څه توپيرونه مي پکښې وموندل. ځينو ته ئې په لمنليکو کي اشاره سوې ده خو ځيني بيا ښوول سوي نه دي. په دې ډول:

د دوهم بيت اوله مصرع "که ښايست يې ستا له حسنه روزي نه وي"

ده. د دغي د پای کلمه احتمالي (وای) دئ چي په دريم او څلرم بيت کي د (... رهبر نه وای) او (... تر مشام شوای) په شکل ضبط دئ. په پټه خزانه کي د احتمال دا درې سره فعلونه الفونه نه لري خو د دېوان په چاپي متن کي ئې په دوهم بيت کي دغه الف نه دئ ورکړی خو په دريم او څلرم کي ئې ورسره راوړی دئ. (وي) او (شوي) په ختيځه لهجه کي ويل کېږي او (وای) او (شوای، سوای) د لوېديځي لهجې وينګ دئ. زما يقين دئ چي يونس په خپله په دغو دوو شکلونو کي يو پاله، نه دواړه. دا د کاتبانو او مصححينو بې توجهي ده چي په متن کي ئې مغشوش توب زېږولی دئ. که په اصل نسخه کي هم د ضبط دغه دوګانګي موجوده وي، نو بيا خو ئې يادونه لازمه ده. اوس چي د ژبي محقق په پټه خزانه او د يونس په چاپي دېوان کي د يوه شاعر د يوې غزلي دوه رازه ضبط ويني، هرومرو په څېړنه کي بې لاري کېږي. د دغه ناسم ضبط له اسيته دئ چي د چاپي دېوان مصحح داسي انګېرلي دي چي ګويا د يونس "ژبه او قلم په دواړو لهجو چلېدلی دئ" (د سريزي يودېرشم مخ).

د همدې غزلي په اووم بيت کي هم د لاسوهنو څرګندي نخښي سته. د دغه بيت اول نيم بيتی په پټه خزانه کي "جدايي بې حلق ورتريخ لکه ګندېر کا" دئ او په چاپي دېوان کي "جدائي به يې حلق تريخ لکه ګندېر که". په لومړي بيت کي "... بې حلق ورتريخ..." د لوېديځي لهجې ترکيب دئ او د چاپي دېوان "... به ئې حلق تريخ لکه ..." د ختيځي لهجې د کوم ناسخ ثبت دئ چي غالباً ئې د (بې = به ئې) په پوهېدلو کي ستونزه درلوده او زموږ مصحح يا د اصل ناسخ بيا د (به يې) په ليکلو سره د مصرع د هجاوو عيب د (ورتريخ) پر ځاي د (تريخ لکه) په راوړلو سره له منځه وړی دئ. د پټي خزانې (ورتريخ) ته په حاشيه کي اشاره سته خو د (کا) او (که) خبره ئې بې تبصرې پرې ايښې ده.

د یوولسم مخ اووم بیت داسي ضبط دئ:

عشق وژلي ته وګوره
چه تداو نه خون بها

په حاشیه کي ورته کښلي دي: "کیدي شي چه مطلب (تداوي) وي". زه چي د یونس په کلام کي د کلماتو د محاوروي استعمال ډېر ښت ته ګورم، د (تداو) کلمه راته (نداو) ایسي او (نداو) بیا د هماغه وخت له معمول لیکدود سره سم (نه داو = نه داوه = نه دعوه) راته ښکاري. په زیاترو نسخو کي د کلماتو وروستی حرکت (ه) یا نه لیکل کېږي، یا ئې په اعراب سره ښیي. شاعر وايي چي د عشق وژلي له پاره نه څوک دعوه کوي او نه خون بها غواړي. د دغه راز عامیانه وینګ نور مثالونه هم سته. په ۵۲ مخ کي ئې (لیمو = میوه) د (نیمبو) په شکل راوړی دئ، په ۱۷۱مخ کي ئې (بایلاو) د (بایداو) په بڼه لیکلی دئ او نور.

د همدې مخ د وروستي بیت په دوهم نیم بیتي کي د قلمي نسخې "پڅي" کلمه (لڅې) سوې ده. په اول وار کتلو سره خو دغه سمونه پر ځای ایسي، خو (لڅې) د بیت له مفهوم سره سم نه وايي (سم نه لګېږي). بیت داسي ضبط سوی دئ:

هـــره چـــار په اندازه ســره بایده ده
لڅې پښې برمنډې شي څیرې نمد ستا

د (لڅې) او (برمنډې) د بې ضرورته تکرار تمه د یونس غوندي قادر الکلام شاعر څخه نه سي کېدلای. د قلمي نسخې (پڅې) زه (نڅي = نه څې = نه چي) بولم. د لوېدیځي او منځنۍ لهجې ځیني ویونکي (چه = چي) د (څي) په ډول تلفظ کوي. شاعر دلته وايي چي په هره چاره کي اندازه باید په پام کي و نیول سي، داسي نه چي پښې دي برمنډې او نمد دي څیري وي.

د دوولسم مخ معما سمه نه ده محاسبه سوې. هورې ئې د (۲۳۸) عدد

نیمايي (۱۲۶) بللې ده. د دغه عدد نیمايي (۱۱۹) کېږي. دغي حسابي تېروتني د (پټه خزانه في المیزان) اروابناد مؤلف ته ښه دستاویز په لاس ورکړی دئ او د دغه کتاب (چاپ ۱۹۸۸ع) په ۲۹، ۳۰ مخونو کي ئې د یونس د دېوان د مصحح له دغي حسابي تېروتني څخه د پټي خزانې په جعلي ثابتولو کي کار اخیستي او ښه پوره شخوند ئې پر وهلی دئ.

د ۵۱مخ لسم بیت داسي دئ:

عــــراقي په اشارت سره پوهــېږي
په کړه وړه سره تعلیم شي و یابو ته

(کړه وړه) ته ئې په حاشیه کي کښلي دي: "په قلمي نسخه کښې: کروړه". مصحح ته د (کروړه) ویي معنا نه ده ښرګنده او له هغه څخه ئې په خپل زعم (کړه وړه) جوړ کړی دئ چي د بیت معنا ئې ورسره مغشوشه کړې ده. شاعر وايي چي عراقي آس اصیل آس دئ په (اشارت) سره پوهېږي خو (یابو) ته چي تعلیم ورکوې په (کروړه) به ئې ورکوې. کروړه د (قمچین) په معنا هم ده خو اصلاً یو ډول اغزن بوټي ته ویل کېږي. یابو ته چي تعلیم ورکوي په دغه اغزي بوټي ئې وهي ټکوي او پر لار ئې سموي. کروړه د لوېدیځي لهجې ژوندی لغت دئ چي پښتو – پښتو تشریحي قاموس ثبت کړی دئ او په مثال کي ئې د یونس همدغه بیت راوړی دئ. خو هلته ئې اوله معنا (متروکه، غمچینه، قمچین) لیکلې ده او دوهمه ئې (ازغن بوټي) راوړې ده. د دوهمي معنا په مثال کي ئې د عیسی شاعر دغه بیت راوړی دئ:

د عــاشق زړه په ختو پاره پاره کا
ولې درخته د عشق اړه تر کروړه

په زړه پانګه کي هم د (کروړه) لغت همدا دوې معناوي سته او هلته د خورا ډېرو شاعرانو له کلامه مثالونه راغونډ کړي دي.

په ۱۰۴مخ کي داسي لولو:

که څوک وکاندي له زړه سره تميز
نه دنيا د آبرو شی ده نه يې څـــيز

(د آبرو شي) ته ئې په لمنليک کي کښلي دي چي دا ځای په قلمي نسخه کي (د بروسي) دئ. (بروسه) د اعتماد، ډاډ، حمايت په معناوو په پښتو کي دخيل لغت دئ. ريښه ئې هندي الاصله ژبو ته رسېږي. ظفراللغات په همدې معنا ضبط کړی دئ. په پورتني بيت کي شاعر وايي چي نه دنيا د اعتماد وړ ده او نه ئې (څيز) چي مراد ئې د اولنو په ژبه (مافيها) ده. مصحح ته سره له دې چي د دغه لغت معنا معلومه ده او په ۲۶۷مخ کي د همدې معنا حاشيه ورکړې ده، خو دلته ئې دقت نه دئ ورته کړي.

په ۱۲۹مخ کي دوهم لمنليک د بيت مفهوم ته ورنږدې دئ خو ابهام پکښې سته. بيت داسي دئ:

د ايام په شهسوارۍ فراغت مه شه
اورمـــيږونه مــــاتوي توسن ابلـق

(ايام) د (يوم) جمع ده. يوم په عربي کي (ورځ) ته وايي. د شاعر مطلب دا دئ چي په ايام، يعني شپه و ورځ، په دنيا باور نسته، لکه شوخ ابلق (برګ) آس، ورميږونه ماتوي. همدغه مفهوم په حاشيه کي په کمزوري عبارت سره بيان سوی دئ او لوستونکی ژر نه په پوهېږي. هورې ئې کښلي دي: " ابلق = برګ، مطلب ترې ورځ او شپه ده".

په ۱۶۴مخ کي يو بيت داسي دئ:

که دوزخ څه عذاب کم ګڼي په کور کښې
نور دي پور کا د مـينو لــه بيلـــــتونه

د (کور) له پاره ئې داسي لمنليک ورکړی دئ: "دا کلمه په قلمي نسخه کښې "کور" ليکل شوي؛ څرنګه چه په قلمي نسخه کښې د (ګ) پر

ځای هم (ک) لیکل شوي نو "ګور" هم لوستل کیدای شي، مګر تر دواړو "اور" ښه معنا ورکوي".

تر دغسي مستدلو خبرو وروسته ئې لا هم په متن کي دا کلمه "کور" ضبط کړې ده. مصحح ته چي معلومه ده چي په قلمي نسخه کي (ک) د (ګ) له پاره هم کارېږي، د نورو خبرو ځای نه پاته کېدی، باید سمدلاسه ئې (ګور) لیکلې وای. د (اور) له پاره حدس ته هیڅ اړتیا نه پاته کېدله.

د ۲۰۱مخ دا بیت:

دا غــمو نه په مـثال اینه چیــنجي وه
حو اله مې اندرون په زړه کو ګل شي

د دغه مخ په دریمه حاشیه کي وایي چي په قلمي نسخه کي د (اینه چینجي) پر ځاي (اوینه چمچي) لیکل سوی دئ.

لومړي خو باید د "چمچي" ویی په همدې شکل په متن کي ثبت سوی وای، ځکه دا د چینجي = چمجي یو بل لهجوي واریانت ښکاري. دوهمه خبره دا ده چي (اوینه) دلته د فارسي (موریانه) معادله پښتو کلمه ده چي په لس زره پښتو لغتونه کي ئې په "کویه چوب خورک" معنا کړې ده. د پښتو په لوېدیځه لهجه کي په همداسي شکل ژوندۍ کلمه ده او په نورو لهجو کي (وَینه) تلفظ کېږي.

د ۲۰۲مخ د دوهمي حاشیې له مخي داسي ښکاري چي مصحح ته د قلمي نسخې (ثڼه = مغزي) لغت ناسم ایسېدلی دئ او پر ځای ئې (سټ) لیکلی دئ. دغه راز ئې د ۲۵۲ مخ په اوله حاشیه کي هم (مغزی) له (اورمېږ، سټ، ګردن) سره یو شان بللی دئ. دا معناوي ټولي سمي دي خو د (سټ) تر لیکني ما ته (ثڼه) غوره ایسي او د قلمي نسخې ثبت ته باید ترجیح ورکړه سوې وای. (سټ) د پښتو په ټولو مروجو قاموسو کي د (تباه، برباد) په معناوو ثبت دئ.

په ۲۱۳مخ کي يو بيت داسي دئ:

مظـلـومانو لـره عـار له غـاو نشته
په درباريې د داد ده وشور بهتر دي

دې بيت ته ئې په حاشيه کي کښلي دي :"د دې بيت په پوره معنا پوره و نه رسېدم".

په دې باب زما عاجز رايه دا ده چي اول خو په لومړي نيم بيتي کي د (غاو) کلمې پر (واو) باندي فتحه له کاتبه پاته سوې ده يا ښايي مصحح سمه نه وي ليدلې. د دوهم نيم بيتي (په دربار ئې) هم په ډېر احتمال سره (په دربار کي) وي. بل دا چي د دوهم نيم بيتي د (د داده و) اوسنۍ ليکنه به غالباً (داد دِهو) وي. (داد دِه = عدل ورکوونکی، عادل) معنا لري. (دادِهو) ئې مغيره جمع ده. د شاعر مراد دا دئ چي مظلومان بايد په (غاو، چيغو او فرياد) و نه شرمېږي ځکه د عادلانو په دربار کي (شور بهتر) دئ. هر څومره چي په دغه دربار کي ډېر شور وسي، هغومره دي بازخواست کېږي. د دغي توجيه پر اساس به نو ټول بيت داسي وي:

مظلومانو لره عـار له غـاوه نشته
په دربار کي د دادِهو شور بهتر دئ

د۲۵۳مخ دريم بيت داسي ثبت سوی دئ:

يا هغه چه سرنگـون په اور کښې پرېوځي
چه درست خوريې ويلي په اور سره ختلي

دوهمه مصرع ډېره گډه وډه ده او مصحح هم ورته ليکلي دي: "د دې مصرع معنا غور غواړي. ما چي غور پکښې وکړ، سم شکل مې داسي وباله:

"چي درست خور ئې وي په اور سره ختلي"

د دغه بيت اړونده غزله د مصحح په تائيد د نورالدين عبدالرحمن جامي د هغې غزلي ترجمه ښکاري چي وايي:

به دندان رخنه در فولاد کردن
به ناخـــن راه در خـارا بردن
(الخ)[۱]

په پښتو ترجمه کې شاعر وايي چې که څوک وغواړي په نوک سره په پولاد کې رخنه وکړي، په باڼوګانو سره کاڼي وکيندي، يا په اور کې سرنګونه پرېوځي،... دا ټولي سختۍ له "يوکمينه" څخه تر "خواست کولو" اسانه ښکاري. زموږ تر بحث لاندي بيت په دوهمه مصرع کې (خوَر) د لومړي او وروستي توري په سکون او د دوهم توري په زوَر (فتحه) سره د (پوست، قِشر) معنا لري[۲]. د مصرع معنا دا ده چې د بدن ټول پوست ئې په اور سره ختلی وي.

ما نور واړه واړه يادانښتونه هم اخيستي دي خو د همدې ليکني له پاره دغونده بس دي.

۴۲ - اخلاقنامه

اخلاقنامه د خوشحال خان خټک او د هغه د کوم زوی ګډ تاليف دئ. د دغه زوی پر نامه باندي اوس تقريباً بشپړ اتفاق دا دئ چې دا سړی صدرخوشحال دئ. د صدر خوشحال نوم په کتاب کې په واضح ډول نسته خو دونه قدر څرګنده ده چې وروستي درې بابه د ده يوه زوی بشپړ کړي دي. د دغه زوی په باب واردواره علامه حبيبي مرحوم د "ښايي" په قيد سره د (صدرخوشحال) نوم واخيست. علامه مرحوم د همدې اخلاقنامې د سريزې په يوه لمنليک کې داسي کښلي دي:

---

[۱] ما د حضرت جامي د دغه غزل د مطلع دوهمه مصرع داسي هم لوستې ده: "بناخن سنگ خارا را بريدن" هوتک.

[۲] وګ: لس زره لغتونه ۳۳۴مخ، پښتو – پښتو تشريحي قاموس ۱۸۴۵مخ.

"ښايي چي دا بشپړوونکی د ده زوی صدرخان وي ځکه چي صدرخان خو د خپلو آثارو د ليکلو په باب له پلاره سره مشوره کوي او خپل تخلص هم صدر خوشحال ږدي. له بلي خوا د ژوندانه په وروستيو وختو کي خوشحال خان ته د ده ټولو زامنو، مخ نه ورکاوه او يوازي صدرخان ئې په خدمت بوخت و، چي دا مطلب له هغي ويرني څخه چي صدرخان د پلار په مړينه کي ويلې ده، ښه څرګنديږي ...".

د اخلاقنامې پر متن باندي ښاغلو حبيب الله رفيع او همېش خليل په يوه وخت کي کار پيل کړی دئ خو همېش خليل په دې منډه! کي دمخه سوی دئ او چاپي متن ئې په ۱۹۸۱ع کال کي خپور کړ. د ښاغلي رفيع په لاس تيار سوی متن د ده له خولې په دغه وخت کي خطاطي سوی وو خو لا پوره تکميل نه وو او کله چي د همېش خليل صاحب ترتيب سوی متن خپور سو، ده د خپل کار له نشر څخه صرف نظر وکړ (وګ: د اخلاقنامې ۵مخ). دغه خطاطي سوی متن ئې شل کاله وروسته په ۱۳۸۰هـ ش = ۲۰۰۱ع کال په نيدرلينډ کي د افغاني کلتوري ټولني له خوا خپور کړ، چي اوس دغه چاپ زما مخ ته پروت دئ او پر ږغېږم.

د کتاب په سر کي په نيدرلينډ کي د افغاني کلتوري ټولني مشر د ډاکټر محمدطارق رشاد په قلم دوه مخه خبري راغلي دي. ورپسې د ارواښاد پوهاند عبدالحي حبيبي په قلم پر اخلاقنامه باندي په څلورو مخونوکي بحث سوی دئ. بيا د کتاب فهرست راځي (۲مخه). تر هغه وروسته د مرتب سريزه پيل کېږي چي ۴۵ مخه ئې نيولي دي او په هغې کي د اخلاقنامې د خطي نسخې د موندلو جريان بيانوي او پر چاپي نسخه باندي په تفصيل سره ږغېږي او هغو اعتراضونو ته جواب وايي چي ځينو کسانو خوشحال خان خټک ته د دغي نسخې د انتساب په برخه کي خپاره کړي ول. په پای کي د خپل استدلال نتيجه داسي راباسي چي اخلاقنامه د

خوشحال خان خټک او د هغه د زوی صدر خوشحال ګډه ترجمه ده.

تر دې سریزې وروسته د اخلاقنامې متن شروع کېږي. ټول متن ۷۶مخه دئ چې د نصیر هنر پښتون په ښکلي خط خطاطي سوی دئ. تر متن وروسته ویی پانګه راغلې ده چې په هغې کې د متن لغتونه د الفبې په ترتیب په مشرح ډول معنا سوي دي. ویي پانګه ټوله ۳۹ مخه ده. د کتاب په پای کې درې مخه نوم لیک هم سته.

دا متن له هغې نسخې څخه برابر سوی دئ چې د پېښور د پښتو اکېډمۍ په خطي کتابتون کې په ۲۵۳ نومره کې خوندي ده او بشپړه پېژندنه ئې د سریزې په ۱۴مخ کې راغلې ده. د نسخې ځیني برخې د اوبو رسېدلو، اوینو خوړلو او د ګنډلو په وخت کې د پام نه کولو له اسیته کنډو سوي دي او دغه کنډو برخې مرتب په حدس و ګومان سره پوره کړي دي او الحق چې ښې ئې پوره کړي دي. زما سره همدا اوس د همدې اخلاقنامې هغه چاپ نسته چې ښاغلي همېش خلیل خپور کړی دئ. که دا چاپ راسره وای، نو به مې د کره کتني له پاره د ویلو ډېر څه درلودلای. اوس چې پر همدې یوه چاپ باندي رغبېږم، د استدلال تاداو به مې ډېر پوخ نه وي. خو همدا خبري به ښایي د اخلاقنامې په بل چاپ کې یو څه په درد وخوړل سي.

– د متن په شپږم مخ لسم بیت کې (باسه) له قلمه لوېدلی دئ.

– د اووم مخ د پای له خوا پنځم مخ کې (لپرتور) چې (لپړتور) سي، محاورې ته به نزدې وي.(لپړ) د (ککړ) پر وزن ژوندۍ کلمه ده. په ویي پانګه کې د مرتب حدس پر ځای دئ. (لڅ لپړ، لوڅ لپړ) ترکیب هم ژوندی استعمال لري.

– په ۱۳مخ اووم بیت کې (فوزونه) د کاتب لاسوهنه بولم. (فوجونه، فوځونه) ئې سهي بڼه ده. د ۱۴مخ په نهم بیت کې بیا سم (فوځونه) راغلی دئ.

– په ۱۴مخ کې په لسم بیت او ۲۶مخ اتم بیت کې "قیچاق" سم ثبت

نه دئ او په ویی پانګه (۱۰۶مخ) کي هم په همدغه شکل دئ خو د معنا په وخت کي بیا (قبچاق) لیکل سوی دئ. دا ویی (قبچاق) دئ. (وګ: غیاث اللغات، دهخدا، او نور قاموسونه).

– په ۱۷مخ شپږم بیت کي (یوه یې توره) په ګرامري لحاظ سهي دئ خو د بیت وزن ئې یوه څپه زیات کړی دئ. که داسي وای، ښه به وای چي:

(یو یې تـــــوره) د زبان وه
بل یې (توره) پر اسمان وه

په ورپسې بیت کي:

(فاطمه باندې) اختر ؤ
چې علي ددې شـوهر ؤ

"(فاطمې باندې) اختر وو" ښه ورسره وایي.

– د متن په دېرشم مخ دوولسم بیت کي [دی] ته اړتیا نسته. بیت بې له هغه هم روان بیت دئ.

– په ۳۲مخ اول بیت لومړي نیم بیتي (په یوه ملک، په یوه ښهر) کي (ښهر) دوې څپې دئ او فشار ئې باید د دوهم نیم بیتي د "اظهر" په حکم پر دوهمه څپه وي. له دې امله نو مغیره (یوه) باید په (یو) سره ثبت سي یعني:

په یو ملک، په یو ښَهَر
دا خــــبره ده اظـــهَر

– د ۳۴مخ په دوولسم بیت، اول نیم بیتي کي د "که په ځای کړې دا شکرونه" پر ځای "که پر ځای کړې دا شکرونه" سهي راځي. په (په ځای کړې) کي (په) ظرفي ادات دئ خو په (پر ځای کړې) کي استعلایي دئ. د شاعر مراد دلته استعلایي دئ، نه ظرفي.

– د همدې ۳۴ مخ په اتلسم بیت کي (ورځ) لیکل سوې ده خو په نور متن کي زیاتره (روځ) ثبت ده. د لیکدود د تجانس له اسیته او د دغه عصر

د مروجي ژبې له خاطره باید دلته هم (روځ) لیکل سوې وای.

– د ۳۵مخ اوولسم بیت داسي دئ:

چې که ښه شکرمې نه زده
ته را [ته] وښیه ما څه زده

د دوهم نیم بیتي [ته] بې ضرورته زیاتونه ده. له یوې خوا ئې د نیم بیتي وزن یوه څپه زیات کړی دئ او له بلي خوا (راوښیه) تر (راته وښیه) لنډ او محاورې ته نزدې دئ. دغه راز که په همدې دوهم نیم بیتي کي د (ما) پر ځای (زما) راسي، ښه به وي:

"ته را وښیه زما څه زده"

د همدې مخ د پای له خوا په دوهم بیت کي دوهم نیم بیتي داسي دئ:

"په هرچا دې رحم (کاندې)"

که په دې ډول ثبت سي، ښه به وي:

پر هر چا دې رحم کاندي

دلته بیا د ظرفي او استعلایي اداتو قانون سره ګډ سوی دئ.

– د ۳۶مخ دوهمه حاشیه په متن کي نښاني سوې نه ده.

– د ۴۵مخ دوولسم بیت په دوهم نیم بیتي "هر یوه سوړپرې (خپل) ټټر کړ" کي چي (خپل) پر زیات سوی دئ د بیت وزن ئې دوه سپوږه ډېر کړی دئ. بې له (خپل) څخه بیت بالکل روان دئ:

د پسر په بند ئې ورکړ
هر یوه سوړپرې ټټر کړ

– د ۴۸ مخ په لسم بیت کي [وته] زیاتی دئ. وزن ئې وران کړی دئ. بې له هغه نیم بیتی سم روان لوستل کېږي.

– د ۴۹ مخ اووم بیت داسي بشپړ سوی دئ:

په بخښل په (پخو)ل ؤ

د یارانـــو په نمنځل ؤ

که زما اختیار وای، ما داسي بشپړ اوه:

په بخښل و په (باز) ل وو

د یارانـــو په نمنځـل وو

(بخښل) و (بازل) د خوشحال خان په کلام کي په ستر ګه کېږي.

- د ۵۳مخ دپای له خواپه دریم بیت کي کنډو ځای په (زر ؤ) ډک سوی دئ چي د اول نیم بیتي له (ناظِر ؤ) سره هماهنګي نه لري. که ئې پر ځای (ځیر ؤ) راغلی وای، سم به وای.

یو مرغه ورته ناظر (ؤ)

و میږي ته ګویا (ځیر ؤ)

- په ۵۷ مخ، ۶۰ مخ، ۶۲مخ کي په ترتیب سره (په عادل)، (په غلیم)، (په شیطان) ثبت دئ چي سم شکلونه ئې (پر عادل)، (پر غلیم) او (پر شیطان) دي.

- په ۷۳ مخ کي د پای له خوا د شپږم بیت دوهم نیم بیتي کي (خوَر) د پوست په معنا دئ او په ویي پانګه کي باید معنا سوی وای. په اول نظر لوستونکی د (خور = خپور) یا (خور = همشیره) ګومان پر کوي.

- په ۸۰ مخ کي د (ادل بدل) ویي ښه او مروجه معنا (مخې) ده.

- په ۹۱مخ کي د (توسن) سره د (آس) معنا پاته سوې ده.

په متن کي د کتابت نوري وړې وړې تېروتني هم سته خو هغه له سیاقه سمېدلای سي.

نور نو د اخلاقنامه نامې متن د متنپوهني پر اصولو برابر تهیه سوی دئ او د ډاډ وړ متن دئ.

د ليکوال چاپ او ناچاپ آثار

چاپ سوي اثار :

۱. سرمني او ښکي – شعري مجموعه – ۱۳۶۹ل = ۱۹۹۰ع، کراچي.
۲. پاشلي ويناوي – د مولوي صالح محمد هوتک – سريزه او حاشيې – ۱۳۶۹ل = ۱۹۹۰ع، کراچي.
۳. د ميرزا حنان بارکزي دېوان – سريزه، سمون او لغتنامه او خطاطي – ۱۳۷۰ل = ۱۹۹۱ع، کراچي.
۴. پوخ کاڼی – پټه خزانه يو واقعيت دئ – ۱۳۷۵ل = ۱۹۹۶ع، ټورنټو.
۵. احمدشاهي کندهار – لومړی ټوک، ۱۳۷۵ل = ۱۹۹۶ع، ټورنټو.
۶. ميرزا عبدالودود هوتک – ۱۳۷۷ ل = ۱۹۹۸ ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۷. پښتني قبيلې او روايتي شجرې – ۱۳۷۹ ش = ۲۰۰۰ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۸. ښکار او کندهار – ۱۳۸۲ل = ۲۰۰۳ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۹. درنه کورنۍ (د علامه حبيب الله کندهاري کورنۍ) ۱۳۸۳ل = ۲۰۰۳ع، د علامه حبيبي د څېړنو مرکز.
۱۰. د پولادي امير تر سيوري لاندي، د فرانک مارتين ليکنه، پښتو ژباړه، ۱۳۸۳ل–د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۱. بحرالعلوم د دوست محمدخټک – لومړی ټوک، (سريزه، سمون او حواشي) ۱۳۸۳ل = ۲۰۰۴ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۱۲. روڼي شپې – شعري مجموعه – ۱۳۸۴ش = ۲۰۰۵ع، صحاف نشراتي مؤسسه.

۱۳. سل بگړۍ یو پوړنی - د هوتکو ملي، روحاني، علمي ادبي او ټولنیزي څېرې - ۱۳۸۴ د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۴. شین سترگي مستخدمین په افغانستان کي. څو قسطه په گوربت مجله کي. په کتابي بڼه ۱۳۸۵ ل، صحاف نشراتي مؤسسه.
۱۵. احمدشاهي کندهار - دوهم ټوک، ۱۳۸۴ ل = ۲۰۰۵ ع، علامه رشاد خپرندويه ټولنه/ کندهار.
۱۶. د علامه رشاد د کندهار یادابښتونه، (ترتیب، سمون او لمنلیکونه) ۱۳۸۶ ل = ۲۰۰۷ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۷. د عبدالروف بېنوا میرویس نیکه، (سریزه او لمنلیکونه) چاپ: ۱۳۸۴ ل = ۲۰۰۵ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۱۸. پر معیاري ژبه د معیار په ژبه یوه څېړنه، ۱۳۸۵ ل = ۲۰۰۶ ع، علامه رشاد خپرندويه ټولنه/ کندهار.
۱۹. د سید جمال الدین افغان تتمة البیان فی تاریخ افغان، د پښتو ژباړې (د محمد رفیق حبیبي په قلم) ترتیب، سمون او لمنلیکونه - ۱۳۸۵ ل = ۲۰۰۶ ع، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني.
۲۰. کندهاري وروڼه (کندهاري سرداران)، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۹ع، علامه رشادخپرندويه ټولنه/کندهار.
۲۱. پښتو ! ستا میني بوداپیست ته بوتلم، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۸ع، علامه رشاد خپرندويه ټولنه/ کندهار.
۲۲. احمدشاهي شهنامه، د متن سمونه، سریزه او لمنلیکونه - پېژندنه او تعلیقات د علامه رشاد، ۱۳۸۷ش = ۲۰۰۸ع، علامه رشاد اکاډیمي، کندهار.
۲۳. د شمس الدین کاکړ دېوان، سریزه او لغتنامه، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۲۴. د میرزاحنان بارکزي دېوان (بشپړکلام)، سریزه، سمون او لغتنامه، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.
۲۵. د لوی احمدشاه بابا دېوان (مشهور په دېوان هرا)، ترتیب او مقابله، ۱۳۸۸ش = ۲۰۰۹ع، صحاف نشراتي مؤسسه.

۲۶. له (Erinn Banting) کاناډایي مېرمني سره د (Afghanistan) نومي کتاب په لیکلو کي مرسته او همکاري، (Crabtree Publishing Co)، کاناډا، ۲۰۰۳ع. دا کتاب په دریو برخو (Culture, Land, People) کي خپور سو، خو پر مطالبو باندي یې په ملګروملتو کي د افغانستان د هماغه وخت استازي مشورو تر دې اندازې پوري سیوری واچاوه، چي د لوی احمدشاه بابا عکس لا هم پکښې چاپ نه سو او کتاب زما (هوتک) د مشورو اولارښوونو پر خلاف چاپ سو.
۲۷. ادیب شیخ، ۱۳۸۸ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور ریاست
۲۸. کچکول (د مقالو لومړۍ برخه)، ۱۳۸۹ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور ریاست
۲۹. کچکول (د مقالو دوهمه برخه)، ۱۳۸۹ل، د کندهار د اطلاعاتو او کلتور ریاست
۳۰. له کندهاره تر اټکه، ۱۳۸۹ل، علامه رشاد خپرندویه ټولنه/کندهار
۳۱. د مخلص کندهاري د کلام لغوي زېرمه
۳۲. د علامه رشاد جغرافیایي یادښتونه – سریزه، ترتیب او کمپوز.

ناچاپ اثار :

۱. د هوتکو نومیالي (دوهم ټوک).
۲. د بې ادبه ادب څېړنه.
۳. پرتلیز کلیز، د هجري قمري او عیسوي سنو اړونه او رااړونه.
۴. د غره او د وره (ژوند پېښي).
۵. کچکول، د مقالو مجموعه – ۶ ټوکه.
۶. د افغانستان انتالوجي (۱۰۰۰ مخه) ټایپ سوې نسخه یې د بیهقي کتاب چاپولو په مؤسسه کي خوندي وه. او س یې حال نه لرم.
۷. تعمیې په پښتو ادب کي

زموږ نور چاپ سوي کتابونه

۱. احمد شاهي کندهار – لومړی ټوک/استاد محمد معصوم هوتک
۲. احمد شاهي کندهار – دوهم ټوک/ استاد محمد معصوم هوتک
۳. د کوډو سرنوشت د علمي پلټني په رڼا کي/ استاد نوميالی
۴. د پښتنو د ټولنيز تاريخ مبادي/ استاد نوميالی
۵. انکار – شعري مجموعه/ عبدالقديم پتيال
۶. شل مقالې – نهمه برخه/ علامه حبيبي
۷. شل مقالې – لسمه برخه/ علامه حبيبي
۸. شل مقالې – يوولسمه برخه/ علامه حبيبي
۹. شل مقالې – دوولسمه برخه/ علامه حبيبي
۱۰. شل مقالې – ديرلسمه برخه/ علامه حبيبي
۱۱. د کندهار دودونه/ عبدالخالق واسعي
۱۲. اوسني ليکوال/ استاد عبدالرؤف بېنوا
۱۳. پردېس بېنوا/ عبدالقديم پتيال
۱۴. کندهاري ورونه/ استاد محمد معصوم هوتک
۱۵. په کندهار کي د کورنۍ جوړښت/ ظاهر افق
۱۶. د لومړي افغان – انګليس جنګ مقدمه/ د نسيم سليمي ترجمه
۱۷. د پلار ليکونه لور ته/ د نسيم سليمي ترجمه
۱۸. پښتو متلونه/ د نسيم سليمي تاليف
۱۹. په افغانستان کي د يوه بندي خاطرات/ د نسيم سليمي ترجمه
۲۰. پر معياري ژبه د معيار په ژبه يوه څېړنه/ استاد محمد معصوم هوتک
۲۱. د کندهار ښار/ عبدالهادي ريشا
۲۲. ځوان کلونه ناځوان وختونه – شعري مجموعه/ سعيد لودين

۲۳. د میوند فاتح/ د عبدالنافع ثنا ترجمه
۲۴. پولیټیکل ساینس ته یوه کتنه/ د ډاکټر محمدصدیق ظهیر ترجمه
۲۵. نبوي کورنۍ/ مولوي عبدالهادي حماد
۲۶. نبوي معجزې/ مولوي عبدالهادي حماد
۲۷. اراکوزیا/ استاد عبدالقدوس نجیب
۲۸. افغانان نه ژاړي/ حاجي محمد رزمي
۲۹. افغان شاغاسیان –انګلیسي/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۰. کشف شاهنامه قبل از دورۀ مغل/ علامه حبیبي
۳۱. ملي هینداره/ استاد محمدګل نوري
۳۲. له کندهاره تر اټکه/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۳. د بېنوا پرېشانه افکار/ استاد بېنوا
۳۴. نوموړکي مؤرخین/ علامه حبیبي
۳۵. د کندهار مشاهیر/ محمدولي زلمی
۳۶. پردېس عربي قاموس/ د اختر محمد جهید ترجمه
۳۷. پښتو ستا میني بوداپیست ته بوتلم/ استاد محمد معصوم هوتک
۳۸. د پښتو ادب لنډ تاریخ/ علامه حبیبي
۳۹. ستاینې او وېرنې/ ارواښاد عبدالمجید بابی
۴۰. د پښتو ژبې ننۍ مسألې/ محمدهارون خپل
۴۱. افغانستان، سیاسي کمزوري او بهرنۍ مداخله/ ډاکټر نبي مصداق
۴۲. پټه خزانه/ د محمد بن داود هوتک –د علامه حبیبي سریزه
۴۳. ادبي فنون/ استاد عبدالرؤف بېنوا
۴۴. نړیوال نکلونه/ د عبدالغفار ترین ترجمه
۴۵. ګیدړه او انګور/ د عبدالغفار ترین ترجمه
۴۶. د ډیپارچر ویکبلري، انګلیسي –پښتو/ د نعیم قاسمي ترجمه
۴۷. لیک نښې/ کاندید اکاډمیسین ظاهر افق
۴۸. بین المللي سیاست ته یوه کتنه/ د ډاکټر محمدصدیق ظهیر ترجمه
۴۹. پښتني قبیلې او روایتي شجرې/ استاد محمد معصوم هوتک

۵۰. د افغانستان د ایتنوګرافۍ په باب یوه پلټنه
۵۱. پند او عبرت/ د عبدالباري جهاني منظوم داستانونه
۵۲. کلیله او دمنه/ د ډاکټر صالح محمد زیري ترجمه
۵۳. د پښتو د فوکلوري نکلونو لنډ تحلیل/ عبدالباري جهاني
۵۴. پښتو متون سمېدل غواړي (همدغه اثر)

Download from; aghalibrary.com